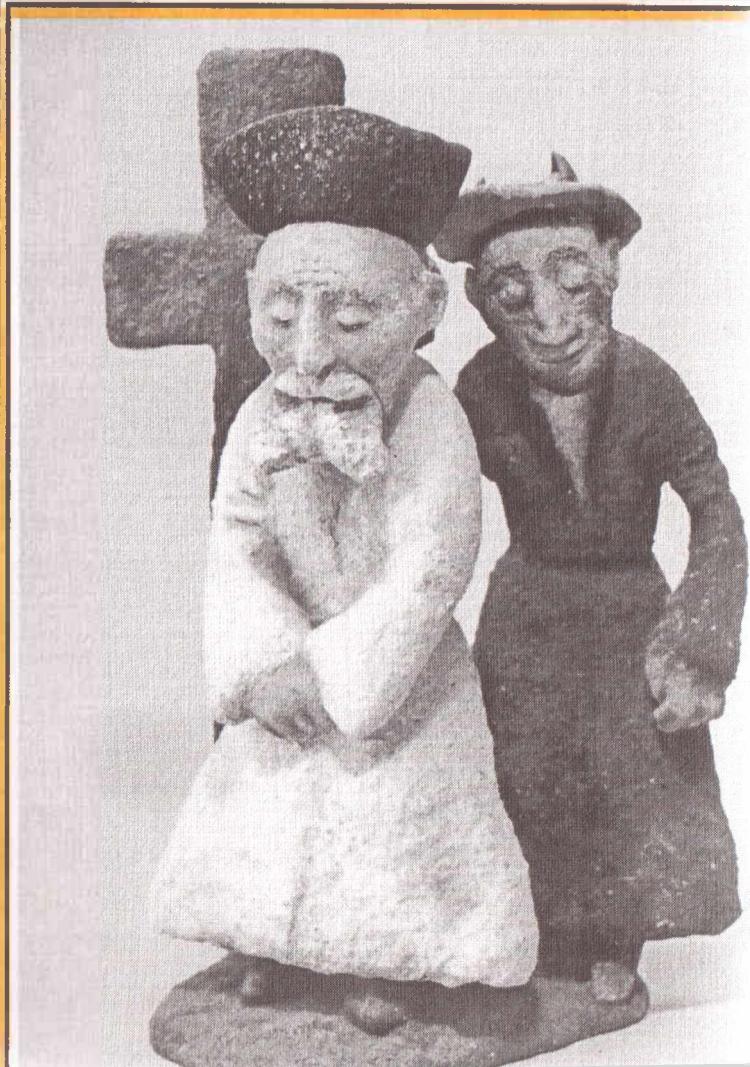
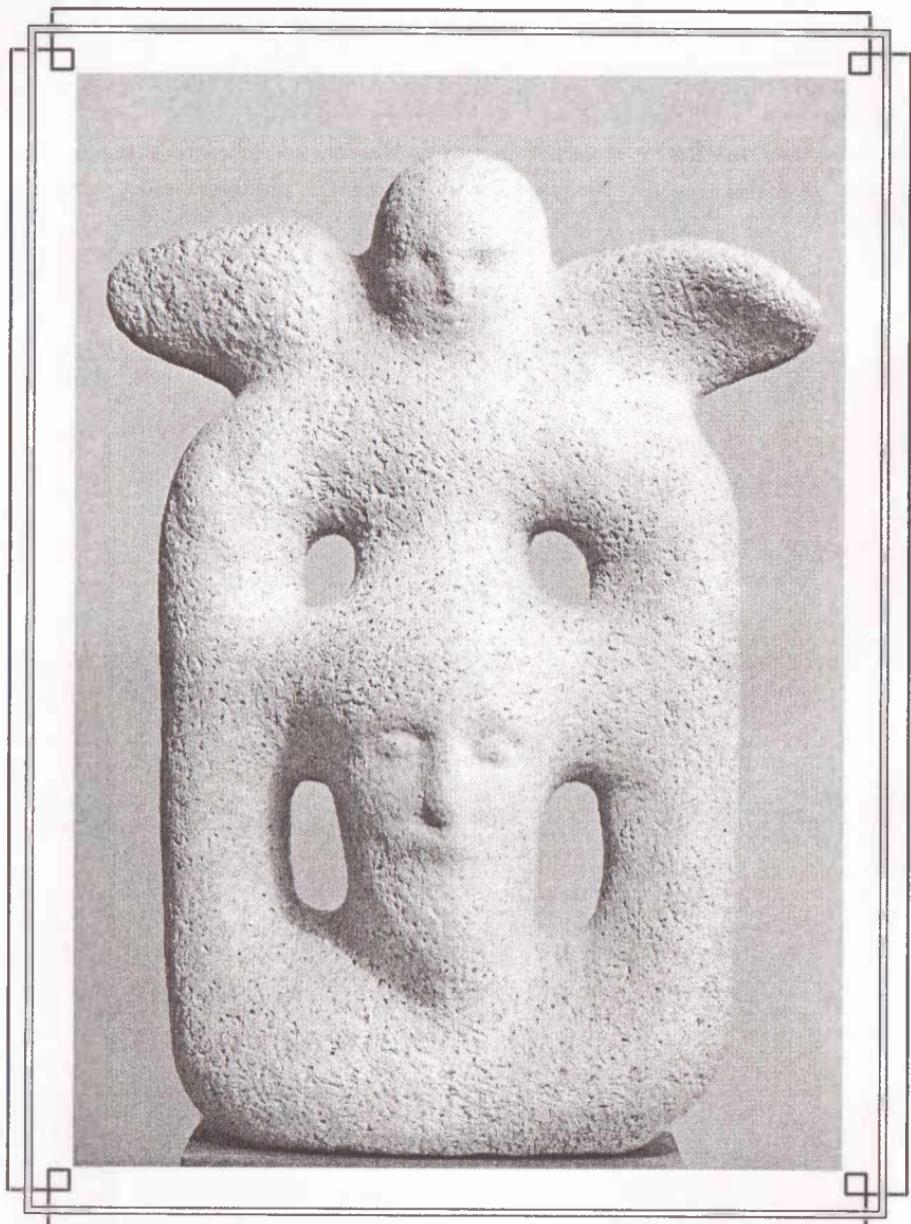

7
2004

Ницәйәг аңзуккәр сауң аңсый зәңдең башкенъ.
ЕВРИПИД

MAX ДУГ

Быть может, вы не верите в то, что

жизнь имеет значение? А если бы вы знали, что вы можете спасти

жизнь другого — это было бы для вас

Советы

Самые простые советы, которые помогут вам.

Самые простые советы, которые помогут вам.

Самые простые советы, которые помогут вам.

Самые простые советы,

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор – Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Фариза ДЗАСОХОВА, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2004

МАХ ДҮГ

7
'04

Журнал цәуы 1934 азы майә фәстәмә

РЕСПУБЛИКӘ ЦӘГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦӘДИСЫ АЕРВЫЛМАЙОН ЖУРНАЛ

Сәйираг редактор – ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци

Бәрнөн секретарь, проза — ГУСАЛТЫ Барис
Поэзия, драматурги — МАМЫКЬАТЫ Хъазыбег

Журналы ахсәны уынаффәдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
ДЗАСОХТЫ Фаризәт, КОСТЫ Лизә, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НӘКУЫСАТЫ Наирә, ХОДЫ Камал

Дзәуджыхъәу, 2004

НОМЫРЫ ИС:

ТЕМЫРАТЫ ДАВИД: 80 АЗЫ

ТЕМЫРАТЫ Давид. Аертæ радзырды	6
БАБОЧИТИ Руслан. Зин цæраен мин иссæй. Амдзæвгитæ	41
ХУЫГАТЫ Сергей. Анаениз у, Аедзи! Радзырд	49

АЙЛАРТЫ ЧЕРМЕН: 70 АЗЫ

АЙЛАРТЫ Чермен. Аевдай азырындаэй. Сонеттæ	98
ДАУИАТЫ Эсмеральдаэ. Мæ фыды мысинаеттæй	104

АРТИСТЫТАЕ ХУДЫНЦ

ДЗАДТИАТЫ Уакка. Резо аемæ Къæдзæх	109
ТЛАТТАТАТЫ Бексолтан. Хъæлдзæг хабæрттæ	111

ФРАНЧЕСКО ПЕТРАРКА: 700 АЗЫ

Франческо ПЕТРАРКА. Сонеттæ. Зонды ныхæстæ	114
--	-----

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Наталия ЛЕВИТСКАЯ. Ног дуг – ног фæлтæр	121
---	-----

НЕ 'ВЗАГ – НÆ ФАРН

ДЗИУАТЫ Вадим. Аевзæгты уавæр Цæгат Ирыстоны	130
--	-----

АХУЫРГÆНӘГÆН АЕХХУЫСÆН

ЦÆРÆКТЫ Аллаэ. Методикон амындтытæ. Дарддæр	135
---	-----

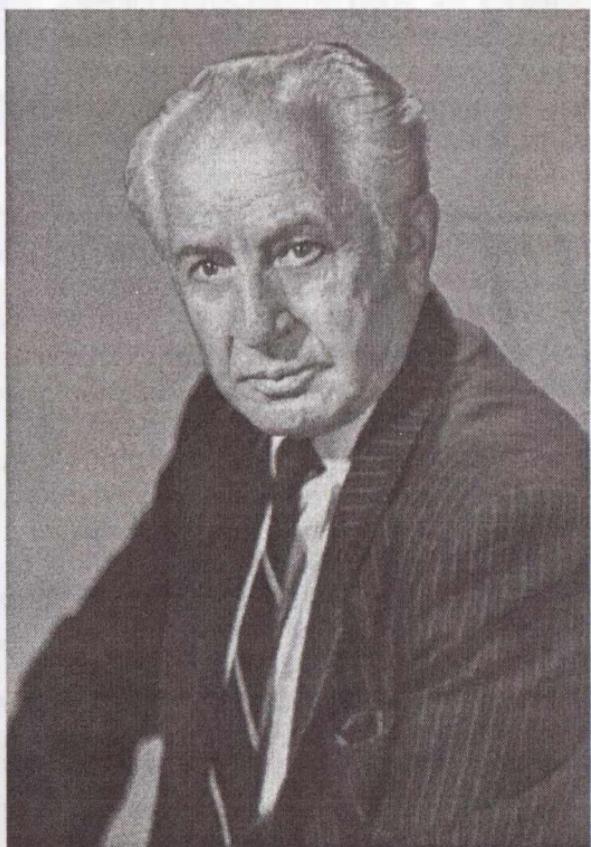
АРВИСТОН

ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ	145
-----------------------	-----

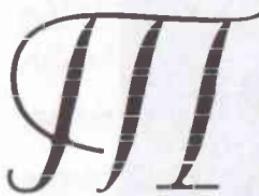
157

ТЕМЫРАТЫ ДАВИД: 80 АЗЫ

ÆРТАЕ РАДЗЫРДЫ НЫВОНД

арст хъяу ахсәвы тары әрныгъуылд, бандзыг. Уынгты змәләг нәй, суанг ма күйтә дәр фәхъус сты сә рәйинәй. Адәмәй-фосәй, хионәй-фыдгуләй — иууылдәр агурынц сәрфәецәвән бынат, басийнәй мәхи бахизон, зәгъгә. Ныс-сабыр дуне, әрмәст ма рәстәгәй-рәстәгмә дардәй әrbайхъусы сармадзанты гуыр-гуыр, хәстәгдәрәй та — иугай гәрәхтә, автоматты къәр-къәр.

Ници хъусы Астемыр. Йә цыбыр кәрцы әффәггот хәрдмә скодта, хъус-джын худ дәләуәз әрфәлдәхта әмә талынг уынджы фәцәуы.

«Exx, мә райгуырән, мә уарzon хъяу! Күйд тынг дәм тырныдтон әрәджы дәр ма!.. Күйд цингәнгә ләгәрстон дә феннимә уәззау хәстон фәндәгты! Фәлә... Схәццә дән әмә — цы? Цы сәййәфтон, цы федтон? — Астемыр арф ныууләфыд әмә йә цыд фәтагъдәр кодта. Мит йә къәхты бын хъиррыйзт кәны, әмә йә зәрдәйы мидәг райхъал ис ахсызгон мы-синаг. — Раst-иу нәм афтә хъуысыдысты дадайы уәззау къаҳдәфты хъиррыйзт, йә бәхы къәхты къыбар-къыбур зымәгон салд зәххыл, йә уәрдоны цәлхыты хъыс-хъыс, әнафоны-иу хъәдәй суг куы 'рцәйласта, уәд, — хъуыдыты афардәг Астемыр. — Хъәугәрон цардыстәм. Күйдәр-иу сә

айхъуыстам, афтә-иу мын Хади мә къухыл фәхәңыд, әмә-иу йә размә раңыстыста. Дада-иу мә йә тыхджын къухтәй фелвәста йә хъәбысмә әмә-иу мә йә риумә нылхъывта:

— Күнд дә, мә хәдзары астәүккаг цәдҗындз, мә бындар? Әнәхъән бон кәрәдзийы нә федтам. — Стәй-иу мын стыр ләгая арфә ракодта. — Әгайтма мә размә раңытә. Тыхсыс мыл, уәдә, и? — әмә-иу уыцы сәрыстырай Хадимә бакаст. — Уыныс, усай, цы ләг нәм рәзы! Мә бындар у, мә тугисә...

Хади-иу уыцы амондажын, уыцы цинаидзаг цәститәй бақаст йә сәрхицаумә:

— Әруадз әй зәхмә, йәхәдәг згъордзән, ныр дынджыр ләг у. Әццәй, нә? — афарста-иу мән. — Рауай, рауай, бафәлләди дада. — Әмә-иу мә ныр та уый йә хъәбысмә райста.

О, цәй адҗын уыди ныйтарәджы хъәбы! Ныр мәнә кәдәй нырмә ис ам әмә йын йә уәлмәрдмә дәр нәма баңыди. Цыдәр әй нә уадзы, цәмәйдәр тәрсы... Күн йын бауайдзәф кәна: «Цәмән скодтай дә фыдгулты дарәс? Хъәубәсты раз мын мә цәстом цәмән чызи кәныс? Цәмән фидиссаг кәныс дә фыды ном?» Цы йын зәгъездәни уәд? Йә рәстдзинад ын күнд бамбарын кәндәни? Йә рәстдзинад? Әви — йә рәдый?..

Йә хъуытәйтә йын фескъуытда цавәрдәр иугәндзон уынәр. Евәццәгән, сгарәг хәдтәхәг у. Дардмә рухсгәнән цырәгътә фергиттывтой алы рәттәй, арвы роны аджигул кодтой әмә әрбай-сафтысты. Әвиппайды та күн 'рбаталынг, уәд Астемир йә къах цеуылдәр скъуырдта, фәцәйхауд, фәлә ма йә къух цыдәр дуралад цәдҗындзмә фәбыщәу кодта. Әнәхайыр фәу, зәгъгә, йә алышварс афәлгәссыд әмә нырма ныр бамбәрста, сә кәртмә кәй әрбахәццә, уый. Әниу ма цәй кәрт у? Уый кәддәр уыди кәрт. Бәрзонд буру, әфсәйнаг кулдуар, кәрты бәрәгастәу дынджыр фәткъуы бәлас. Сырхварс ставд фәткъуытә-иу инна бәләстү лыргътәй бирә раздәр арағъәд сты әмә-иу дзы йе 'мбәлтимә иехи хорз федта. Иухатт дзы Заретән дәр ахаста, фәлә сәм чызг цилдәр боны нә бавнәлдта. Ахәм рәсугъд, дам, сты, әмә, дам, сә мә цасст нә уарзы бахәрын. Уадз, әмә, дам, дә номыл ләууой.

Уәд дын әм иу бон дада күн бадзурид бәласы бынмә әмә, ие рихиты бын баҳудгәйә, әңәгхуызәй күн бафәрсид:

— Зәгъ-ма, Фәткъуыбег (афтә хуытда фәткъуыбәласы), аbon ләт Астемир бавнәлдта, мыйяг?

Дзуапиәнхъәл әм исдуг байхъуыста, стәй ләппуйырдәм равылд:

— Гъе, хъусыс? Абон, дам, мæ йе мбæлттимæ бауыгътой, иу къалиу та, дам, мын сæтгæ акодтой!

Астемыр ахходжынхуызæй йæ сæр бынмæ әруагъта, әмæ йын дада фæтæригъæд кодта:

— Ныххатыр сын кæн, Фæткъуыбег, нал дæ фæриссын кæндзысты. Әрмæст сын-иу дæхæдæг дæ фæткъуыты дзæбæхдæртæй авæр...

Уыцы мысинæгтимæ Астемыр тъæпæн дурыл алæууыд, (къæпхæнтæ чидæр сугæн ахаста), тыргъмæ схызт, дуары къæпсыр иуварс аппæрста әмæ талынг хæдзармæ бацыд. Уырзæй сгаргæйæ ссардта фæтæгены цырагъ — йæ сабионтæй фæстæмæ йын зыдта йæ бынат, ссыгъта йæ... Уый дæр æнæ авг. Әниу ма цы бazzад хæдзары дзуумæттæй? Ницы. Фæхастой сæ алырдæм.

Астемыр йæ алыварс акаст: рудзгуыты сæстытæ, цыдæр хæррæгътæй әмбæрзт. Уазал, æнæарт хæдзар. Йæ ном йæ уæлæ — әдзæрæг.

Афонмæ та Хади йæ размæ рауайд әмæ йыл баузæлид: «Цы фæдæ, мæ къона? Уазалæй нæ амардтæ, мæ хур? Рауай, рауай, ныртæккæ дын æз...» Exx, æвæдза, куыд хъарм-иу уыди ам, куыд фæлмæн уыдисты ныйярæджы къухтæ, куыд хæрзад уыди сæ конд хойраг... Сæумæрайсомты та-иу афтæ: «Тагъддæр арт скæнæм, уадз, нæ тохынайæ фæздæг скæла, кæннод исчи зæгъдзæн, әдзæрæг хæдзар у, зæгъгæ. Хуыцау бахизæд!»

«Нæ нæ бахызта Хуыцау, Хади. Нал ис цæрæг, нал ис фæздæг... Әрмæстдæр ма æнæкъона дымгæ саст рудзгуытæй әрбакæлы йæхицæн бынатагурæг, стæй әххормаг мыстытæ сçоппай сты къуымты... Астемыры зæрдæ әрбауынгæг, чысыл ма бахъæуа йæ хъæлæсыдзаг ма ныххъæр кæна: Хади, кæм дæ, æз дæумæ куы тагъд кодтон!.. Ди та... Цæмæн мæ ныууагътай иунæгæй?» Йæ цæстытæ донæй айдзаг сты, фæлæ йæхиуыл фæхæцыди: афæстаг рæстæг цыма æгæр арæх кæны йæхицæн тæригъæттæ...

Астемыр йæ цыбыр кæрç аппæрста, суæгъд кодта йæ кителы æгънæджытæ, систа йæ худ әмæ әрхуыссыд хъæдын тъахтиныл. Фæлæ йæ хуыссæг нæ ахсы. Рафт-бафт кæны. Мидхъуыр-духæнты азары бахауд: Тырныдтон мæ райгуырæн хъæумæ, фæлæ цалынмæ ссыдтæн, уæдмæ не 'мбæрстон, куыд зынаргъ мын у мæ фыдыуæзæг! Куыд адджын мын у йæ алы дур, йæ алы бæлас, суанг йæ алы къутæр дæр. Ныр æй цыма мæхи къухтæй халын, цыма йыл арт æндзарын... Ныссуйтæ дæн бынтондæр, мæ зæрдæйыл уæззаяу дур ныффæлдæхт, мæ цæстыты сау мигъ

ныббадт аемә мәм нал зыны мә фәндаг. Чидәр мә цыма сәрсәфәнмә фесхуиста, уый, дам, дзәнәтмә фәндаг у, зәгъгә, аемә йыл цауын. Әмбарын әй, уым дзәнәт нәй, фәлә ме сәфт кей уыдзен, фәлә уәддәр цауын цындағ-мындағәй. Афтәмәй ма хаугә-хауын цәмәдәрты бәллын. Кәд, мыйаг, Хуыңауы бағандид, аемә фервәзин... Фәлә нә, әвәццәгән, нал... Гәй-лжиди, ныр искуыдәм фәлид! Фәлә кәдәм? Кәм бамбаҳса ләг сә иутәй дәр аемә се 'ннатәй дәр?!»

Көртәй әрбайхұыст қавәрдәр әбәрәг үйнәр. О, бәлвырд, тыргы чидәр ис. Астемыры күххы дамбаца февзәрди. Чи уа? Кәд, мыйаг, фәдисмудәг фриц? Әви партизантәй исчи? Әниу сә цы хъауджыдәр ис?

Астемыр әнә үйнәрәй рахызт сынтағәй. Дуар чидәр хъавгә ербахоста. Астемыр, йә дамбаца йә күххы, афтәмәй йә къахы фындастыл бацыд дуары цурмә әмәй үә сонтәй ратъәпп кодта үәхирдәм. Къәсәрыл ләууыдис асәй рәстәмбис адәймаг. Йә уәлә — бәмбәджджын куырәт, сәрыл хъусуджын худ, цәсгом ма гәзәмә зыны. Йә күххы цыдәр тыхтон. Әксәвы мынәг рухсәт әнцион базонән һә уыди, фәлә йә Астемыры зәрдә рахатыдта, әрәджы дәр ма адәм бәстү фидауц кәй хуыдтой, конд аемә уындағы хәләг кәмә кодтой, йә уәдәй үын зынаргъдәр чи уыд, уыңы чызджы.

— Зарет? Асафон? Мидәмә рәвдз!

Иұнарс аләууыд, әрбауагъта чызджы, алырдәм акәстытә кодта, айхұыста әмә дуар фидар әрәхгәдта.

Заретә тарвазыл банцой кодта, архайы йә тыхуләфт баурамыныл.

- Күйд әрбаирвәзтә?
- Цәхәрадәттыл.
- Ерсабыр у, дә гәртт-гәртт куы цәуы.
- Уый афтә... Ихәнриз мыл бахәцыд...
- Амә дын уый та циу? — тыхтонмә кәсгәйә афарста Астемыр.

— Арахъхъ. Мыйаг, мә, зәгъын, куы бауромой, уәд мә дүүапп цәттә: сымахән әй хәссын, Гитлеры хъәбатыр афициртән...

Астемыр бамбәрста чызджы әфхәрән ныхас, фәлә ницы салырдта.

- Хорз арахъхъ у, әрмәст ма йыл марг афтауын хъәуы...
- Күйд әгъятыр дә, Зарет. Раздәр ахәм һә уыдтә...

Давид, йә мад әмәх ие 'фсымәримәх.'

Давид, Хуыбецты Райә, Абайты Азау әмәх Хостыхъоты Зинә

Э. Войничи роман «Овод»-мәж
гәсгә арәзт спектакль. Феличе
Риварес — Темыраты Давид.

Хъуысаты Хъасболаты пьесә «Адәмы хъәбул»-мәж
таске арәзт спектакль. Аннә — Дзукъаты Аннә, Къоста —
Темыраты Давид.

— Дауыл ахуыр кәнин...

Астемир та ацы хатт дәр ницы загъта. Нал әй фәндү хыл кәнин. Исты амаләй бафидиауын хъәуы, фәлә куыдәй?

— Сбад, — тъахтингә азамыңда чызгән.

— Бадыныл нә дән, — әрхәндәг хъәләсәй дзуапп радта Заретә.

— Ай размә мын цытә фәдзырдтай, уыдәтты фәстә ма дә мә фенең бафәнди, уый әнхъәл нә уыдтән, — Астемир чызгмә фәрсәгай бакаст.

— Раст хъуыды кодтай, дә фенең мә нал фәндүд, стәй никәйуал фәндү дәу фенең. Фәлә мын әндәр гәнән нәй.

— Бафиппайдон әй: әргомдзырд дә... Әрмәст әй хатгай фегәр кәнис. Хъахъән, ници дын ныббардзән мәнау... Цәй, хорз! Цы зәгъинаг мын дә?

— Тәрсын, фәлә... О Хуыцау, мыйиаг мә куы нә бамбараі, — тыхсы Заретә, йә ныхас куыдрайдай, уый нә зоны.

— Әрсабыр у. Зыдтон әй... Цәттә уыдтән алцәмә дәр: уә уайдәфтә, уә фидистә, суанг ма уе 'лгъыстытәм дәр. Әмә Хуыцауы раз ард бахордтон: ныббардзынән әрмәстдәр дыууә уәдән: мә мад әмә дәуән. Мә мад нал ис, фәлә ды... Цәй, хъусын дәм.

— Зонын әй, барвәндөнәй мәхи фыдбылызы әппарын, стәй канд мәхи дәр нә... Фәлә ма дыл уәддәр иучысыл әүүән-дым... Зәгъын, кәд бынтон сәфт нәма дә... Цыбыр дзырдәй, кәд ма дәм адәймаджы миниуджытәй исты ис, кәд ма...

— Ахәм «рәвдауән» ныхасты фәстә ма мә цы агурыс? — йәхи нал баурәдта Астемир.

— О, агурын... курын... Кәд мә искуы әцәгәй... Кәд искуы дә зәрдәйән адджын уыдтән... уәд баххуыс кән! Курын дә, баххуысс нын кән!

— «Баххуыс кән»... Уагәр кәмән, Зарет?

— Хъәуыхицау Гоцейән. Әрцахстой йә!

— Кәд?

— Әрдәбон. Ме 'рбацыдәй иу сахаты бәрц раздәр.

Исдуг сә дыууә дәр ницыуал сдзырдтой.

«Уайтагъидәр әй мә зәрдә зыдта. Рагәй Ыыл гурысхо кәнинц. Уимән мә ракъах-бакъах кодта майор фон Бессинг, айразмә мәм куы фәдзырдта, уәд. Сусәг куыстгәндҗыты разамонәг, дам, у... Иннахәм уыщы нозтуарзаг обер-лейтенант Фишер, нә комендантгонд! Ехх, әз ын бәргә бацамонин, «швайн»

чи у, уый! Фәлә... Ау, әмә Зарет дәр партизантимә уа? О, о, чи зоны, немыцаг афицертимә дәр уымән схәлар, кусынмә дәр сәм уымән бацыд... Әвәццәгән, исты хәсләвәрд...»

Заретә ләгъстиаг җәстытәй кәсі ләппумә, зәрдә ратоны риүәй, афтә йәм кәсі, цыма йә гуыпп-гуыппәй әңкүүсы хәлдәр. «О ме Скәнәг, сразы йә кән!» — кувы йәхинимәр чызг. Уый әмбары: уыци дзуаппы ныртәккә ис канд Гоцейи хүйсмәт нә, фәлә Астемирән йәхи җард дәр... О Хуыцау, баахуыс кән сә дыууәйән дәр!..

— Нә, мә бон нәу... — Къәмдәстыгәй дзуапп радта жәрджиау Астемир.

— У! Әрмәстәр дәу бон у! — фидарәй загъта Заретә.

— Күндәй?

— Нә зонын. Әрхүүды кән исты! Әрмәст тагъдәр! Рай-сом байрәджы уыдән! Фехсәдзысты йә. Дәумә дзурын, Астемир! Баахуыс ын кән!

— Күндәй? Йә зәгъын әңцион у.

— Да йә әрмәстәр ахәстонәй ракән, — скәуынмә бирәп наал хүәуы чызджы.

— Фишеры дзәмбытәй? Ныууда! Уымәй ницыуал ралайдән... Мәнмә ахәм бартә нә хауы, җәмәй...

— Зонын ай! — мәстәлгъәдәй йын йә ныхас аскъуында Заретә, — бартә дәм гъай-гъай нә хауы. Фәлә иу гыщыл ләгдәннад, гормон! — ләгъстәтә кәнчи чызг. — Фесәфдән ләт! Стәй бирә хүүидәгтә бакъуылымпы уыдзысты. — Чызг фембөрста, уәлдай кәй загъта, уый, фәлә байрәджы.

— Гъемә уә бирә хүүидәгтә уәхи фәндияг уәнт! Уәхәдәг се киенут! — фәтәргай Астемир.

— Да... Да дә... Ничи! Ницы! Да...

— Зарет! — йә ныхас ын айста Астемир. Хъуамә йын исты җарз ныхастә зәгъя, фәлә та йәхи баурәдта.

— Зәгъ ай... Уәвгә ма цы зәгъай?.. Кәнгә мә, ратт мә дә хиңгизтүттү күхмә әмә та дын сә фәлхәрдтәй истытә раппарат...

Алләх, алләх, чызгай, мә бынаты әндәр исчи, зәгъгә, уәл дын де 'взаг стонид, фәлә дә әз... Цыбыр дзырдәй, мәнәй флас у. Мә ныхас дын загътон. Фәлә дә ацафон ардыгәй ац-бүгә исчи күни фена, уәд дә хүүидаг хорз нә уыдзәни. Ахәццә дә канин әмә... Нәй мын демә җәүән. Фәлтау ам ләуу. Күн ррабон уа...

— Цы? Гъеуый ма мæ нæ айхъуыст! Аңауый дæр мæ цы нæ хонынц: «хæтаг сыл», «гацца», «немыцæгты ...» — Заретæ фæкъуыхцы.

— «Хъахбай» — йæ бæсты загъта Астемыр. — Омæ кæд афтæ у, уæд ма дын цы хъауджыдæр у?

Заретæйыл цыма исчи фыцгæ дон басæххæтт кодта, афтæ ссыгъд, цæхгæр фæзылд Астемырмæ, исдуг æм дисгæнгæ фæкаст, стæй йæ къух дард фæхаста æмæ ийн йæ тых йæ бонæй йе 'хсæрварс ныггæрах ласта. Астемырæн йæ цæстытæ цæхæртæ акалдтой, йæ къухтæ атымбыл сты.

— Гъæй-джиди, нæлгоймаг куы уаис, уæд дын... — Лæппуыйы буар зыр-зыр кæны.

— Уыдон цыфæнды дæр дзурæнт! — Заретæйæн йæ кæуын йæ хъуырмæ схæццæ. — Фæлæ ды... Куыд сыл баууæндыдтæ? Кæд мæ зыдтай ахæмæй? Уæвгæ, адæймаг йæхæдæг цы уа, иннæмæн дæр уый æнхъæл у...

— Куы сыл баууæндыдаин, уæд дæ афонмæ мæхи къухтæй...

— Уæдæ цæмæн загътай афтæ?

— Нæ мæ бамбæртай. Кæд, зæгъын, иугæр афтæ дзурынц, уæд ма дын цы уæлдай у, ногæй ма цы зæгъдзысты? Нæ, Заретæ, зонын дæ, æууæндын дыл... Хæсты цæхæры ды уыдтæ мæ иунæг зæрдæнцой. Дæ къам мæ риуыл æмбæхстæй дардтон... Дæ цæстытæ... О Хуыцау, цас æхсызгондзинад мын хастой, цас ныфсытæ мын æвæрдтой!... Фæдзырдтон-иу дын мæхæдæг дæр мæ катай, мæ рисс... Ехх, Зарет, цас фæбæллыдтæн ацы фембæлдмæ! — Астемыр бацыд чызджы цурмæ, йæ къухтæ йæм бадаргь кодта. — Бамбарæм кæрæдзийы, Зарет!

— Ма мæм цу хæстæг! Ды лæгмар дæ! — фæстæмæ акъахдзæф кодта чызг.

— Нæ дæн лæгмар! — хъæрзæгай ныккодта Астемыр. — Никæй марын, никæмæ лæбурын! Куыннæ йæ 'мбарыс?.. Аз дæн хуымæтæджы... уынаффæгæнæг.

— Цы, цы?

— Афæрсынц мæ не 'гъдæуттæй, колхоз цы у, стахановон, фæскомцæдисон, пионер, парторг...

— Амæ сын дзурыс, чи цы у, кæм и, куыд æй ссарын хъæуы... Диссæгтæ!. Амæ уый бынтон...

— Фæзæгъын, цы фæзонын, уый. Уым диссагæй цы ис? Кæуыл цы 'рцыд мæн тыххæй?

— Цы 'рцыд? Ницы! Хъус ма, лæппу, барæй афтæ дзурыс, æви

аңдәгәй дә зонд фәцыд? Мәхи хәдзары мә бон әдәрсгә цәрын нәу, мәхи хъәуы уынгты мә бон әдәрсгә цәуын нәу, уымән әмә байдзаг ләгсырдты әрдонгтәй... Әмә сын мә уарzon та уынаффәгәнәгү! Цы 'рцыди, загътай? Ницы! Да-алә сын астай-аздыд Хъыбызы Дзамболат сә дохтырмә хосагур бацыд, әмә йын зонгә-зонын марг радта... Колхозы парторг Айларты Бус-кайы әрцахстoy, йә цәстытә йын скъахтой, йе 'взаг ын ралыг кодтой, стәй йә амардтой... Әмә сын ды та уынаффәгәнәгү! Адәмы маst дәм куыд нә хъары әппүн?

— Әмә мә маst кәмә бахъардта? Әндәр исчи мә бынаты... Чи бафәрәзтаид, әз цытә бавзәрстон, уыдонән?.. Зындон дәр ницы у уыцы хъизәмәртты раз...

— Мәгуырәг, афтә ма бафхәргә уыдзән, фыртәригъәдәй мә зәрдә ратоны, — мәстәймарәгау загъта Заретә.

Астемырән йә маst сраемудзынмә хъавы, тыххәй ма уромы иехи, архайы сабырәй дзурыныл:

— Заретә! Ма мә хъяз! Әғъгъәд у!

— Нә дә хъазын! Ме сәфт уынын тъизәг әмә ризәг нәлгой-магәй! Ләг хъуамә ләг уа, Астемыр! Никуы мә бауырныдтаид, ахәм рәузонд, ахәм цыбырхъуыр разындынә, уый. Нә йә ахсы мә зонд. Куыд ис әмбаргә адәймагән йәхи ахәм әгады, ахәм шалгысты бынатмә әруадзын? Цы дыл әрцыд, цы кодтай, ләппу?

— Әз ницы кодтон, уый мәнән кодтой! Мә туг мын банаиз-той! Фәхъазысты мә! Мә цардәй мын фәхынджыләг кодтой!.. — Астемырән йә хъуыр ахгәдта, исдуг дзурын нал сферәзта, стәй ма әрәджиау бафтыдта йә ныхәсттыл, — бап-шерстой мә сә куырдадзы цәхәры әмә мә сарәстой сәхи ныхма хәңгәрз! Сәхуыдтәг! Әмбарыс? Әхсыстой мә цадәг-тәй. Фыцлаг мә фыд... Знаг, дам, у. Адәмы знаг! Дада?! Фесәфтой нә кәләмдәр. Йә мард дәр ын нал ссардтам. Стәй та мәхәдат, мә сәрән ницы зонгәйә, цавәрдәр калмәзваг ардау-жыты амәддаг фәдән... Ахәстон, Сыбыр, стәй фронт, тәр-хонгандты батальон, уәззау цәф, уацар, иу лыгъд, дыккаг алынба... Мә фәдил фашисттә куыйтимә... Әрцахстой мә... Фыннад, фырхъизәмәрттә... Стәй мын загътой: «Кәнә не 'фидми, кәнә ауындаңәнмә».

Емә сразы дә, нә?

Мә бон нал уыд...

Ныфәрәзтаис! Ныббыцәу кодтаис дәхи! Фәлә уый таухи адаимагмә хъуамә исты бәллиц уа. Хъуамә истәуыл,

кәнә исқәуыл әүүәнда: исты, кәнә исқәй уарза, уәд үә хъару әнәкәрон вәййы, ды та...

— Әз та, — нал фәләууыд Астемир, — бафәлладтән, асаси мә ныфс, мә риуы амардысты мә бәллицтә. Уәвгә ма иу хъуыдагмә бәллыдтән: иу хатт ма, зәгъын, уәддәр фенон мә хъәу, мә мады, әппынфәстаг, дәу... О, о, тынгдәр уымән сразы дән... Әмә фашисттә нә, фәлә түгдзых бирағъитимә дәр раздәхтаин. Фәлә мын адонимә әнцендәр уыдзән мә мастьсын. Әгәр сәнхъызт мә риуы.

— Әвзәр куыздз, дам, үә цәф нә рох кәны, — үә ныхас та баппәрста Заретә.

— Әз куыздз нә дән! Уыцы ныхәстә мын әндәр исчи куы загътаид, уәд ын... — Әрбамәсты Астемир. — Куыд ферох кәнөн мә зәрдәйы рисс? Цәмән?

— Гъемә уәдә райс дә масть! Фәлә үә зон: фашист дәр әмә бирәгъ дәр дә уды цәрынц!

— Бәгүүдәр әй райсдзынән! Дывәрәй, әртывәрәй!

— А-а, мәгүүр дә бон! Уәдә Гоце дәр дә мастьы амәддаг у, и? Гъемә нә дә фыдах уәд.. Фәлә үә зон — әз ницы дән, фәлә Гоце куы нал уа, уәддәр не 'мбәлттә кәндзысты нә хъуыдаг, нә тох...

— Кәимә? Кәимә ма тох кәндзысты? Мәнә әғас дуне чи бацахста, уыдонимә?

— О, уыдонимә! Бацахсәнт әғас дуне, уәддәр сын ам бынат нәй! Никәй бон бауыздән нә бәстә басәттын, нә адәмы әрзонастыл кәнын!

— Бауром дә лекци, фәскомцәдисон! Фехъуыстам уыдаттә, — мәстәлгъәдәй загъта Астемир. — Ахәм аргъәуттә нын тъыстой нә сәрты. Әмә нә уырныдтой... Фидар стәм, әнәбасәттә, уымән әмә махән згъәр агъудтә ис — кард кәй нә кәрды, зынг кәй нә судзы, ахәм агъудтә. Фәлә цард аргъау нәу, уымән үәхи закъонтә ис әмә ныл мәнә үә уәззау дзәмбы куы 'руагъта, уәд базгъәләнтә сты уыцы ныхәстәй конд агъудтә, фесәфт не «стыр паддзахад», нә «хәлардзина-ды мәсиг».

— Нә фесәфт, нә! Әмә нә фесәфдзән! Зонын әй! Уырны мә фидарәй!

— «Уырны мә! Зонын әй! Фәнди мә...» Ахәм хәсты рәсугъд ныхәстәй тох кәнән нәй! Ам тых хъәуы, тых, чызгай!

— О, тых! Фәлә циу тых, дә рәстдзинадыл куы не 'ууәндай,

уәд? Ницы. Рәстәгмә уәлахиз! Рәстдзинад та махмә ис: никәмә бирсәм, нәхи зәхх хъаххъәнәм, нә фыдәлты ингәнтә хъаххъәнәм, нә сывәлләтты рухс фидән, нә къонатә...

— Райдыттай та... Уыцы ныхәстә-иу әдылыты әмбырды радиур әмә дын къухәмдәгъд, ура!

— Уыцы къухәмдәгъд искәй фәлхәрдтәй адджендәр у, Астемыр...

— Әгәр нә, әгәр нә... — йә дәндәгтә кәрәдзиуыл андәгъдисты Астемырән. — Гом хъәдгәмттыл цәхх кәнын нә хъәуы, Зарет. Дудгә кәнынц, дудгә! Әмә әз дәр әфсәйнаг нә дән.

— Уымәй раст зәгъыс: әфсәйнаг нә дә. Сывәллонәй буцхаст рахастай. Алцидәр дын хәрх: цы хәринаң, цы хъазәны хорз... Фыцаг пъартфел нә къласы дәүән балхәдтой, фыцаг велосипед нә хъәуы дәумә уыд... Хадизәт йә удај арт цагъта, мә иунәг иннәтәй әгүйдәгдәр ма уа, зәгъгә. Куы байрәзтә, уәд та агуырттай, иннәтәм чи нәй, ахәм дзаумәттә. «Алкәмә чи ис, уый диссаг нал у»... Хъуыды ма кәныс?

— Раст нә дә, Зарет... — цыдәр зәгъынмә ма хъавыди Астемыр, фәлә Зарет фәразәй:

— Бәгүйдәр дән раст! Чи дә зоны мән хуызән? Иу сыхы цардыстәм, иу къласмә цыдыстәм. Фәстәдәр дә әрфәндыд цардән әрмәстдәр йә хъаймагътә исин. Домдай дзы әнцион уәлахизтә, арфәтә, зәрдәлхәнәнтә, ләггадәнәг хәләрттә дә хъуыд... Әмә дын әнтысгә дәр кодта, уымән әмә дыл мәнә мән хуызән әдилитә әүүәндысты, барстой дын алцидәр... Цы ма хъуыди сәр разилынән? Фервәссидтә дәхиуыл, дә зәрдәйи шығифидар сты хиуарзондинад, хивәнд әмә хиппәлой митә.

— Сәрыстыр уыдтән, фәлә хиппәлой — никуы...

— Сәрыстыр? Нә! Әнәрвәссон, былысчыил! О! Нә-ә, ләппу, зынгтән ләг хъәуы! Ди та? Не сәфәлтәрдтә цардән йә карз фәзиләнты, нә йын бавзәрстай йә уәззана зынта әмә сыл куы сәмбәлдәтә, уәд ныллахъир дә... Афтәмәй дә бәлләхтә кейдәр аххос кәныс. Дә райгуырән бәстәмә топпәлвәстәй ләбурыс! Әрләуу! Ахъуыды кән! Әрәмбар дәхи!

Иу дәвгар рәстәг дыууәйә дәр ныххъус сты. Заретәмә афти фәкаст, цима ләппумә цыдәртә хъарын байдында әмә ды аниенхъәләджы сирвәзт, скъолайы бонты йәм цы рәвдауди номжай дзырдта, уый:

— Цәй-ма, цы ныхъхъус дә, Астик?!

Йәз зәрдәе әрбауынгәг Астемыраен.

— Астик... Афтә-иу мә хуыттай нә амондджын бонты... — базмәләйдисты йә билтә. Исдуг фәхъус, стәй әмымр хъәләсәй загъта:

— Байрәдҗы...

Баңыд рудзындҗы цурмә әмә талынг кәртмә әдзынәг кәсгәйә ноджыдәр ма иу хатт загъта:

— Байрәдҗы, Зарет...

— Тәппуд! — йә ныхас ын фескъуытта Заретә, — ацы уавәрмә дәр уымән әрхаудтә! Тәппудән йә хуыздәр ми — гадзрахатәй җәуын.

— Әз тәппуд нә дән!

— Уәдә цы дә?.. Күйдзәй әгаддәр! Хиләг зулкъәй әлгъагдәр! Хъәддаг сырдај тәссагдәр!

Әгәр риссаг уыди уыцы карз рәхуист Астемыраен, иннәрдәм ахызт йә зәрдәйы, цъәх пиллон суагъта йә mast әмә арәдыв-та йә бәттәнтә.

— Хүс-ма! Әз дәм уый тыххәй нә фәңцидән хәсты судзгә фәндәгтыл, цәмәй мын ам... — Цәхгәр фәзылд чызгмә, фәлә Заретә уаты нал уыд. Йә фәдыл ма рауд тыргъмә — чызг нәй, фәдәлдәзәх. Фәстәмә фәзылд, афтид уаты къуымты скатай, йәхицән бынат нал ары... «Күйдзәй әгаддәр! Күйдзәй әгаддәр!».. Йә сәрү ныффидар уыцы иунәг ныхас әмә йын судзы, әвдәрзы йә риу... Цы амаләй дзы фервәэтәуа, Хуы-цау?! Йәхи тъахтиныл баппәрста.

«Циу ай? Күйдничи мә 'мбары?! Адәймаг куы дән... Уәвгә, цы хъумә бамбарой? Мә сәрхъән митә? Барвәндонәй мәхижүл хъадамантә кәй бакодтон, уый? Әдиле ми! Әвирхъау рәдый! Бынсәфты рәдый! Уый фәстә, зәгъын, алидззынән... Кәдәм? Кәм сты «нәхиуәттә»? Фәстәмә ахәстон? Кәнә... мәләт? Адонимә та...» — йә mast әй фәстәмә раппәрста тъахтинәй әмә та мамазила кәны, йә фыңцаг къаҳдзәфта кәм акодта, йә мады фәлмән хъәбисәй-иу йә фыды тыхдҗын къухтәм кәм ахызт, йә адҗындаң бонтә кәм арвыста, уыцы хәдзары къуымты, раст цыма къәппәдҗы смидәг. Хи хәдзар — къәппәг?!

«Хиләг зулкъәй әлгъагдәр!..» Ау, уый Зарет загъта?.. Кәддәр мә бирә чи уарзта, уый?.. Иу хъуыды иннәйы суры. — Мә фәстаг зәрдәдарән чи уыд... Нал ис уый дәр... Стәй нику-

ал уыдзән. Никуы мын ныххатыр кәндзән мә рәдыд. Аниу цавәр сылгоймаг равзардзән цардәмбалән мә хуызән ницәйаджы? Мәхи сайдтон: «Ныббардзән мын... Фәтәригъәд мын кәндзән». Дзәгъәлы... Нал ис хион, афсымәр, әрдхорд... Мә хъәууккәгтә, мә сыхәгтән — сә цыфыдәр знаг. Немың дәр мыл гурысхо кәнынц әмә мә фәдил зилинц... Цыбыр дзырдәй... Цысым. Нал мын ис фәндаг нәдәр размә, нәдәр — фәстәмә... Нывондгонд кусәрттаг. О, о, нывондгонд дән мәләтмә!

«Уәдә ныр күйд акәнәм, ләппу?» — афтә-иу мә афарста тыхст рәстәджы Хади. Цәй-ма, цы ныхъхъус дә, Астик? — афтә та Зарет...

— Күйд акәнәм, загътат? Зонын ай, бамбәрстон ай, күйд кәнин хъәуы, уый! О, о, әрмәстәр афтә!.. — фидарәй скарста Астемыр әмә фервәзт йә ухайраг фарстатәй, сулағыд йә риуыздаг, аивәзта йе уәнгтә, йә буар айдзаг, рагәй кәй никууал банкъардта, ахәм хъаруйә.

Акодта йә дзауматә, федде уатәй әмә йә ных сарәзта хъәуы астәумә Елдарты Осепы хәдзармә. Цыди уәндонәй, фидар къаҳдзәфтәй, йә хъуыддагмә әнәгуызәвәйә чи фәтүрны, ахәм ләдҗы цыдәй. Рагәй зоны ацы хәдзар Астемыр. Уыдис-иу дзы раздәр сә ләппуимә, стәй дзы ныр дәр вәййы йә күисты фәдил. Осеп, дам, кәддәр урсвардион афицер уыдис, стәй йә ном аивта, ардәм әрлыгъд, күиста ахуыргәнәгәй, сусәгәй та абырджыты хәрзгәнәгәй... Афтәмәй схъәздыг ис, замманайы цъажсәртә аскъәрдта. Фәлә йә уәдәмә әрцахстой, чидәр ай баннымыгъта... Ныр йә хәдзары цәры комендант, пъадвалы та сарәзтой рәстәгмә ахәстон. Астемыр йә цәст ахаста уынгыл, баңыд кәртмә, байхъуиста. Змәләг нәй: нәдәр ахәстоны хъаҳхъянаәг, нәдәр Фишеры адъютант. Аевәццәгән сә уазал батардта мидәмә. «Уый хорз у! Иттәг хорз!» — ахъуыды кодта Астемыр әмә фәраст тыргъмә. Күйддәр фәстаг къәпхәнмә схызт, афтә дуар фегом әмә йын чидәр йә риумә автомат фәдардта:

— Хальт!

Уацары уәвгәйә, цыдәртә базыдта немыщагау Астемыр, әмәиу, кәм къухәй амонгәйә, кәм ныхәстә зыгъуыммә кәнгәйә, бамбарын кодта йә хъуыды.

— Нихт тәрсгә, Курт, — фәрәвәдз та ис ныр дәр, — әз... их бин... лейтенант Асте.

— Энтушульдиген зи, битте, герр лейтенант. Нал дæ базыдтон, — загъта адъютант, йæ фæндагыл лæугæйæ.

— Кæм и? Во ист... обер-лейтенант Фишер? Хъуамæ йын æвæстиатæй фехъусын кæнон ахсджиаг хабар...

— Герр комендант... шлафт, герр лейтенант.

— Райхъал æй кæн... гм... Веке ин! Шнель! — бардзырд дæттæгау загъта Астемыр.

— Яволь! — цæхгæр фæзылд Курт, уатырдæм фæраст, фæлæ йæ сæрыл æруад уæззау цæф дамбацайы къæбутæй æмæ æрхауд.

Астемыр фæмидаæг уаты, алырдæм акæстытæ кодта. Комендант хуыр-хуыр кæны, рагъæныл — йæ шинель, каскæ, автомат. Йæ цуры бандоныл йæ дзуумæттæ. Стъолыл шнапсы авг, консервты банкæтæ, æртхутæгдон, тамакотæ... Дамбаца кæм и?

Фишер йæ мидфынмæ цыдæр хъæлæба фехъусыста.

— Аевæццæгæн та уыцы хæлиудзых адъютант уазалæй æрбæлыгъд, — загъта йæхицæн дзурæгау, — æз ын ныртæккæ... Курт!

Фæлæ йын дзуандæттæг нæ уыд. Фишер тыххæй дуарырдæм разылдта йæ нозтвæллад цæсгом æмæ йæ цæстытæ адзагъырсты. Комкоммæ йæм каст дамбацайы дзых.

— О-о, майн го-от! — схауд ма йæ дзыхæй...

— Энцад! Хальт таул! — загъта Астемыр æмæ йын базы бынæй раласта йæ дамбаца. — Мæн хъæуы... их браухе... Гоце. Нихт ферштейн? Хъæуыхицау... Ну, бургомистр...

Комендант йæ сæрæй ацамыдта бынмæ, пъадвалмæ.

— Гут! Зæгъ хъахъхъæнджытæн. Уæлдай фезмæлд, хъыппыпп — мæлæт! Даин тод! — Астемыр цыдæр ныхас нал ардта æмæ йын къухæй ацамыдта, уæллæмæ сист, зæгъгæ.

Фишер систад тæргæ-ризгæйæ, йæ уæлæ йæ дзуумæттæ æрбакодта.

— Цом! Форвертс! — йæ фæсонтæм ын дамбаца фæбыцæу кодта Астемыр, афтæмæй ныццыдысты пъадвалмæ.

Фишерæн дзурæн нæй, фæлæ мæстæй судзы: «Хæлиудзыхтæ! Хъахъхъæнджытæ!.. Күйд ныууагътой сæ бынæттæ?! Уазал уын у, нæ? Эз уæ стæвд кæндзынæн, трибуналмæ уæ куы радтон, уæд!»

— Дуар бакæн! Махе тюр! Шнель! — йæ хъусы йын бадзырда Астемыр.

Бацыдысты мидæмæ.

Гоце бады. Кæсгæ дæр сæм нæ ракодта. Зоны йæ, æрхæццæ

йæ кæрон... фæзындысты йæ уdxæсdжyтæ... Гъемæ... уый цæттæ у алцæмæ дæр.

— Аæддæмæ! Рæвдз! — дзуры йæм Астемыр, фæлæ Гоце не змæлы.

— Маял бад, хорз лæг! Мæнæ гъа, бахъæудзæн дæ, — зæгъгæ йæм баппæрста Фишеры дамбаца.

«Къахгæ мæ кæнынц, æвæцçæгæн», — ахъуыды кодта Гоце, фæлæ дамбаца ифтыгъд у, уый куы бамбæрста, уæд æм цыдæр ныфс фæзынð æмæ фæрсæгау Астемырмæ бакаст. Уый йын йæ цонгыл фæхæцыд æмæ йæ схойæгау ракодта дуарæй.

— Лидзgæ, Гоце! Аæз сæ бауромдзынæн!

Раст гъе уыцы рæстæг хъомдонæй рахызт немыцаг хъахъхъæнæг.

— Аæхгæ! Шиссе, гарфер! — фæхъæр æм кодта Фишер.

— Гарфер? Хæлиудзых? Аæз? — хъуыддаг нæ бамбаргæйæ рафыкти Астемыр æмæ йыл дамбаца ныццавта. Ссыди автоматы къæр-къæр. Астемыр фæцудыцтa. Гоце бахста хъахъхъæнæджy, йæхи баппæрста йæ ирвæзынгæнæгмæ, фæлæ йæ уый йæхимæ нæ баугъта.

— Цæугæ, Гоце... Фæндараст... Зæгъ Заретæн... Аæз... æз... — æмæ æрфæлдæхт.

— Рухсаг у, лæппу. Аæвгъяу уыдтæ, бæргæ, афтæ фесæфынмæ, — загъта Гоце, иу каст ма фæкодта йæ ирвæзынгæнæгмæ, стæй асæррæтт ласта агуыридуræй амад быруйы сæрты æмæ ærbайсæфт æхсæвы тары.

Æвиппайды æхсæв айдзаг салдæтты дзолгъо-молгъойæ. Хъуыснц бардзырдты хъæртæ:

— Йæ фæдыл!

— Рæвдз, ссарут æй!

Фæлæ зын ссаræn у ныртæккæ Гоце. Уый хорз зоны фæсвæдты ауайæнтæ, хъæуæй ахизæнтæ. Дардæй-дардæр лидзы, шиенхъæлæджy йæ цыдæр зынæмбарæн тых мæлæты дзæмбытæй клем стыдта, уыцы фыдбылызы ранæй. Йæ ных сарæзта хъæу-гæронмæ, хъарм рæстæджyты йæ уылæнтæ цæхъал-мæхъул кæнгæйæ сæрыстырæй чи фæхæссы, ныр та ихы бын чи 'рамбæхст, уыцы цæугæдонмæ. Исты амалæй йæ сæрты фаллаг фарсмæ ахизын хъæуы. Уым та... Хъæд хæстæг, æмæ уæд... Фашисттæ дæр уырдæм нæ уæндынц, уæлдайдæр æхсæвыгон, æмæ, Хуыцау куы зæгъя, уæд хурыскастмæ партизантæм бахæццæ уылдæн. Гоце æмбæрста, йæ къæхты бын их куы ныттона, уæд

йæ хъуыддаг хорз нæ уыдзæн, æмæ дæлдæр ныууд, уæрдæттæ-иу кæуылты цыдысты, тæнæгдæр у, зæггæ, уырдæм, æмæ арæхстгай, алы къаҳдзæф дæр сгаргæйæ, хъавгæ-хъавгæ æвæрдта, афтæмæй доны фæци.

— Табу дæхицæн, Хуыцау! — скуывта Гоце. — Йа Уастырдже, фæндараст мæ фækæн!

Æмæ фæхæрд кодта Саухъæды сæрмæ, æхсæвы тары йе' ндæрг бæльвырд кæмæн зынд, уыцы хохы рагъмæ.

Бонивайæнтæ... Бафæллад Гоце. Йæ хид йæ фæсонтæй лæдæрсы, зынтæй цæуы уыцы æнæхайыр фæуинаг хæрды. Гъæйджиди, ныр дæхи уæлгоммæ аппар, аулæф чысыл!.. Фæлæ нæ! Хъуамæ партизантыл афоныл сæмбæлой, айразмæ йын кæй баҳæс кодтой, тæгъд базонын кæй хъуыд, тæссаг уавæрты кæй фембырд кодта, уыцы хабæрттæ.

— Нæй, нæй æрæджы гæнæн! Фидар фæлæуу, Гоце! — дзуры йæхицæн æмæ та йæ цыд фæрæвдзæр кæны. Мæнæ схæццæ тæккæ бæрzonдdæр тигъмæ. Ныртæккæ иннæрдыгæй фæуырдыг кæндзæн, адагыл баҳиздзæн...

Æвиппайды джихæй аzzад. Æмбисонды рæсугъд райсом... Дардæй стылди хур. Йæ зæрин тынтæ худæндзастæй æртти-виңц æнусон урссæр хæхты цъуппæтыл. Сæрыстырай банкъуысынц, сæ сæртæ арвмæ кæмæн афардæг сты, уыцы бæлæстæ, раст цима Гоцейæн афтæ дзурынц: «Дæ хъуыддаг раст æмæ фæндараст у, Гоце!»

Æвæдза, куыд рæсугъд у дуне! Никуы йæм бафсæдзынæн кæсынæй, хъуынæй!

— Нæ, ацы бæстæ мæн у, æмæ фесæфут ардыгæй! Хъусут?! Нæ уын æй ратдзынæн! — Дардмæ йæ фыдгултæм æртхъирæн кæнгæйæ загътta Гоце æмæ ныфсæджынæй, зæрдæрухсæй араст йæ фæндағыл.

«УАЗÆГУАРЗАГ КАВКАЗАГ»

Булкъон йæ цæст ахаста хъæуы цæрджытыл: фылдæр ацæргæ адæм... Æнкъард, тызмæг цæсгæмттæ... Сæ фæстæ æддæуæзгомау лæууынц немыцаг салдæттæ æд хæцæнгарз...

«Фæлмæндæр, уæздандæр, мæнæйууий», — йæхинымæр дзуры булкъон æмæ зæрдæлхæнæн хъæлæссыуагæй йæ ныхас кæны дардæр:

— Уæдæ уын арфæ кæнын, мæ зынаргъ, мæ иубæстон адæм:

фервæттыстут уæ хъизæмæрттæй. Ахъуыды кæнут, кæддæр нæ фыдæлтæ уыдисты сæрибар, сæ цардæн сæхæдæг уынаффæгæнæг. Гъе, стæй нæхи бакодтам уырысы дæлбар... Цыппар æмæ ссæдз азы дæргъы та нын бæлшæвиччытæ нæ цардæй сарæзтой фыдбон-фыдæвзарæн. Гъемæ æгъгъæд фæуæд! Хъуамæ нæхæдæг уæм нæ цардæн хицæуттæ! Иунæг уырыссаг дæр нал! Зæхх байуардзыстæм не 'хсæн. Хъуамæ раздахæм нæ рагон рæсугъд æгъдæуттæ. Хъуамæ нын уынаффæгæнæг ма уой сылгоймæттæ æмæ хъуымыздзых кæстæртæ... Æз, дам, партион дæн, бæлшæвик! Æгъгъæд! Табу не Скæнæгæн, кувын дæр нæ кæмæ нæ уагътой, уыцы иунæг кадджын Хуыцауæн, йæ номыл алы хъæуы дæр уыдзæни кувæндон. О, о, уый уыдзæнис егъау рацарæт! Æдæг сæрибар! Бамбарæм уыдæттæ, хорз адæм... æмæ мауал кæнæм æвидауц митæ... Ницæмæн нæ хъæуы партизанты къордтæ, ардауджытæм ма хъусут! Мæнæ цыдæр æнаккаг, йæхи «узæгуарзаг кавказаг» хоны, змæнты хъуыдæгтæ, стыр фыдбылызтæ аразы немыцы æфсадæн. Бынтон дзæгъæлы! Уыдон иууылдæр сты бæлшæвиччыты ардауæн митæ нæ хæрзгæнæг Гитлеры ныхмæ. Цæмæн? Уый нын æххуыс куы кæны! Æз, дам, ирон адæмы нæ бахъыгдардзынæн. Ирæттимæ, дам, иу туг, иу стæг стæм, ариаг рагфыдæлтæй гуырд! Уæдæ баххуыс кæнæм нæ ирвæзынгæнджытæн, не 'фсымæртæн. Цæрыны фадат нын æрциди, хорз адæм! Ныр, уæ хорзæхæй, цæут уæ хæдзæрттæм, æххæст кæнут ног уагæвæрды домæнтæ æмæ æнæмæтæй цæрут!

Адæм æнæ дзургæйæ ахæлиу сты. Алчидæр архайдта тагъддæр æнæмæст, æнæфыдбылызæй йæ хæдзар ссаиныл. Фæзы ма базысты комендант, хъæуыхицау Булат æмæ цæстызулæй хъахъхæттой булкъоны.

Булкъон лæууыди къуыбырыл æмæ каст бынимæ, йæ аком-коммæ дæлвæзы цы стыр хъæу æрæнцад, уымæ, раstdæр затыгæйæ та, дыргь бæлæсты 'хсæн сæууон хуры тынтæ кæуыл хъязыдисты æмæ йæ сæр дардæкæмæн æрттывта, уыцы дыуу-уæладзыгон цъæхсæр хæдзармæ. Уыцы хæдзар, стæй йæ алышарс зæххытæ, кæддæр йæ фыды уыдисты. Уым райгуырд, уым арныста йæ амондджын сабионтæ, уым банкъардта царды фыццаг цинтæ. Уыцы кæрты фыццаг хатт сæмбæлд рæсугъд Гидан-наимæ æмæ йæ зæрдæйы сыгъди уарзондзинады арт. Уым сæмбæлд йæ хъысмæты фыццаг уæззау фæлварæныл, йæ фыды иин куы амардтой, уæд... О-о, уыцы æлгъыстаг изæр дзы никуы рох кодта йæ хъизæмайраг царды уæззау фæндæгтыл, йæ бирæ

рахау-бахауты. «Стәй йын рохгәнән дәр нәй, цалынмә мә түг райсон, уәдмә, — хәлбурцытә кәны йә маст, — ныр дәр ма мә цәстытыл уайы, хъәуы сәмпәрчъитә не стыр кәртмә күйд баләгәрстөй, уый... Дәрән кодтой, ссәстөй, ләбүрдтөй әххормаг бирәгътау... Алырдәм скъәфтөй мә фыды бынтае, әмә сәм күй сәзырдта, цы ми кәнүт, зәгъгә, уәд ай иу цъаммар... Мәхи йәм бәргә баппәрстон, фәлә мә иуварс ныzzывытт кодтой... Ард баҳордтон уәд, раджы уа — әрәдҗы уа — ссаңзынән мә фыды марәдҗы әмә дзы мә түг райсдынән, зәгъгә. Гъемә йә, әнхъәлдән, ссаңтөн... Цыдаңтә ма фәбәлвырдәр кәнөн... стәй мын сар йә къона кәнү!»

Булкъоны та йә хъуыдытә ие 'взондҗы бонтәм ахастой. Әвдәсаздзыдәй аftyыд фәсарәнтәм, әмә, йә бондҗын ный-йардҗыты хъәбысы әнәмәт цард чи кодта, уыцы буцхаст ләппу әвиппайды зын уавәртү баҳауд: тыхцәрдтытә, уәззау күистытә. Иудзырдәй, мәгуыры сау бонтә... Йә мастьыл маст әftyыд, әмә уыцы ағады уавәртәй фервәзыны сәраппонд цәттә уыд алцәмәдәр. Афтәмәй азтә цыдысты. Туркәй әрбафтыд Германнмә. Уалынмә Гитлер күй фәзында, уәд барвәндәй баңыд әфхәрәг отрядмә: райдыдта растәй-зылынәй се 'пәтәй дәр йә мәститә исин, әмә дзы рауад түгмондаг ләгмар. Ныр мәнә ләууы йә хәдзары къәсәрүү Гитлеры әфсады булкъоны цины...

Уыцы рәстәг уынджы тигъәй әрбазынд әхгәд машинә әмә хъәубәстыл айхъуист:

— Ахтунг! Ахтунг! Немыщаг әфсады командағәнүнад фәстаг хатт хъусын кәнү: фюреры салдаттәй ма бынәттон адәмы къухәй чи фәмард уа, уыданәй алқәй сәрмә дәр ахст әрцәудәни хъәуы цәрдҗытәй фондз әмә ссәдз адәймаджы. Ахтунг! Ахтунг!..

Немыщаг әхгәд машинә аивгъуыдта хъәуы кәройнаг уынгыл әмә фәаууон.

«Нә-ә, фондз әмә ссәдзгәйттәй тагъд нә сыскъуындузән сә мыггаг, — хъуыды кәнү булкъон хъәугәронырдәм кәсгәйә, — фәлә багъәцу! Әз уә әрцахуыр кәндзынән! Тәрсәризгәйә цәрдзыстут, күйтә! Әз, әрмәстдәр әз хъуамә уон ацы бәстү хиңау! Әмә дзы дыккагән бынат нәй, господа коммунисттә! Әз уын стондзынән уә мыггаг, уә уидаг! Хъуамә уә ферох кәнөй адәм! Бынтоңдәр! Кәй нә бафәнда, уыдоны та цәгъдә, ауындузгә әфсәйнаг къәндзытыл, кусәрттаг ауындузәгау раст! Фәлә уый фәстәдәр. Ныр та уал сабыргай...

Фәлмән ныхас, зәрдәвәрәнтә... Хъумә мый мачи бамбара
ме 'цәг фәндтә, мә сусәг уынаффәтә...»

Сабыргай разылд, әздзынәг ныккаст бәрzonд, уәйыгарәзт
даргъбоцъоджын ләгмә — хъәуыхицау Булатмә.

«Цәмәндәр әм мә зәрдә къәпп кәны. Цы гәнәг уыди
раздәр? Кәм ма федтон, бәзджын аерфгуыты бынәй чи кәсү
әмә адәймаджы иннәрдәм чи хизы, уыцы цъәх цәстытә?
Цәмән ай хъәуынц уыцы даргъ боцъотә? Уый у әви нә?!» —
Бирә ахәм гурысыхотә әвзәры булкъоны зәрдәйи сә фыщаг
фембәлдәй нырмә. Стәй канд уый зәрдәйи нә... Хәсләвәрд
ис, кәмән әмбәлү, уыданән... Хъумә йын тәккә абон фехъу-
сын кәной бәлвырд хабар...

Булкъон цалдәр къаҳдзәфы бакодта комендант әмә хъәуы-
хицауырдәм, әмә йе 'рфгуыты бынәй кәсгәйә мәстәлгъәдәй
загъта:

— Аңдәрәбон Сырх Әффады фәндаг алыг кәнүнмә цы 'фсад
арвыстам, уый ныддәрән кодтой уырыс, нысангонд бынатмә
дәр нә бахәццә, афтәмәй. Комы нараеджы йә фәндагыл ба-
бадтысты әмә сә ныххафтои. Цәмәй базыдтой, не 'фсад кәд
әмә кәуылты цәудзысты, уый? Чи нын уәй кәны нә хәстон
сусәгдинәдтә? Чи амардта инәлар фон Колебсы? Сымах куы
фәрсын әз? Чи у, уә фынды бын немыңән ахәм стыр бәлләхтә
чи аразы, уыцы «Уазәгуарзаг кавказаг»?

— Агурәм ай, господин булкъон! — цыбыр дзуапп радта
комендант.

— Әвзәр ай агурут, майор! Әвәццәгән нә бахъәудзән
төххүис ракурын гестапо кәнәе абверәй, — загъта булкъон әмә
әниеразы хуызәй бакаст Булатмә. — Хъәуыхицау дәр нәм
бағра ис...

— Мах дәр архайәм, дә бәрzonдзинад! — әнәбарыгомау
загъта хъәуыхицау.

— Уынын ай, куыд архайут, уый! — уайдзәфгәнәгу цәхгәр
алыг кодта булкъон әмә хъәуырдәм фәраст. Йә фәдыл цы-
быр къаҳдзәфтәй сиргә фәсагайдта дәләмәдзыд, тымбыл-
тарәзт комендант, архайы йә фарсмә цәуыныл; куы йә ра-
хизфарс февзәры, куы та йә галиуәрдигәй бадзортт-дзорртт
кәни. Уыданәй дәвәгар фәстәдәр, йә сәр йә кәрцы әфзәгго-
ты әмбәхсәйә, йә къухта йә дзыппыты нытътыста, афтәмәй
уәззау санчъехтәй цәуы Булат дәр. Иуварсәй кәсгәйә афтә
ныны, цыма ацы тарәрфыг галгуыр ләг цәугә-цәуын дәр фынәй

кәены, цыма йә әеппындәр ничи әмә ницы әндавы, суанг әм хәст дәр нә хъары, зәгъгә. Фәлә уый әрмәст зынгә афтә кәены. Әңгәгәй та у фатфехсынәввонг әрдүнбосау. Бирә сагъәс, бирә хъуыддәгтә ис хъәуыхицауән. Фәлә къаддәр мәт, къаддәр сагъәс нәй, барвәndonәй йәхүуыл фашистты фәсдзәуини мәнгцәсгом чи бакодта, әнәсцихәй карды комыл чи цәуы, уыцы Булаты дәр. Диқкаг бастдарәг арвитын хъәуы.. «Уазджытә», — афтә хуыдта Булат фәсномыгәй партизанты, — хъуамә Хус адагмә фәзыной фәсәмбисәхсәв дыууә сахатыл. Уырдыгәй та...

— Господин хъәуыхицау! — фескъуыдта йын йә хъуыдитә булкъон.

— Хъусын, дә бәрzonддинад!

— Дзәбәх бацәттә кәнүт... абор нәм диссаджы уазджытә уыдзән.

Булатән йә буар ауазал. Цавәр «уазджытә»? Әнәрхъуыдыйә схаудта йә дзыхәй уыцы дзырд, әви?.. мә «уазджыты» кой кәны?..

Булкъон йә ныхас дарддәр кодта:

— Аксәв мын стыр бәрәгбон у! Хъуамә фембәлон мә рагон әрдхордимә.

Булатән йә зәрдә фехсайдта, мә рагон әрдхордимә, зәгъгә, куы загъта, уәд әм комкоммә кәй ныккаст, уымә. «Ау, базыдтаид мә? Әрмәст абор нә! Нә хъуыддаг нын ма фехаләнт абор. Рагәй йәм цәттә кодтам нәхи», — йә сагъәс ницәмәй равдыста, афтәмәй уыцы әнәмәтхуызәй дзуапп радта:

— Хъусын, дә бәрzonддинад!

* * *

Әмбисәхсәв. Тынг хъәлдзәг у булкъон, рухс у йә зәрдә, бузныг у йәхихәй. Алцыдәр цәуы, куыддәриддәр ныххъуыды кодта, афтә. Уәдә афон у, әвәццәгән, йә пъланы сәйрагдәр хаймә бавналынән дәр. Бакаст комендантмә, йә цәст ахаста уазджытыл, иу хатт ма гурысхотәгәнгә бакаст Булатмә әмә систад әд нуазән.

— Господа! Әз уә әрбахуыдтон мә бәрәгбонмә, мә цардцәрәнбонты кәмә фәбәллыдтән, уыцы циндзинадмә! Хъуамә фенат, мә рагон әрдхордимә куыд фембәлдзынән, уый. Уыцы фембәлд мә кәдәй-уәдәй фервәзын кәндзән мә гурысхотәй, мә бирә азты әнхъәлмәкастәй! Ратдзән мын йә туграйсә-

джы аддажын әңкъарәнтә! Уәдә мын бар радтут әмә уә ба-
зонгә кәнон, — булкъон хүсәй аләууыд, — фәндыд ай үе
стыр цины уысм фәдаргъдәр кәнин. Нозтджын уазджытә цы-
мыдисәй кастысты кәрәдзимә, архайдтой се 'хсән булкъоны
сүсәг әрдхорды ссарыныл. — Мәнә уын уый та мә рагон
әрдхорд коммунист Бей-Булат Хъараманты! Нә зынаргъ хъәуы-
хицау, сүсәгәй та нә ныхмә тохгәнәг, не знәгты амидингәнәг,
сә раздзог! — Стыр уәлахизы хабар хъусынгәнәгау дзырдта
булкъон, хәлиудзыхәй йәм хъусгә чи баззад, уыцы уаз-
джытән.

Йәхиуыл фидар хәэцы Булат. Ницәмәй равдыста нәдәр йә
тыхст, нәдәр йә тарст. Змәлгә дәр нә фәкодта, нә фехәлдта
йә бадт. Сабыргай йә цәстәнгас ахаста уатыл, уазәг афицер-
тыл, йә мидбыл баҳудт, йә уәхсчытә базмәлын кодта:

— Да бәрzonдзинад, әмән хъәуы ахәм хъазән ныхәстә?

— Уый хъазән ныхас нау! Стыр хатыр курын, фәлә дын,
жихъәлдән, да уынаффәтә фехәлдтон, Булат. Партизантәм
ма 'нхъәлмә кәс аборн. Де 'рвист ләг сәм нә фәхәецә, мә-
гуыр, — мәстәймарәгау загъта булкъон.

— Нә да 'мбарын...

— Тынг хъыг мын у. Ахәм уәздан ләг, ахәм «уазәгуарзаг
кавказаг» әмә не 'мбары йә номдзыд уазджыты историон хәс.

— Булкъон уәлдай хъәрдәрәй загъта, «уазәгуарзаг кавка-
заг», зәгъгә, әмә та йә цәст ахаста йә уазджытыл.

Булат сыйстад. Уайтагъд йә цуры февзәрд комендант әмә
иам дамбаца фәдардта:

— Да къухтә!

Уазәг афицертәй дәр чидәртә фәләбурдтой сә хәцән-
герзтәм. Булатмә адигигул кодтой, фәлә уый хорз зыдта, кәд
иәмә кәдәм цы хәссин хъәуы, уый.

— Сабыр, сабыр, господа! Сбадут, — загъта булкъон әмә
ларддәр кодта йә ныхас. — Уә бәлләх дәр гъеуий мидәг ис-
лемә бирә цыдәртә не 'мбарут. Афтәмәй сын ахәм «ләггәдтә»
кенут, — йә дзыппәй систа цалдәр гәххәтты гәбазы әмә сә
радыгай кәссы. — Амардтай инәлар Клебсы әмә ныууагътай
фыстәг: «Уый уал уын әмбәләггаг. Дардәр дәр афтә уыдзән.
Уазәгуарзаг кавказаг». Срәмыйтай хәцәнгәрзтә әфтауцуат
иәмә та «фыстәг» ныууагътай: «Гъай уын ног әгъдау әвәрәггаг.
Уазәгуарзаг кавказаг». Цалдәр ләгән сарәстай ахәстонәй
лиидзыны фадат. Әмә та фыстәг... Бирә сты, тынг бирә дә

фыдракәндтә... — Булкъон йәхицәй бузныг уәвгәйә, разылд йә уазджытәм: — Се 'ппәт нә нымайдзыстәм, зонут сә уәхәдәг. Ныр та... Арфә уын кәнын, господа, кәй мәм әрбаптыстут, уый тыххәй. Әхсызгон мын уыд уә фенд. Ныр мын бахатыр кәнүт, әнәвдәлон дән...

Уазджытә нырмә дәр агуыртой исты 'фсонәй ацы әнәбары «уазәгуатәй» аирвәзыны фадат. Нырсын гәнән куы фәци, уәд әхсызгонәй хәрзәхсәв загътой әмә уайтагъд федде сты. Уаты ма бazzадысты комендант әмә Булат.

— Герр комендант! Хъахъхәнджытә сә бынәтты сты? — булкъон комендантмә бакаст.

— Раst афтә, господин булкъон!

— Мәнә ма аныхас кәнөн йемә, стәй йә... акәнүт, кәдәм уын загътон, уырда. Әрмәст әнә 'вдисәнәй, әнә хъәләбайә. Цаугә!

— Хъусын! — комендант ацыд.

Булат хорз зыдта, «әнә 'вдисәнтәй», «әнә хъәләбайә» куыд фәкәнүнц, уый. Айразмә Дзагойты Мүссәйи дәр афтә аныгәдтой удәгасәй фәсхъәурагон чырысудзәнү Иинә ахәм Елмәрзайы фырт Михал... Уәдә мән дәр... Йә цәсттил аудысты йә партизан әмбәлттә. Гъәй-джиди, йә уавәр ын куы зониккой, уәд ма, чи зоны... Ехх, әвәдза, амәлын диссаг нау, фәлә куыд уыдзысты бинонтә?. Иә фәлмәнзәрдә цардәмбал Мисурхан.. Ләппүйи сәфт дзы басусағ кодта.. Кәмдәр, мәгүүрәг, хәстү бидыры баззад.. чи зоны, әнәныгәдәй.... Куы йә базона, уәд нә бафәраздзән, ноджы ма ацы хабар... Нә, нә сә бауromдзән йә рист зәрдә...

Әнкъард хъуыдитә сәмхәццә сты Булаты сәрли. Мәнә йә цәсттил аудаң йә чызг Зәдинә. Абон райсом сәхицәй куы раңаңыц, уәд дуары цур бандоныл ләууыд әмә йәм йә гыццыл гүккитә ивәзта, дада, гәбо, ома сис мә, зәгъгә... Ныббар, дадайы гыццыл хур...

— Әвәццәгән әмбарыс, — кәцәйдәр дардәй цима әрбайхъуист булкъоны ныхас, афтә фәкаст Булатмә. — Мәнән мә бол у дәу әвәстиатәй агәрах кәнын. Ныртәккә, мәнә ам... Хәст... Фәлә рагәй бәллыдтән ацы фембәлдмә әмә мә фәнди цыдәртә дәхи дзыххәй фехъусын, дә иуәй-иу хъуыддәгтә хуыз-дәр бамбарын...

— Мә хъысмет фенциондәр кәнын, нә? Хъус-ма! Ахәм ныхастәй кәй әлхәнай, әз уыцы сывәлләттәй нә дән, — йә масть рафыихт Булатән.

— Нæ дæ. Ноджы дæ иу къахæй ингæны лæууыс, æмæ дын не 'мбæлы дæрзæг ныхæстæ кæнын.

Булкъоны зæрдил та æрбалæууыдысты йæ рагон мæстытæ. Йæ мад, йæ фыд, йæ хъизæмæрттæ... Æниу сæ кæд рох кодта? Фæлæ йын ныр йæ туджджыны уынд уæлдай тынгдæр фæрæхуыста йæ зæрдæ. Хъуамæ ацы цъаммарæн йæ удæй ахъаза, хъуамæ йын асæдта йæ ныфс, йæ сæрыстырдзинад æмæ дзы баудаза тас. О, о, тас!

— Уæдæ аныхас кæнæм, æрмæст æргом ныхас. Æви мæ нал базыдтай, Булат?

Ницы сдзырдта Булат. Уый хорз æмбæрста, ахæм уавæры фæдфæливæнтæ, æфсæннæтæ кæнынай ницыуал рауайдзæн, фæлæ йæхинымæры сфæнд кодта рæстæгсайæн ныхас кæныныл, кæд ма йæ дыккаг æрвист лæг партизантæм фæхæцæ уаид, зæгъгæ.

— Ай-гъай, бирæ рæстæг рацыд уæдæй нырмæ. Ссæдз азæй фылдæр, фæлæ мæнæй ницы ферох æппындæр. Нал æй хъуыды кæныс, нудæсæм азты йæ кæрты цы зæронд лæджы амардтай... агъатыр мард... Уый мæ фыд уыди, мæгырæг...

— Зонын æй. Раджы дыл фæгуурысхо дæн. Уæ хæдзары алышарс æгæр арæх куы зылдæ, уæд.

— æмæ цæуылнæ алыгътæ? Цæуыл дардтай дæ зæрдæ?

— Байраæджы. Стæй... Мæ бынат ам уыди. Дæ «мæгүүр» фыд та... Мæхи нæ фæсайдтон, æмæ йын ие 'хсаргард йæ къухæй не стыдтон, зæгъгæ, уæд мын мæхи сæрмæ хъавыд. Цы гæнæн ма мын уыд?

— Дæхиуыл фæхæцыдаис! Хистæр уыд, номдзыд лæг, уæздан... Мæ бон уын ницы уыд — æрыгон, æвæлтæрд лæппу... Ермæст фырмæстæй куыдтон æмæ Хуыцауæн лæгъстæ кодтон, цæмæй мын искуы бон радта мæ туг райсыны фадат.

— æз дæр раст афтæ куыдтон дæ цахъхæнæй, мæ дæндæгтæй мæ къухтæм лæбурдтон, дæ «уæздан» фыд мын мæ сидзæргæс мады йæхицæй куы 'лгъиста, стæй йæ ехсæй куы ныццавта, уæд. Ехсæй! Сылгоймаджы! Мæ 'ххуырст, дам, у!

— Ие 'ххуырст! Бамбæрстай?! Йæ бон ыл цыди! Ды та? Абырдæкыты раздзог! Балæгæрстат кæйдæр кæртмæ, фæлæбурдтат кæйдæр мулкмæ — тыхист, тыхæмыгъд, скъæфгæ, æмбæхсгæ... Гыы, æмæ цы? Батадысты уын? Нæ! æриут сæ фæстæмæ! Стæй афтæтæ-уфтæтæ дæр нæ! Карст æмæ барстæй! Кæй ныкъкъап-на-къупна кодтат, уыдон сæ бынаты куыд уой, афтæмæй! æз уын сæ уæ удæй сласдзынæн, цъаммарæ!

Ды та... Уæд дæр цар-

дымзәнтағ уыдтә әмә ныр дәр! Сафинаг уәд дәр әмә ныр дәр! Уәвгә, Сталины ләппынта се 'ппәт дәр сафинаг сты!

— Сталины кой ма кән, йәк ном дә дзыхы нә фидауы.

— Әмә уын цы радта Сталин? Кәм ис, зәрдә уын кәмәй әвәрдә, уыңы амондджын цард? Кәнә, тагъд-тагъд ацаразынмә кәй хъавыдыстут, уыңы «рухс фидән»? Мәнә уә колхозты?

— О, фыццаг уал колхозты! Әрмәстәр колхозты руаджы бафтձәни нә къухты бәркаджын цард саразын, нә падзахады хъару фәфидар кәнын.

— Гәдү ныхәстә! Фыдәй-фыртмә йә цардыуаг сәвәрын чи нә базыдта, фәлә ныр сә даргъ ювзәйтә, сә бәзджын цәсгом әмә се 'нәуаг миты руаджы царды хицәуттә чи бастуыт, уыдоны уынаффәтә! Бирә бәстәтыл фәзылдән әмә никуы федтон «рәсугъд фидәнмә» хъиладзагъдәй тәргә. «Ныххатыр кән, мә дзәбәх сыйаг, руай нәм, дә хорзәхәй, дә «рухс фидәны» сәраппонд уал дын абон дә туг аназон. Ах, нә дә фәндү? Уәдә уәд дә фәллой — иумәйаг къәбицмә, дәхәдәг та — фәндарастан... Сыбырмә, кәнә ахәстонмә». Сә хуыздәрты та — әхсгә...

Булкъон әмбаргә дәр нә бакодта, Булаты алыварс мәстәй җәхәртә калгә күйд зилдүх кодта, уый.

— Әндәр ма уын цытә радта Сталин? — әнәрвәссонхуызәй бакаст Булатмә, — әгәр-мәгуыр иу хуызәнән бәстыхай күй нә сарәзтат нәдәр уәхицән, нәдәр уә күистуэттән. Иу кәләддзаг кәркдоны цардә, ныр та далә Гуыцирты Боскайы цъәхсәртә әрцахтай. Цәмән? Мә фыды хәдзары сарәзтат ногдзауты роддон. Цәмән? Горәгаты Гәбулы хәдзары — скъола, Гәдзойты хәдзары — колхозы разамынд, Мәхәмәтты хәдзары — дукани, инна ран — почтә, мәзджигт та хәлынбыттырәй байдзаг... Гъе уый та уын Сталин! Гъы, исты ма зәгъыс?

— О, зәгъын. Нәма нә равдәлд. Бирә бәлләхтә бафәрәзтой нә сәртә. Хәстытә, әххормаг азтә, әргом әмә сусәг знәгтү әвирхъяу митә... Бафәрәзтой адәм, бафәрәзта парти! Уымән әмә йә сәргъы ләууыд Сталин!

— «Бафәрәзтой адәм», — сфәзмынта йә булкъон, — ныр дәр фәразынц. О, фәлә кәдмә? Сталин дзуттымә сарәзта егъяу цармыстъигъян фәрәз, уе 'ккой сбадтысты әмә син хафут. Уыдон та уә сайынц, стигъынц, марынц...

— Әдиле ныхәстә! Уый нә сымах хъавут бастигъынмә, фесафынмә... Мәнә дәу фәндү Иры хицау уәвүн. Адәмы мәт

кәйнис? Күйннэг стәй! Дәу хъәуы бәрзонд бынат, хъәздыгдзинад, тых, фәсдзәуинтә, козбаугәндҗытә дә разәй згъорынц, дә фәдым ныххал сты, дә дзыхмә дын кәсынц, дә цәстәнгас дын ахсынц, дә фенынмә кәрәдзийи сәрты хауынц, афтәмәй дә сә удхәссәг уынынц. Фәлә ды хицау дә! Дәу бафәндый — уәд ләг цәры, наә дә фәнды — уәд та хәрзбон зәгъәд йә цардән. Әмә дын, фәнда — наә фәнда, сә сәртәй ныллаг күвүнц... омә нын чи дә, цы дә? Кәңәй наә әрхәудтай? Әргом ныхас домдтай әмә дын әй зәгъын: наә наә хъәуыс? Ды дәр әмә дә фәсдзәуинтә дәр! Рабырыдысты сә хуынчытәй, кәм цы абырағ, кәм цы ләгмар әмә давәг уыд, уыдон әмә фәләбурдтой ног уагәвәрд, ног цард аразынмә. Бирәтә дзы бәрзонд бынәттә дәр ахстой. Мәңгәстәмтә бакодтой, стәй әниппайды къәссавәлдәхт фесты әмә, уал азы сә роны әмбәхстәй цы кард фәдардтой, уый нын наә фәсонты ныссагътой. Мәгүүр наә уыди уыцы паддзахад? Уыди! Фәлә уәддәр наә фәңүудыдта. Уымән әмә йә сәргъы ләууыд Сталин! Ныр дәр әптиә уыдзән, булкъон! Акәс-ма кәртмә, — рудзынгмә азамынта Булат, — уәртә уыцы мит уыныс? Тагъд атайдзән! Сыманах дәр афтә әrbaisäfдзыстут.

— О, фәлә та иннә аз фәзындиңдән.

— О, уый фәзындиңдән, фәлә сымах — на! Нә-ә! Тыхгәнәгән махмә бынат наә! Әвдисәнта? Мәскүы, Сталинград әмә маңдакы бирае әндәр горәттә! Канд дәхәдәг наә, фәлә ма йә дә тъымы-тъима дәр зондзысты, коммунист цы у, уый!

Әмә цима Булаты ныхас әнәмәнг афтә кәй уыдзән, уымән әвдисән ләууынц, уыйай хъәугәронәй әрбайхъуист автоматтә әмә пулеметты къәр-къәр. Ныйиазәләйдисты гранатты сәрәмүгъдтүтә әмә иу сә дард кәмдәр афәзмынтой хәхтә, цима сын әххүйс кодтой, уыйай.

— Фәхәццә сәм мә бастдарәг! — цины уылән анхъәвзти Булаты зәрдәйы.

Булкъон фәуыргъуяу, аджих, базгъордта рудзынгмә, фәлә ницы федта талынджы.

«Мә къухтә мын наә бабастой! — ферттывта Булаты сәрү. Иттәг хорз! Уәдә уәд афтә, күйдзәй чи райгурыйд, уый! Кәд мәлгә, уәд ды дәр мемә!»

Булкъон цәхгәр фәзылд, дамбацамә фәләбурдта, фәлә йыл уәдмә Булат йәхи баппәрста, йе стыр нуардҗын къухтәй йын йә хурх ацахста әмә йыл нылдәвдәг.

Уалынмә, тынгәй-тынгдәр чи цырен кодта, уыцы хәстү үйнәримә әнәнхъәләджы ныннәрыд, фыңгулты зәрдәтү әгәрон тас чи уагъта, уыцы партизанты «Ура-а-а!»

НОГБОН АХСӘВ

Немыцаг госпиталы хицау Вилли Крамер йә цәст ахаста җәлгәнәны къултыл, хәдзары дзаумәттыл, пецил әмәй йә зәрдә ницәмәй барухс. «Хъәддаг адәм, хъәддаг уавәртә... Цәй над у ай, афтә әнәбары мәхиуыл дон әркалдзынән, әндәр... Фәлә цы гәнән ис, фәразын хъәуы. Уәдә бынтон әнәхсадәй дәр куыд сәмбәлон Ног азыл? Нә-ә, хәст хәст у, фәлә адәймаг хъуамә адәймагәй бazzайа ңавәрфәндү уавәртү дәр», — хъуызды кәнү дохтыр, дынджыр әрхуы тасы дзуцәджы бадгәйә, әмәй ноджы зәрдиагдәр аюуәрды йә буар.

Вилли Крамер уарзы сыгъдәгдинад.

Фаризәт ләууы йә цуры әмәй йыл дон әркәнү стыр хъәдүн күсийә. Дон кәнү күсийә түддүк, йә цыфыдәр знагән. «Анаккар! — йәхинимәр мәстү кәнү Фаризәт. — Әмә, дам, уын әгъдау хәссәм маң!»

Хаттай сылгоймаджы бирә нал фәхъәуы, йә масты фәдыл ацауынмә: йә тых-йә бонәй уәззазу күсийә йын йә сәр афтә ныххафт кәндзән, әмә лыстәг пырх куыд ныуу! Фәлә Фаризәт йәхки хъуыдитәй фәтарст: «Фәләуу, фәләуу, әмә дардәр та? Уый ныммәлдзән, стәй мын мәхү дәр... Фәлә иннәтә та? Нә-ә, афтә нә...»

— Вассер! — фәхъәр кодта дохтыр әмәй бедрамә азамыдта.

Фаризәт фесхъиудта, йә куыст дардәр кәнүныл архайы, фәлә йә зәрдәйә нә хицән кәнүнц ье 'нахъом сабитә, йә цәстүтүл уайы, әрәдҗы дәр ма мәнә ацы әрхуы тасы доны куыд цыыбар-цыыбур кодтой, уый...

«Әмә ныр нал сты... нал... Әрбайсәфтысты мә гыцыл хуртә... уыцы иу бон... Цәмән?! Цы дын кодтой, Хуыцау?! О, мә фәрстә, цәй фидар стут, фәйнәрдәм куыд нә атонут?! Цәуылна фесафыс, Хуыцау, ацы адәмхор куытты? Әниу сәм мәхәдәг та цы кәсүн? Кәдмә сын әмгүүйтә кәндзынән? Әгъял фәуәд!» — Уыцы хъуыдитимә Фаризәт фәләбурдата фыңгәдоны бедрамә. — Хъарм дон дә хъуыдис? Табуафси! Сау тәппал куыд әрбауай! Хъәрзгә 'мә ниугәйә дә уд куыд сисай!» — ныртәккә йыл ай басаеххәтт кәндзән...

Фәлә та нә... Нә комы йә зәрдә, нә комы ахәм әгъатыр ми кәнын суанг ма йә фыдгултән дәр. Йәхиуыл та ныххәцил, әрмәст дзы удайстәй сирвәст цыдәр әнхауыр хъәр, раст цыма цәмәйдәр фәтарст.

— Вас? Что? — дисгәнгә йәм цәхгәр фәзылд дохтыр.

— Ницы, мә күх асыгътон, — бедрамә азамыдта ус.

Кәд йәхи найгәйә стыр «зынтә 'мә тухитә» бавзәрста, үәлдәр хъарм агъуист, хъарм дон әмә мадзура ләггадәнәг сә хъуыдаг бакодтой: «фәсабана» дохтыр уыдис цәрдәг, үенгрог, раст цыма әрыгондәр фәзи. Суанг ма йәм зарын дәр әрцидис. Уәлдай тынгдәр йә зәрдә барухс, йә цәрән уатмә күң бацыд, үәд: райдзаст, хәрзәфснайд, сыйғыдәг, сәйргадәр та — хъарм. Йә уәхәссәг у уазал. Уаты бәрәг астәу — фәткүү бәлас. Наз хъуыди, бәргә, Ногбоны әхсәвмә, фәлә кәм и? Нә йә ссардтой нәдәр хъәуы, нәдәр хъәуы алыварс. Хъәдмә та үәндәгә нә кәныңц партизантәй. Уый йеддәмә үәлә хъәуы-сәрмә хохы фахсыл, мәстәй марәгау, сә цъәх дарәсү ләу-үүнц. Фарон асафон сын әрбарвыстой пластмассәй конд үмбырдәнгә «нәзытә». Ноджы афицертән үәләмхасән: ром, шоколад... Ацы аз та... ницы. Ацы әлгъыстаг Кавказмә, дам, анындәр әрбаласән ницы ис, хәйрәджыты амәддаг фәуа. Дохтыр фәкомкоммә дыууә рудзынджы астәу стъолмә: кон-сериты банкәтә, шнапс, немыңаг сән «кюммел»... Суанг ма ды бинәттон нозт дәр уыд.

«Цы хуынди?.. әрко... әрка... арака... Тәфгәнаг у, фәлә көрзәл, сәрү та бинтон әрәджиау бацәуы, раст вискийы хуынен. Ахсәв хъуамә саразәм бәркаджын әмә хъәлдзәг бәрәгбон. Уымән әмә, Ног азыл күйд сәмбәлай, әнәхъән аз дәр афтә уыдзән, фәзәгъынц. Мә хәлар комендант церлжытәй рамбырд кодта кәрчытә, хъастә... нозт... Үәдә... Алцидәр хъуамә әгъдауыл уа, күйд әмбәлы, афтә...» — Крамер стъолы цурмә бацыд, раугъята сән әмә йә әхсизгөндәрән гыццыл хуыппытә кәнгә, фәткүү бәласмә разылд, кәд ма исты хъуаг у, зәгъгә. Нә, хорз әй сарәзта йә денщик. Әмә ийл цынә уыди: алыхуызон әрттиваг хъазәнтә, гыццыл тыры-сатае свастикәтимә, фәткүүйтә, әнгүзтә (әвәццәгән, Фаризә-ты әвәрәнтәй), — әмә ма ноджыдәр бирә цыдәртә, суанг ма гилдзытә дәр шоколады гәххәтты тыхтәй.

— Хорз, иттәг хорз! — загъята йәхинимәр дохтыр әмә ба-цид рудзынджы цурмә, фәндыд әй хәхтәм скәсүн. Вилли

Крамер уарзта хәхтыл фәлгәсүн. Уыдоммә гәсгә-иу йә зәрдыл әрбаләууыд йә райгуырән Бавари. «Аңаң адон бәрzonдdәр сты, тызмәгдәр. Цыдәр еғыау гуымиритау нын наә салдәтты ныхъуырынц әнәхъән полчытәй. «Ацы хәхтыл ахизән наәй знагән», зәгъгә, сфәнд кодтой ацы әнәбасәттон сырхытә әмә алы дур, алы къахвәндагыл дәр ныффидар вәййынц, сә цардыл дәр наә ауәрдәгәй. Ау, сә зәрды ма мах бауromын ис? Дзәгъәл фыдәбон, уырыссаг хүйтә! Тагъд немыцаг ехсы къәрцәй хәрдмә хаудзыстут. Тагъд уә ныццәвдзән, хәххон зын уавәрты хәңгәйә чи бахсыст, уыцы зынгонд хъәбатырты дивизи «Эдельвейс»... Ничи фәләудзән уыдоны ныхмә! «Эдельвейс» — әмбисонды рәсүгъд дидинәг, әнәсайд уарзондзинады нысан! Крамеры цәсгомыл цыдәр әхсызгон мидбылхудт фәзынди. Йә уарzon Гретхен... Мәнә цыма йә тәккә цур ис... Йә цәсгомыл ын әнкъары йә хъарм комуләфт... Йә къух әндзәвы йә фәлмән буарыл...

— Мә зәдыйкъалиу, мә зынаргы! — йә хъуыдитә фергом кодта дохтыр, — Тагъд, тагъд мәхи уыдзынә! Кәд мыл раздәр тынг әнуывид наә уыдтә, уәddәр! Рейхы сәраппонд цы сгуыхт-дзинәдтә равдыстон, уыдан дә баууәндын кәндзысты, дә хәрзконд әмә сәрән уарзәттәй дәлдәр ләуд кәй наә дән, ууыл. — Йә къух рәвдауәгай әрхаста йә риуыл, ие 'фсәйнаг дзуарыл әмә сәрыйтырәй загъта: — Ләг дә, Вилли Крамер!

О, Вилли Крамер тынг уарзта йәхи.

Раст дыууадәс сахатыл дохтырмә әрбадзырдтой госпиталәй. Уымәй раздәр наә уагъта йәхимә нәдәр телефонәй дзурын, нәдәр цәуын. Алцәмән дәр хъуамә уа әгъдау әмә уаг.

— Господин дохтыр, дә бардырд әххәстгөнд у! Уәззау ңафта баластам хицән палатәмә әмә дәм әнхъәлмә кәсүнц.

— Даес әмә ссәдз минуты фәстә уыдзынән, — дзуапп радта дохтыр, скодта йә дарәс әмә рааста йә уарzon зарәг «Хорст вессель» әхситтәй заргәй.

Сахатырдәджы фәстә дохтыр уыд йә кусәнуаты.

Вилли Крамер уарзта бәлвырд фәтк әмә әгъдау. Әрбакодта ногәхсад, итувәрд урс-урсид халат, йә къухтә ныхсадта әмә цәттә уыд, абонмә кәй снысан кодта, уыцы стыр хәс сәххәст кәнүнмә. Иучысыл йәхимидағ батыхсәгай кодта, кәд әгәр карз у мә уынаффә, зәгъгә, фәлә...

«О, ай-гъай, наә зәрдәтә әгәр ныддур сты, тәригъәд нал зонәм... Фәлә әвәццәгән, афтә хъуамә уа. Хәст хәст у!» —

ішіхі рәститә кәны дохтыр, — әниу цы гәнән ис? Ницы. Госпиталы нал фаг кәны бынәттә, хостә, бәттән әрмәг. Иннә ахәм, дохтыртә, рынчынтаң зилджытә... Афтәмәй зонрай-сом штандартенфюрер фон Биссинг радта карз бардзырд: «Евәстиатәй цәфты нымәң фәкъаддәр кәнүт. А дыууә боны ам стыр хәститә уыдзән, әмә уәм хъуамә фаг бынәттә уа!» О, фәлә күндәй? Цәф салдаттән сә иу хай фәсфронтмә арнитдзыстәм. Фәлә иннәтә та? О, ай-гъай, әвәццәгән, әрмәстдәр әз күнд зәгъын афтә кәнын хъәуы...»

Ахәм хъуыдытимә бацыд палатәмә. Йә фәдлы бахызт йә ұядивәг Штольц. Уый дәр нылләггомау, къәсхуыртәарәзт. Вилли Крамер наә уарзта йәхицәй бәрzonдdәр ләгты. Уаты уыди әнуд, әвзәр тәфәй сәр зиләгау кодта. Дохтырән йә улағфәнтә ахгәдтой, әмә йәхинымәр загъта: «О, ахәм палатемә хицаудәй исчи фәзынә, зәгъгә, уәд нәм карз әфхәрд әнкъемә кәсі. Ай-гъай, госпиталь әнәмәнг асыгъдәг кәнын хъеуы, дызәрдиг нал». Стәй цыма йә хъуыдытән бамбарынәй фәтарст, уыйау зәрдәлхәнән ныхәстыл схәцыд:

Үе 'ппәтән дәр Ног азы арфәтә кәнын! Йә хорзәх уә уад! Ног амонд уын әрхәссәд, сәйрагдәр та — әнәниздзи на! Нә намысджын Рейхән та — ног уәлахизтә!

Цәфтаң йә бол кәмән уыди, уыдон сә сәртә разылдтой арбаңауджытәм, фәлә сәм дзургә ници ницы скодта. Уыцы құындағ дохтырән хъыг уыди, әмә палатәйил тызмәгәй йә цест ахаста. Мәнә кәронәй, дуары тәkkә цур, хүиссү, дыу-үисседз азы бәрц кәуыл цәуы, ахәм бәзәрхытә ләппуләг. Әни ай дохтыр әндәр палатәйи федта. Кағын, дам, бирә уарита... Ныр, мәгуырәг, әнә къәхтәй бazzад... Йе стыр цеститә әххуысәнхъәл тәригъәддаг каст кәнынц... Уәртә құынамы уыцы бурхил әрыгон ләппу та ам, госпиталы күиста. Хъеу күи бацахстой әмә госпиталь скъоламә күи 'рбайтой, уад ды иу къласы разында пианино. Ацы ләппу цыма исты хәзна спарта, уыйа ыл йәхі ныццавта. Цы диссаджы дәсны цагъд на! Дохтырәй-рынчынәй йәм хъусынай не 'фәстисты. Йе стыр беллиц уыд хәсты фәстә музыкант суәвын. Уалынмә комендантимә цәуылдәр фәбыцәу, хәсты цәхәры йә фәмидағ болтой әмә къуырийы бонмә әнә цонгәй аzzад. Йә фарсмәни хүиссү, уый та, дам, зараг уыд. Ныр исты зәгъынмә күи фокъланы, уәд йә фәсус хъәләсәй райхъуысы цыдәр әнахъини күр-хәр. Афтә иннәтә дәр — сахъат, әнамонд, мәгуыр...

Афтәмәй әрәджы дәр ма уыдисты фюреры иузәрдион әнәбасәтгә хәстонтә. Үәлахизимә сәм әнхъәлмә кастысты сә мадәлтә, сә устытә, сә цот. Ныр та? Кәй ма хъәуынц әрдәгләгтәй, сә уындәй дәр адәймаджы зәрдә күы ныккәрзы, уәд? Сә бинонты? Сә хәстәджыты? Цәмән? Цәмәй сәхи дәр әмә уыдоны дәр хъизәмарәй марой? Нә, нә, уадз фәлтау сә макуы феной әппындәр! Хуыздәр уыдзән сә дыууәтән дәр.

Дохтыр йәхи раст кәныныл архайы: «Әниу сә чи дзәбәх кәнү? Дохтыртә сәм әлгъәнгә күы кәсүнц? Кәннод, зәгъәм, фервәзтыйы, уәд цы? Хәмпәлгәрдәг не стыр Германы зәххыл! Гъемә сә уәдә рагацу фесафын хъәуы! Гъе уый у әңгәр уарзондзинад; сә хъизәмәрттәй сә фервәзын кән әмә сын әнцион мәләт радт. Афтә, о, — бацин кодта дохтыр, — гъе уый сын уыдзәни диссаджы ләвар Ног азы бонмә — әнцион мәләт! Әвәццәгән ахәм хорздзинадмә бәллы не 'фсадән йә тәккә растәмбис». — Дохтыр цымал йә хъуыдыйә фәтарст, уыйай йә алыварс акаст, кәд мә исчи фехъуыста, зәгъәг. — Уәвгә әргомәй күы ницы загътон... О, майн гот! Фәтагъд кәнын хъәуы, цалынмә уәлдәр хицаудәй ничи ма фәзында, уәдмә.

Вилли йә хәдивәгмә фәдзырдан. — Шприц! — Уый хъуыдаг зыдта әмә йын әрцәттә кодта, цыдәриддәр хъуыдис, уый. Дохтыр бавнәлдта йә «ләвәрттә» кәнынмә. Ахәм хъуыдаг никәуыл әүүәндыд. Әмгъуыд рәстәгмә йе стыр хәс ахицән кодта.

Вилли Крамер уарзта алцыдәр афоныл әмә биноныгәй кәнын.

* * *

Бәрәгбонмә гәсгә дохтыр ацы изәр раздәр әрбацыд йә күистәй, әмә «Хорст вессель» җекситтәй заргә йәхи җәттә кәны Ногбоны әхсәвмә. Йә зәрдә у рухс. Әмә күиннә! «Иу бон та ахицән наә тәссаг хәстон бонтәй! Стәм сәрәгас! Әнәбасәтгә немыцаг әфсад әнә къуылымпыйә бирсы размә, иу үәлахизәй иннәмә цәуы! Әмә уыци үәлахиздзаутимә дән әз дәр, дохтыр Вилли Крамер! Әнтыстджынаәй әххәст кәнын мә хәстә, кәд хаттай зын вәййинц, уәддәр. Зәгъәм, тәккә абон. О-о, әнцион наә уыди уал адәймаджы мәрдтәм барвитын, — ацы ран Крамеры цәсгом фәсагъәсхүйз. — Цал уыдисты, цал? Уәвгә, цы уәлдай у — иу фылдәр, иу къаддәр... Хәст...

Уйй диссаг нәу, фәлә сә уәззау рыстәй кәй фервәзын кодтон, се 'лгъыстаг фидәнәй сә кәй бахызтон, диссаг уйй у. Хууамә мын арфә кәниккой! Гъе уымән нә фәтасыд мә күх, кел ме 'мбәстәгтә уыдисты, уәддәр!»

Афтә, сыгъдәгцәсгом әмә зәрдәрухсәй хууамә сәмбәла Ногазы фыццаг боныл Вилли Крамер. Ам, фронты дәр нә фекалдән йә ахуыр. Дохтыр йәхимә биноныг базылди: нысынгъдәг кодта йә ныхбынта, йә цәсгом байсәрста фиелмәнгәнән хәрзәф кремәй, йәхи пудраяя сцагъта, аәраба-кодта йә бәрәгбоны кителъ әмә бакаст айдәнмә. Айдәнәй илем разынд фыдцылыс, дәләмәдзыд ләг... О, ахәм рәстәг лер уыдис, йә зәрдә-иу тъяппитә куы хаудта, ахәм фыдуындәй кәй равзәрд дунемә, уйй мәстәй. Фәлә, Хуыцауәй бузныг, рәстәг аивта. Ныр дохтыр сәрыстырәй кәсси айдәнмә, әмә уыны, аәгас дуне чи дәрән кәнни, уыцци номдзыд Германы хъәба-тыр фырттәй иуы: немыцаг афицер Вилли Крамеры.

— Господин дохтыр, бацәуән ис? — аәрбадзырда дуарәд-лейә йә денщик.

— Цы хабар у? — кәсәнәй ие 'ргом раздахгәйә мәстыхуын-ней афарста дохтыр.

— Писмо дәм, господин дохтыр, — загъта денщик әмә федде.

Дохтыр тагъдомау фегом кодта къонверт әмә систа сырх-уардиджын рәсугъд фыстәг.

— Гретхен! — бацин кодта дохтыр, фәлә кәссын куы рай-амытта, уәд йә цин аәрмынаң.

«Мә зынаргъ Вилли, — фыста Цәгатаг фронтәй йә саби-луджы хәлар Курт, — аәрхәццә Ногбон! Зәрдиаг арфәтә дын көнүн! Фехъуыстон дын дә хъәбатыр хъуыддәгты тыххәй, цин көнүн демә! Бантысәд ма дын ноджыдәр әмә ноджыдәр! Мәниен та фыццагау мә хъуыддәгтә нә цәуынц, стәй канд мәниен нә. Никәй бон у зәгъын, ацы хәст кәд әмә цәуыл ақишаң уыдзән, уйй».

Тынг хъыг мын у, мә хәлар. Уәвгә, дәуән никуы цыди дә хъуыддаг, — хъәрәй загъта дохтыр. — Раджы алыг кодтай дә фиендаг царды бәрзәндтәм. Суанг ма нә Мюнхены аәфсәддон скъолайы хъәбисәй хәцыныл, кардәй цәвыйныл, сусәгәй ма-риныл куы ахуыр кодтой, уәд. Баләвәрдтай рапорт әмә ныу-үнгүйтәй дә ахуыр. Дә интеллигент ныйтардҗытә дын дә сорығахц байдзаг кодтой алы хъылмайә: «адәм уарзын», «арыгъыәд», «әгъдау», «әфсарм»... Әмә цы сты уыдан? Нә-

æ, мæ хæлар, кæд дæ царды бæрзæндтæм схизын фæнды, уæд ма рох кæн фюреры амынд: «Мæн хъæуынц, тыхджын тымбыл къухтæ кæмæн ис, искæй ærbamarын куы хъæуа, уæд ыл уæлдай гуызавæтæ чи нæ кæна, ахæм лæппутæ!» Дæуæн та дæ зæрдæ кæддæридæр дзаг уыди гуырысхотæй. Цы гæнæн ис: фæраз æмæ дæ зæрдæ дар: Хуыцау дын йæ хорзæхтæ саккаг кæндзæн де 'цæг дунейы.

«Хæлæг дæм кæнын, — кæсы дардæр дохтыр Курты фыстæг, — ды дæхи тавыс хуссайраг хуры хъарм тынтæм Кавказы. Фæлæ уæддæр дæ амонд æххæст нæу: нæй дæм æцæг заз бæлас, йæ бæсты дæ бахъæудзæн фæткъуы, кæнæ æндæр исты бæлас сфæлындын».

«Куыд æй базыдта! — ахъуыды кодта дохтыр æмæ фыстæг æрцауыгъта фæткъуы бæласыл. Сырх уардиджын фыстæг хорз фидыдта уым.

О, Вилли Крамер цыфæнды уавæрты дæр уарзта рæсугъдзи-
над.

Чидæр та дуар æрбахоста.

— Мидæмæ! — æрбахызт комендант. Уалынмæ иннæ хуында
уазджытæ дæр цæуын райдыдтой.

* * *

Æмбисæхсæв. Йæ тæмæны бацыд бæрæгбон. Минас кæнынц, кафынц, зарынц дунейы «фидæны хицæуттæ». Сæмтъеры сты патефоны цагъд, нозтджын сылгоймæгты кæл-кæл æмæ хъыл-
лист. Чи сты, цы сты — хæйрæг сæ базонæд, кæцæйдæр сæ 'рластой... Дардæх хъуысы сæ хъæлæба, фæлæ никæмæй тæрсынц, уымæн æмæ семæ ис хъæуы комендант Шмультке. Адæм æй «агъуыд бирæгъ» хонынц. Уартæ дзæбæх барасыг, афтæмæй диваныл бафæлдæхт, æдзынæг кæсы, йæ тамакойы фæздæг йæ сæрмæ ивылгæ куыд цæуы, уымæ. Дохтыр йæхæдæг нæ дымы æмæ комендантмæ мæстæй мæлы, фæлæ йæм сæзурын нæ уæнды. Æрмæст аивæй уаты мидæггаг дуар бакодта, цæмæй сыгъдæг уæлдæф æрбаудза.

— Дуар! — фæхъæр кодта комендант. — Цæмæн бакодтат дуар?

— Æнуд у, герр комендант, сыгъдæг уæлдæф...

— Рудзынг!

— Рұхс кæндзæн, герр комендант... Маскировкæ...

— Нычъчыртт кодтон æз маскировкæйыл!.. Max никæмæй тæрсæм! Пец! Апт!

Денщик азгъордта ёмæ уайтагъд фездæхт Фаризæтимæ. Усныдта, хорзæй кæй ницы фехъусдзæн ацы бирæгъæй, уий. Терсгæ-ризгæйæ 'рбацыд ёмæ дуаргæрон æрлæууыд.

— Дæ къухтæ! — ныббогъ кодта комендант.

Фаризæт æй нæ бамбæрста ёмæ йæм джихæй каст.

— Дæ къухтæ дæ дзыптытæй, загътон!

— Ницы мæм ис, гъя! — æрбамæсты Фаризæт ёмæ йæ къухтæ фельвæста йæ бæмбæджджыны дзыппæй.

— Печка... топит... вистро! Шиель!

— Топит? ... Цæмæй? — бустæгомау афарста Фаризæт.

— Ду голос никс! Уходи, матка! Иначе капут! — йæ дамбацийы хуымпъырмæ февнæлдта комендант, фæлæ хæцæнгарз не списта.

— Найн. Капут никс! Будет... — йæ къухтæй ацамыдта шиатъдау ми... ома, афтæ дын бакæндзыстæм, зæгъгæ. Иууылдæр шиачыр-чыр кодтой.

Фаризæтæн йæ маст рафыкта, комендантмæ бакъахдзæф кодта, йæ цæгомыл ын бату кæна, зæгъгæ, фæлæ йæхи баурæдта шиатъ мæлмæ нытту кодта. Комендант сырх хъулæттæ аци, фæлæбурдта усмæ, рарæмыгъта ын йæ къабайы фæдджи, йæ шæгомыл ын æй ныццавта ёмæ, пъолмæ ацамонгæйæ, цæф аршыу ныббогъ ласта:

— Сæргæ! Вистро! Швайн!

Фаризæт расæрфта пъол ёмæ цæуыныл фæци. Фæлæ куылдæр дуарыл рахæцыд, тагъдæр федде уон, зæгъгæ, афтæ ын комендант фæсте къахæй ахæм цæф ныккодта, ёмæ сылгоймаг тыргъмæ асхъиудта.

Лисинтыл хъæрзгæ, цудгæ æрхызти кæртмæ, стæй ницыуал бамбæрста. Мардау хуыссыд миты рагъыл. Чи йæм фækæса ацафон, чи йæм уæнды? Аæрæджиау æрчъицидта, фæлæ стыр диссан... Иæ буар ныддур, нал ёмбары рыст, нал æм хъары уазал.

Трæст йæ зæрдæйы цæх пиллон уадзынц маст ёмæ æнæуындишинаад. «О, о, ныртæккæ! Аæвæстиатæй! — кæраæдзийы æйя-фынц хъуыдитæ иуæй иннæ карздæр, æгъатырдæр. — Мæ хъæбултæ, мæ зæрдæйы уидæттæ, ныр æй зонын, уæ фыды размæхи куыд сраст кæндзынæн, уий. Уæ сыгъдæг зæрдæтæ кæй æхосей бамыр сты, уыдонæн хъуамæ сæ цæлламмар зæрдæтæ фынц арты цæхæры... Хуыцау мын æй ныххатыр кæндзæни! Мæл, дим, йæ хъæбулты сæрыл тугдзых сырдтимæ дæр хъæбысæй шицьы, адоп та сывæллонхортæ куы сты! О, фæстиат нал!»

Фаризәт сыйстад, цәлгәнәны фәмидағ, судзынән бәзгә цыңдәрилдәр ары, уыдан иу ранмә әмбырд кәнән Суанг фәхсбандон дәр асаста. Кәцәй йәм әрцид ахәм тыых, Хуыңау йә зонәг... Ныр фаг сты, зәгъгә, уәд син се 'хсән аттыста, рагәй йәм әмбәхст чи уыд, уыңы суджы лыттар — йә хүилфы рәмудзән әрмәг, айразмә йә уацайраг сырхәфсәддонән скәненін кодта. Стәй сә арахстгай йә хъәбысы әрбатымбыл кодта әмә баңыд, немың фынгыл кәм бадтысты, уыңы уатмә. Йә буар ризәгау кәнән, къұхтә коммә нал кәсінц. Йә фыртыхстәй йәхәдәг дәр дзәбәх нә бамбәрста, сугта пецы куыд бавәрдта, зынг сыл куыд бафтыдта әмә уатәй куыд раңыд, уый. Йә амондән әй ниши бағиппайдта. Әвәцәгән сә уымә нал әвдәлд. Комендант диваныл ныффәлдәхт. Дохтыры хъәбысы иу сылгоймаг бадт әмә йын йә сәр йә риумә нылхъывта. Иннәтә дәр сәхи хъұыддәгтыл фесты...

Фаризәт куыддәр кәртмә ракызд, афтә цәхәрадонырдәм фәци, кәд ууылты фаллаг уынгмә баирвәзин, уырдыгәй та мә цәгатмә, зәгъгә. Згъоры удаист сылгоймаг, бирәй йә нал хъәуы сә сыхәгты кәртмә! Әвиппайды цыдәр ферттывта, әрвнәрәгау бәстә ныщцарыдта. Фаризәт фәстәмә фәкаст — йә хәдзарыл пиллон арт сирвәзт...

— Гье, уый та уын мә Ногбоны ләвар! — әвиппайды Фаризәты зәрдә әрбауынгәт. — Ныббар, Хазби, нә хәдзар мәхи къухәй... Хуыңау ме 'вдисән, мән аххос нә уыди...

* * *

Райсомәй госпиталы кәрты фәзынд цалдәр ног ингәны. Сә алқәуыл дәр — хъәдын дзуар, йә уәлә — каскә. Сә иуыл рәсугъд дамгъәтәй фыст Вилли Крамеры ном әмә мылгаг. Әвәцәгән, сә ныффыссәг зыдта: Вилли Крамер уарзта фәтк әмә әгъдау...

ЗИН ЦАРÆН МИН ИССÆЙ

* * *

Ес ни æстъалу алкæмæн дæр,
 Фал нæ зиннуңцæ еугурæй, —
 Еумæ ку скalonцæ тæмæнтæ,
 Уæд арв 'спæфæздæнæй гур-гурæй,

Ама ка 'сфæлдиста дуйнетæ,
 Е син ниввардта уаг-фæдзæхст,
 Цæмæй содзонцæ сæ еуетæ,
 Уонцæ иннетæ ба римæхст.

О, фал нæ цард ку нæ 'й уойясæ,
 Ку нæ 'й уой бærцæ, ох, æна,
 Цæмæй алке дæр уодæгасæй
 Арвбæл е 'стъалу фæууина...

Бæлвурд — нæ нивтæ, берæ уогæй,
 Алке тæрнихбæл дæр финст е —
 Кæмæн иссадзуй æхе доги,
 Кæмæн 'сæрттевуй æ фæсте...

2003.04.01

* * *

Все еще в лесу мы существуем.

Никанор Парра.

Кæд сахарты, рохс гъæути цæрæн,
 Уæддæр ма гъæдæнгæс ан нæ уаги, —
 Аңæхъаури æноси 'фхуæрæн,
 Тухгиндæртæн лæсæн сæ фæстаги.

Еу иннемæн хæссүй æ тæрхон,
 Нæбал æй паддзахадæ нимади.
 Ахсæндзаумау иссæй нæ фæндон,
 Лæгти бæсти дзорай æхсæнади.

О, н' адтæй евгъуд цард хорæнгæс,
 Фал си тог на калдæй нури бærдæ, —
 Уæд мардтонцæ гъудитæ æрмæст,
 Аци бон ба наæхе дæр — сæ хæццæ...

1995.03.08

* * *

Зæрдæ — лæгæт. Цæфсуй си нидæн арт,
 Сау хъуæцæмæ никъорæ 'нцæ æ фæрстæ.
 Зæронд лæгтаяу бадунцæ си æнкъард,
 Сæ хурфæмæ игъосунцæ сагъастæ.

Дуйней рохс син нерæнги 'й æвæсмард,
 Ай син аргъяу, кадæнгæ, хори цæстæ.
 Раевгъудæй цъесунаги сæ цард,
 Фестадæй син агъодæ мæрдтибæстæ.

Лæгæтбæл — дор, наëйес си ратæхæн,
 Ае сæрбæл — хонх, æ билæ — кæрз къæхæн,
 Бунмæ кæсуй æ дордзæстæй гъæдæмæ.

Уæддæр цæруй сæ зæрди федар нифс,
 Цума сæмæ æруадзdzæнцæ рæхис,
 Ама мæргътæ фестdzæнцæ зæрæрдæмæ...

2003.12.04

* * *

2004-аг анзи 17 январи Къостай прос-
 пектбæл фæййеу ан Хъодзати Ахсари
 хæццæ. Хæдзарæмæ ку ниццудтæн, уæд
 райгурдæнцæ дæлдæр финст рæнгъитæ.

Фембалдан. Кодта сæлфунаæг,
 Мæтъелдзастæй цудтæ, бунмæ кæсгæй.
 Дæ цæсгомбæл зиндтæй æгудзæг,
 Цæстисуг си зиндтæй, на лæдæрсгæй...

Ракодтан салам-келам, уæдта
 Райдард ан уайтагъд кæрæдзэмæй...
 Дæ сорæт мæ æ хæццæ худта,
 Хай кодта мин цума æ дуйнейæй...

Фэндадтэй дæ фæсте исдзорун,
 Гъэр кæнун фэндадтэй дæ фæсте мæ:
 «О поэт, дæ раст зэрдæй корун —
 Дуйней азум ма есæ дæхемæ...»

2004.18.01

* * *

Нæ хуссун,
 Хебæраги ковун мæ цирагъæн,
 Мæ нифсбæл ивæрун æмпъозæн.
 Зин цæрæн мин иссæй, зин косæн,
 Лæдæрсуй мæ уодæн æ цъидагъæ...
 Нæ хуссун,
 Нартихуар не 'стъегъдæнæ, уоййау
 Аæтасун мæ сагъæстæн сæ кæрæ, —
 Сæ еуетæ — рæуæг, æрдойау,
 Сæ иннетæ — уæззау, зин лæдæрæн...
 Нæ хуссун,
 Исони гъуддæгтæй инаæфун,
 Никкæнон си кæций фæстаг цъатхæ?
 Фæсмони къæпейæй æхсæдун
 Зæрди татха...
 Нæ хуссун...

2003.03.06

* * *

Ци нæййес 'ма ци 'ййес, уони астæу
 Аæрдæг ес, аæрдæг нæййес цæруй.
 Уонæй конд дæн æма уонæй баст дæн,
 Сæ ун син лæги уод лæдæруй.

Дæн, нæ дæн, æй мин е зин аæтасгæ,
 Аæгас дæн æви 'мбес — нæ зонун.
 Уотæ ма бонивайæн фæразгæ
 Нæ фækкæнүй хатгай æрбон ун...

2003.28.06

* * *

Гъо, зарæн... Фал, цума, пæбæл зарæн,
Нæ фæстаг цæстисуг цæмæ марæн?

Нæ фæстаг æвдесæн еунæг ейæ 'й,
Ку цæуæн ескæд бон а дуйнейæй...

Нæ росбæл е тъинккæй ку не 'руайа,
Устурдаер ни уæд мулк ци байзайа?

Ес дуйнемæ хæзнатæ æ фагæ,
Непæмæ 'й уомæй æндæр гъæуагæ...

2004.10.02

* * *

«Кæнис, салам дæтгæй, мехцох,
Мæнмæ не 'рбадæттис дæ къох», —
Мæнæн æраги ду загътай,
Финсæг нæ, фалæ нæл-хъахбай.

Дзуапп 'скæнуумæ дæ дзурдтæн
Æз дæр мæ фагæ фæццурд дæн:
«Къохтæ рагснуумæ гъæуй дон,
Æма 'й мæ дзиппи куд дарон?»

2004.20.02

* * *

Если бы разверзлись
Людские груди и распалась плоть,
То там внутри открылось бы не сердце,
А сморщенный, засохший чернослив...

Хосе Марти

Зæрди хурфæ 'скарста царди фат,
Нисанæн ниууагъта си сай цъасæ.
Исадзæгъдуй хъæбæр хаттæй-хатт,
Фал кæми 'й, ци рауæни 'й æ хуасæ?

А гъэдгинаэй тээдзуй тоги тъинкк,
Ниссэмпэл ай ё зин, а фуррасти.
Нэ, уэддэр нэ уадзуй а синк-синк,
'Ма 'й хъисмэт афхэрүй а фэлмасти.

Е 'нгъэлдзауи бэласэ — 'рдэг хъан,
Фудевгеди билэй нигтэллеу ай,
Агуулжээ тавуй а нисан,
Исэрдуй а гъэдгин нифси къеуэй.

Нэ ерүй ахецэн е амал,
Ранаэхстэр уй уэддэр бэнтти тугъдмэ.
Фэсмард лэгау иссэй ин адзал,
Фидбилизмэ цээний топпи цъухмэ.

Тарст зунд имэ дзоруй: «Уо энцад,
Дэхе дарун еу минкъий базонэ!»
Фал уэддэр нэ лэууй — хъазаут
Е равзурста цума а фазонэн.

... Зэрди хурфа 'скарста царди фат,
Аэрэвта цума арв фиди къонай.
Кэд ницээй жрдэгпурхэ, зауут,
Гъар ма 'й гьеуэддэр а тохона...

1990

* * *

Нэ уи агорун агъэстэ,
Кустгъон ма дэн мэхүэддэг, —
Иссеретэ мин уой бэсти
А дуйнебэл Лэдэрэг...

Фенхус кэнун уодибэстэ 'й,
Фал ку не 'суон уомэй хъал, —
Иссеретэ мин уой бэсти
Инэфунмэ лэгэмбал...

2003.03.02

* * *

Цәруй цидәр сосәг не 'хсән,
 Фәххәссән әй на хәцдә мәрдтәмә...
 Цәсгоммә кейес бакәсән,
 Никкәсән уомән наийес зәрдәмә...

2003.10.02

* * *

Цәмә фәккәсун фәстәмә,
 Цәмә фәккәнүн хъурмә? —
 Ци дор фәззилдтон уәләмә,
 Е ку ратула бунмә...

2003.04.02

* * *

Әрбахуайый мә дуар әнафәнтти
 'Ма әваст фәццидәр уй фатау, —
 Гъудий тәли зелуй арви тәнти,
 Нә кәнүй сәри магъзи әллау...

Барвәндәй на комуй е къәләтмә,
 Дәләрвтән хуарз ку зонуй се 'гъдау, —
 Раст ку уа — тәрдзәнәнцә 'й мәләтмә,
 Ку ная уа — ессәнәнцә 'й уәлиау...

2003.03.03

* * *

Еудадзуг наәбәл хор некәд кастәй,
 Еудадзуг некәд адтәй ехуард, —
 Цард наийес әнәрун, әнәмастәй,
 Әнә реңгәй наийес уәлә цард.

Фал әгәр ку 'сфәлмәң, на хъарә
 Фәуунбәл ку нилләуүй, уәд мах
 Сау адзалмә бәллән, куд ләвармә,
 Нә цардән наәбал фәккәнән аргъ.

... Рэдуйæн, æнсувæртæ, мæ хуæртæ, —
 Гъезæмарæ 'й Хуцаумæ цитгин, —
 Зин кæми наæбал фæууй, ци зæрди,
 Уоми 'нцон æхуæдæг исуй зин...

1996.02.07

* * *

Мæ хуссæни,
 Цума мæрдхæссæни,
 Мæхе раугътон.
 Еунæг дæн мæ бунмæдзуд къæсæри,
 Хуссæг — анзиккон фæлмæн сæнæ,
 Уотид фæткъудон,
 Нæ цæуй ягириддæр мæ сæри...
 Евгъуд бони гъуддæгтæ,
 Цума сугъд къеретæ,
 Сæримагъзи табийи кæнун ракат-бахат,
 Сæ уиндæй ягуудзæг дæн,
 Сæ берæ цæсти нæ ахедуй,
 Аенцæ уотæ сахът —
 Аенæ гахæ ѕема бæзгин цъарæ...
 Сæ фæсте фæззиннунцæ уонæн
 Исонбони сагъастæ,
 Лæгмартæ цума æхсист къуарæй.
 Аeffсонæн, рæуонæн
 Фæллад зæрдæн æ фæрстæ
 Сæ гулдзуг явзæгуттæй 'стæрунцæ,
 Аема, кæлмитау,
 Уогæй еугур сай
 Сæ фæсхъостæ уайтагъд радунсунцæ...
 Аерцæйнаг гъуддæгтæ
 Уоди къуми рæхпунцæ,
 Исеу ѕинцæ цума мæтъæл лæгтæ
 Аема мæтъæл бони бабадтæнцæ аууони,
 Сæхе Хуцаубæл фæдзæхсунцæ,
 Бакæнгæй циккидортæ сæ рони...
 Аевзедуй сæмæ цард тумбул къохæй,
 Тоги разелуй æ цæститæ,

Дзæбæхгонд ка нæма 'й,
 Уæхæн галау нимбохуй,
 Мæ рацотæ, зæгъуй, мæ рæсти дæр, —
 Нæ уин ес мæнмæ хай
 Аæма рай...
 Уæхæн царман уингæй,
 И фæстаг нифси цъиртт æрæскъетуй,
 Цонги фидтæ 'хsingæй,
 Ахеçæй царди мади ралгъетуй,
 Ниффутт кæнуй æма нитту кæнуй...
 ...Мæ хуссæни,
 Цума мæрдхæссæни,
 Мæхе раугътон.
 Еунæг дæн мæ бунмæдзуд къæсæри,
 Хуссæг — анзиккон фæлмæн сæнæ,
 Уотид фæткъудон,
 Нæ цæуй, анассæнæ,
 Мæ сæри...

2003.16.01

ХУЫГАТЫ Сергей

ÆНÆНИЗ У, АÐЗИ!

Радзырд

Уәд мын дзырдтай: «Дә чинигәй
Аðзийән кастән әмә мәм афтә
дзәбәх хъуиста. Ныр дзы йәхәдәг дәр
фәкәсү. Кәй фәдзәбәхдәр и Аðзи,
уым дә чиниг дәр ахъаз уыди».

ъиу зарыди. Афтә зәрдиагәй зарыди, цыма
йә удәртау ссыгъди йә хүлфы әмә уыцы
судзгә-судзыны стәхынмә хъавыди йә
хъәләсәй.

Рудзынг кәронмә гом нә уыд, әмә әфс-
найәг чызгыл бустә кодта йәхимидағ Мәй-
мәт. Уәдә фыдих никәуыл скодта, рудзынг
у, айтындә әй әмә уа! Ныр дзәбәх гом куы
уаид рудзынг, уәд хатән нә байдзаг уаид
зарәгәй, ацы әнәуд урс хатән! Йәхәдәг
әй бәргә бакәнид, бәргә йәм бацәуид
сындәг-сындәг әмә йыл бәргә ахәцид
дзәбәх, фәлә куы фәтәрса үңиу, әмә йә
хъуыры куы фәбада йә зарәг.

Ләууыди Мәймәт, йә ракиз армыл
үәләмә схәцыд, йә цәститә рудзынгмә са-
рәзта әмә хъуиста. Иуафон йә цәститыл
ауади сабитә, бирә сабитә. Бадынц сә ныллағ
партәты әмә кәсынц уымә, Мәймәтмә.
Әмә зары Мәймәт. Йә фарсмә къаннәг
стъол, әмә йыл фәндир әвәрд стъолыл. Уый
дәр цыма Мәймәтмә хъусы, фәндир дәр
уый хуызән — йә тәнтә әрдәгивәзт. Әр-
дәбон дзы зарәг амоныны тыиххәй куы азагъ-
та, уәд әй куыд әрәвәрдта, афтә. Әмә ныс-
сабыр сты сабитә. Ныртәккә зарәг кәндзысты
әмә, цалынмә базарой, уәдмә хъуамә сабыр
уой. Әмә уал сын йәхәдәг зары, куыд зардысты,

ууыл сæ хъуамæ бафтауа. Хъуамæ сæ фæхæст кæна зарæгыл. Амæ уыцы цæстыфæнкъуылд ацахстой йæ хъустæ:

— Аæдзи! Уым цы ми кæныс, Аæдзи?

Амæ фестъæлфыд Мæймæт, уæддæр ма йæ арм ауындзæгæй лæууыд — ныртæккæ базмæлдзæни арм, æмæ сабиты быltæ атымбыл уыдзысты. Аæмхуызон тымбыл ауыдзысты сæ быltæ æмæ — ныzzарыдысты.

Уæд ауыдта Мæдисæйы — йæ цæстытæ айтынг сты, цыдæр тас сæ айтынг кодта, афтæмæй лæууыд дуарбахизæны æмæ кasti Мæймæтмæ. Уый уыди иунæг уысм. Стæй куыд æрбахызт, афтæ — йæ дæргытæ хызын йæ къухы, йæ тæнæг пъалто йæ уæлæ — бауади мадмæ, йæ цонг ын йе 'фçæджы атыхта.

— Ам цæмæ лæууыс, Аæдзи?

Амæ æрæмбæрста йæхи Мæймæт.

Чызджы уæхсчытыл æрбатыхта йæ цонг, йæ цæстытæм ын бакаст хæстæгæй-хæстæгмæ æмæ загъта:

— Аæрхæццæ та дæ, Аæдзийы хур?

— Ам цæмæн лæууыс, хатæны астæу?

— Зарынмæ рацыдтæн. Зарынмæ хъусынмæ рацыдтæн.

— Амæ дæ дохтыртæ стын уадзын байдыдтой?

— Нæма мæ байдыдтой, нæ. Фæлæ нал фæлæууыдтæн уыцы зарынмæ. Уый мæ хос у, мæ ирвæзынгæнæг у уыцы зарæг.

— Радиойы исчи зарыд?

— Цьиу зарыди. Дæлæ уым зарыди бæласыл, — рудзынгмæ ацамыдта Мæймæт. — Уыцы цьиу уыдаид, уæд мæм чи базарыд, уыцы сæумæраджы. Афтæ хорз зарыди, афтæ. — Кæд-иу ын нæ фæтарстæн — куы стæпп кæна 'мæ куы ссудза!

— Уынгæ дæр æй фæкодтай?

— Нæ, нæ йæ фæкодтон уынгæ. Нæ йæм бауæндыдтæн æввахс цæуын.

Мæдисæ зына-нæзына ахæцыд Мæймæтыл сынтæджырдæм.

— Сывæллæттæ дзæбæх сты? — куыддæр сынтæгыл йæхи æруагъта, афтæ бафарста Мæймæт.

— Дзæбæх сты.

— Дæхæдæг та?

— Мæхæдæг мæнæ дæр разы. Аæрбакæс мæм, кæддæра исты кæнын, — йæ быltæ бахудызмæл сты Мæдисæйæн.

Аæцæг цыма ацы хатт хъæлдзæгдæр у чызг, афтæ ракатыдта Мæймæт. Иæ ныхасы фæстæ-иу цы 'нкъард азæл аззади чызгæн йæ былты уæлæ, уий цыма бæрæг фæкъаддæр и, афтæ йæм

фәззынд, әмә, фыццаг йә цәсттытә әрхаста чызгыл, стәй ба-
фарста:

— Иунәгәй әрцидтә? — йә фарстәй фәчъыздых и, чызджы
әрбахъәбыс кодта әмә ма йә ноджыдәр бафарста: —
Сывәлләттә демә не сты?

Мәдисә бамбәрста, мад ңауыл батыхст, уый, фәлә йә ңима
нә бамбәрста, уый хуызән хъәлдәгәй загъта:

— Мемә сты. Хәдзары сә ныуугътон. Бабаимә кәрәдзи-
йыл цинтә кәнынц.

— Үәд ахсәв ам баззайдыстут, әвәццәгән?

— Ахсәв дәр ам баззайдыстәм әмә сом әхсәв дәр. Стәй
ма уый фәстә дәр бирә 'хәевты. Сә агъуисты хәтәлтә атыд-
той, тәвддондзәүән хәтәлтә, әмә сын сәхгәдтой сә хәдзар.
Әз дәр күистәй мәхи ракуырдан, сывәлләттыл рахәцыдтән
әмә ам баләууыдистәм.

— Гъә, хуыздәр фәуай, мә дзәбәх чызг! — Мад йә арм
чызджы уадулмә бахаста әмә йын ёй иу фәлмән әвәрд акодта
йә уадулыл. — Афтә дзәбәх чызг разындынә, уый күү зыд-
таин, үәд дә мә хъәбысәй зәхмә никүү 'руагътайн. — Уым
ңима ңауылдәр фәгуурысхо, уый ләуд фәкодта, әмә та ба-
фарста: — Әмә кәдмә ракуырдтай дәхи?

— Цалынмә адзәбәх уай, үәдмә, — фыдәнәнгәнәджы каст
бакодта мадмә чызг.

— Үәд әз бавдәлдзынән әмә әрәгмә адзәбәх уыдзынән,
әмә сымах бирә фәуыдзыстут ам, — фыдәнәнгәнәджы худт
бакодта Мәймәт дәр.

— Уымәй дын ницы рауайдзән. Афтә тагъд адзәбәх уыдзы-
нә, әмә ма фәстәмә иу каст фәкәндзынә дәрынчындоңмә.

Мәймәт сыйнағыл бадт әмә уәләмә каст чызджы
цәсгоммә.

— Әмә дын, әвәццәгән, мызд нә ңаудзән, цалынмә ам
уай, үәдмә.

— Җаудзәни мын. Әнәуи мә рауагътой. Кәсинәгтә дәр
рахастон мемә цыдәртә.

— Сә дзәбәхтәй-иу мәнән дәр бакәсдзынә истытә, әмә
сә нәүджытә мән фәуыдзысты уә чингүйтән.

Мәдисә баходти мады ныхасыл. Худгә-худын йә хызын
зәххыл әрәвәрдта, йә пъалто фелвәста әмә йә, фәсдуар цы
сыкъаджын ауындын үид, уый сыйнатәй иуыл ацауыгъта. Стәй
уырдыг аләууыд мады раз.

— Гъеныр дын әз дæ къухтыл дон æркæндзынæн, ды дæ къухтæ ныхсдзынæ, әмæ исты бахæрдзынæ, уый фæстæ чиныджы кæсынтæ байдайдзыстæм, кæсынтæ байдайдзыстæм...

Чиныджы коймæ Мæймæт йæ уэнгтыл схæцыд. Фæлæ ма йын цæй къухтæ әхсын әмæ хæрыны кой кæны!

— Әз мæ къухтæ дæр раджы ныхсадтон әмæ хæргæ дæр раджы бакодтон, фæлæ, кæд фæллад нæ дæ, әмæ дын зын нæ уыдзæн, уæд та мын кæсгæ куы бакæнис, — йæ ныхас лæгъстæмæ рапхызт Мæймæтæн. — Куыд дзæбæх мын фækæсыс!

— Цы баҳордтай?

— Бирæ цыдæртæ. Кас баҳордтон, цай бацымдтон, фæткьюы баҳордтон. Чиныджы мын куы фækæсыс, уæд мæ, рынчын дæн, уый дæр ферох вæййы әмæ ам, рынчындоны дæн, уый дæр.

Мæдисæ скъаппы сæрмæ бакаст. Уым цалдæр чиныджы лæу-уыди кæрæдзийы уæлæ әвæрдæй. Стæй æрбадти синтæджы раз. Мад базыл йæ сæр бауагтьа әмæ хъуыды кодта: «Гъомæ уыцы æнкъард ёнгас куыд нæуал хицæн кæны йæ цæсгомæй! Стыр Хуыщау, ды лæгæн маңы кæн! Цас маст бацыди, уагæры, йæ зæрдæйы. Уæдæ йæ ныхас афтæ æнкъард куы нæуал у. Уæд уыцы маст уыцы дыууæ цæстæй куыд нæуал сфидиуы?!

Цы сæм рауади, цы 'гъдауæй сæм рауади — ницы йын базыдта. Мæнгæй нæ акæнынц уырыс — искаёй бинонты цард тар хъæдæй уæлдай нæу. Әниу ын цас искаёй бинонтæ уыдисты — хъæбулы бинонтæ искаёй бинонтæ сты! Куы-иу æрцыдисты, уæд-иу сын сусæгæй-æргомæй йæ цæст дардта сæ фезмæлдмæ, хъуыста сын сæ ныхасмæ — уæдæ цы кастæй кæсынц кæрæдзимæ, уæдæ цы уагæй дзурынц кæрæдзимæ? Тæрсгæ кодта чызгæн — сыгъдæгзæрдæ у, әмæ сыгъдæгзæрдæйыл та алцыдæр зынгæ кæны. Исты къæм куы баҳая йæ зæрдæмæ — нæ йын ныффарæздæн.

Нæй, никуы сæм ницæмæй фехсайдта йæ зæрдæ.

Уалынмæ иу изæр иунæгæй куы 'рçæуид сывæллæттимæ. Мæймæт әм кæсгæйæ бazzад: уыйас маст әмæ æрхæндæг ныб-бадт чызджы цæстыты, әмæ йæхи хуызæнæй ницуал уыди цæсгоммæ. Әндæр нæ ныффæрæстаид, ныккуыдтаид, йæхи бап-пæрстаид мады хъæбысмæ. Мæдисæйи цæсгом нæ базмæлыд, уыцы æрхуымæй бazzад, әвæцæгæн, зæрдæйы сыгъдæг цыдæ-рииддæр уыди, маст уромынмæ сарæзта йæхи. Әмæ бауромæн ис мастæн, фæлæ йын бамбæхсæн нæй.

Мæймæтыл уазал ризæг баҳæцыд. Бафæрса йæ әмæ йæ куыд бафæрса, цæмæй йæ бафæрса! Уæддæр кæм лæууы мады зæрдæ!

Цалдәр фәлтәрәны акодта, әддиуәтты-иу азылди, кәд бирә нәе, фәлә гыңдыл исқәуылты ныккәсід чызджы зәрдәмә. Нәй, ныхас-иу нәма схауд йә дзыхәй, афтәмәй-иу ыл анцади иниәрдәм Мәдисә әмә-иу әй атасын кодта.

Ници базында уыцы 'рцыдән Мәймәт. Аңиу зонгә иннә әрцидтытән дәр ници бакодта. Амә ныр дәр ници зоны, цы сәм рауди, уымән. Ләппутәй исқәй афәрсынмә фәхъавы, әмә та йә әңгома нә бахъәцы. Стәй дәр ма цы пайда у уыцы рафәрс-бафәрс! Цы 'рцыд, уый әрцид. Баззади дыууә сывәллонимә иунәг удәй.

— Уәдә, кәсгә, зәгъыс? — фәрсы чызғ, фәлә скъаппы сәрмә нә бавналы, чиныг нә райсы скъаппы сәрәй. Цыма әуылдәр дывәнд кәны, афтә зыны мадмә әмә йә батагъд кодта:

— Уәртә, уәртә, ибон мын фәстаг хатт кәмәй кастә, уымәй та мын бакәс. Дзәбәх чиныг күү у.

Мәдисә ма уәддәр абадти әнәдзургәйә, абадти ма, уый фәстә дзәкъуләй йә күхүйдаргә сәрак хызын систа, йә уәрдҗытыл ай әрәвәрдта әмә йын йә ләгъз фарсыл йә арм архәсс-әрхәсс кодта, афтәмәй мады әңгоммә әдзынәгәй каст. Стәй хызыны рәхыс әхгәнәныл ахәцыд — йә хыррытт фиңциди рәхысән, әмә йын йә хуылфәй чиныг систа хызынән.

— Уәд та мәнә ацы чиныг фениккам, кәддәра цы ад кәны, йә билтә бахудызмәл сты чызғән. — Кәд нә зәрдәмә нә фиңцеуа, уәд ай ныууадзәдзыстәм.

Мады әңститә базмәлдысты. Исдуг кәсгәйә аzzад чи-
ныгмә, стәй йәм бавнәлдта.

— Алә-ма, цы хуызән чиныг у.

Райста чиныг әмә цыма кәсән уыд, әмә дзы йәхимә бакә-
сынмә хъавыд, афтә йә йә әңгомы размә схаста, уым ыл
әлләедәр ахәцыд әмә йәм кәсгәйә бazzад. Дзәбәх ныв уыди
ни цыарыл чиныгән: райсом раджы хур йәхәдәг нәма скаст,
филә йә рухс кәңәйдәр әртакт уыцы хъәугәронмә әмә йә
срухс кодта. Уым, кауы мидәг, уырдыг ләууынц иу бәлас әмә
лыууә талайы. Бәлас — бәрzonд әмә рәхснәг — уый разәй
лыууы, быруйы бәсты уынгәй кәрты 'хсән цы кау быд и, уый
рабын. Талатәй дәр иу — бәрzonддәр әмә рәхснәгдәр,
бәласмә хәстәгдәр чи ләууы, уый. Иннае — къаддәр, нырма
хөрз тала. Бәласән йәхицән уәле йә сыйфәрдҗын къалиут-
тыл жысәвү талынгәй цалдәр хъәбысы дзаджы бazzади
шырхәй, цыма сәм исчи дәрәнвәллад хосы тъыфылтә

сәппәрста, уйй хуызән, уәз ын кәнүнц йә къалиутыл, әмә, дзәбәх сәхиуыл схәцой къалиутә, уйй сә бон нәү. Фәлә бәрәт у — мәнә куыддәр хур скәса, афтә уыцы талынгәй ницуал аzzайдзән. Фәйнәрдәм ахәцдзысты уәд сәхиуыл къалиутә әмә хъаздзысты хуры тынтиш.

Ныр уал ләууынц бәлас әмә дыууә талайы, әнхъәлмә кәссынц хуры сзындмә.

Сабыр уләфыд, афтәмәй касти нывмә Мәймәт. Цыдәр ахсызгон дзы әрбаләуу-әрбаләуу кодта йә зәрдәйы кәрон, фәлә — цы, уйй ракатын нә фәрәзта. Әмә ахәцыди чиньдзы хъәбәр цъарыл. Мидәгәй, әддаг цъары мидәг цы афтид сиф вәййы, уым цыдәр фыстытә уыд, къухәй фыстытә, бәстон фыстытә. Бәрәт уыд, чи сә фыста, уйй сәм дзәбәх бахъавыд. Әвәццәгән, ие 'мбәлттәй исчи уыди чызгән, уйй йын радта, әвәццәгән, чиньг әмә йын ыл ныффыста цыдәртә. Афтәтә фәкәнүнц чызджытә. Әмә уынгә цы акодта фыстытә, әндәр сәм кәсгә не 'ркодта. Күйд сәм әркастаид!

Уыцы сыйы фәстә уыди къам — иу-дыууиссәдз азы кәуыл цыдаид, ахәм нәлгоймаг сабыр касти размә ие 'нкъард, йә фәллад цәститтәй. Йә сау сәрыйхил ләгъзфаст уыди фәстәмә әмә афтә зынд, цыма уәз кодта ләгъыл сәрыйхил.

— Уәдә ды мәнә афтә ауадз дәхи, — чызг айста чиньг мады къухтәй, йә сәр базы фәлмәнмә баугъта мадән, йә къәхтә дәр ын систа сынтәгмә. Стәй йәм йә амонән әнгүйлдз фәдардата, фыдуаг ми ракәнүнәй кәмән фәтәрсынц, уымә куыд фәдарынц әнгүйлдз, афтә, әмә йә мидбыл баҳудти мадмә.

Мадән ахсызгон уыди, чызг кәй баҳудти, уйй — бирәй йын уарзта йә худт. Ноджы а фәстаг рәстәджы худгә нал кәны. Күй баҳуды искуы-иу хатт, уәддәр кәм и раздәры баҳудт! Ие 'нкъард зыланг йә билтыл аzzайы, цыма комдог фәцәуы йә баҳудтыл чызгән, уйй хуызән.

— Цәттә дә? — нә сыйы йә мидбылхудт чызгән.

— Цәттә дән, — баҳудти мад дәр: кәд чызджы мидбылхудт фылдәр ахәссид, әмә йын кәд фылдәр фәкәсисид йә мидбылхудтмә.

— Хъус уәдә.

Әмә кәссын байдын ног чиньгәй Мәдисә:

«Нырма дәр мә нә рох кәны уыцы хъарм дзулы тәф. Кәцәйдәр мыл әрбауылән кәны уыцы фәлмән әмә хъармәй, мә уләфәнты ахизы, мә зәрдәйы ауындзәнтыл аныңдзәвү,

искәй арәхстджын уырзтә фәндүры тәнттыл күйд аныңзәвой, афтә, әмә мә уәнгты хызыңызғәнгә аңауы удәхцион мырты хуызән цыдәр әхсизгон хъарм, әмә мә цәститы раз февзәры уыңы әнахуыр рәсугъд ныв: гомгубын, бәгъәввад ләппутә ныххал сты кәрәдзийи фәдыл әмә фәйнә дыууә сау дзулы джиппы фәхәссынц сә дыгай дәләрмтты...»

Кәсі Мәдисә. Хъусы Мәймәт әмә хъуыды кәнү: әвәң-цәгән ма йә уый размә дәр бакасти — әндәр уанцион әнәкәрәпциәй каст нәү! Уыңы әдыхстәй схәңүйи йә хъәләсүл, уыңы әнәмәттәй йә әруадзы фәстәмә.

Хъусы Мәймәт, әмә, дзырдтә дзырдты хуызән нал сты, алыбон кәй хъусы, йәхәдәг дәр, алы бон кәй дзуры, уыңы дзырдты хуызән, фәлә фәрдгүйтә фестадысты, әрттиваг әмә зылангәнаг фәрдгүйтә. Кәмдәр стъәлфынц йә дәләвзаг Мәдисәйән, гәпп кәнүнц үә билты змәлдәй әмә, уылән кәнү уыңы хъарм дзулы тәф хатәни къуымты. Әмә дзы йә риуы дзаг уләфы Мәймәт. Тәрк уләфт нә, сабыр уләфт, фәлмән уләфт, дзулы тәф йәхәдәг күйд сабыр әмә фәлмән у, афтә. Әмә уыдта — адаргъ сты ләппутә кәрәдзийи фәдыл каугәрәттү, алкәмәндәр сә йә дыууә дәлармы дыууә сау дзулы джиппы, афтәмәй фәцәуынц сә тавици цыдәй, цыма сывәлләттә не сты 'мә колхозы дзултә нә фәхәссынц дзулфыңцәнәй къәбицмә, фәлә цыма дзуарыләттә сты, кәдәмдәр әндәр дунемә фәцыдысты цардыхос хәссынмә, әрхастой цардыхос әмә йә ныр фәхәссынц хъәуы уынгты, адәм се 'рцыдмә кәм ләууынц, әнхъәлмә сәм кәм кәсүнц, уырдәм.

Әмә зыланг кәнү Мәдисәйи хъәләс, сабыр зыланг, фәлмән зыланг, әнкъардгомау зыланг, әмә фәрдгүитау хауынц үә билты рәсугъд змәлдәй дзырдтә:

«Дзулфыңцәни фәтән дуарыл уыд хъатаратау дзуарсавәрд әфсәйнаг әхгәнәнтә. Сә кәрәттүл — стыр тымбыл гуыдыртә. Маха бакодта гуыдыртә, әхгәнәнтә фәйнәрдәм ахаудысты, сә хъеллау әмә сә дзыгъал-мыгъуләй нәма бандадысты, афтә рахәңди дуарыл Маха. Әмә рагуылф кодта хъарм дзулы тәф. Әненәцәгән, мидәгәй әхгәды ныссабыр и, ныссыгъдәг и, шыффәзгъәр и мыдау әмә мәм афтә зынд — йә ад күйд әмбәрстон уыңы тәфән, йә хуыз дәр ын афтә уыдтон — сыйгади мә разы уыңы дзулгъуыз гуылфәнтәй әмә уынджы фиелыдта фәйнәрдәм, әмә мах дәр уыңы фәйлаугә рахәс-бахшес кодта йемә...»

Иуафон хатәны дуар фегом — цыдәр сәртәг гом фәци — әмә дзы, йә дыууә къухәй уәләнгай хәссәны кәрәттыл хәңцыд, афтәмәй фәмидәг иу урсхалатджын чызг. Ие 'рбауд куыд сәртәг уыд, йе сныхас дәр афтә сәртәгәй азәлыд хатәны афтид къуымты:

— Сихор!

Әвәццәгән, дуар йә къахәй бакодта, чызгмә йә уәхсчы сәрты фәстәмә акаст әмә ахъуыды кодта Мәдисә, афтә сәртәг гом дәр уымән фәци дуар.

Чызг йә хәссән, хатәны астәу цы къаннәг стъол уыд, ууыл авәрдта. Хәссәны цы уыд, уыдон стъолмә равдәлон кодта әмә, йә хәссән атилатилгәнгә, федде и.

Мәймәт әм иу стъәлфә каст фәкодта әмә, цалынмә дуарәй ахызти чызг, уәдмә дзы йә цәстытә нал фәхицән сты.

— Си-хор! — дыууә дихы фәкодта Мәдисә чызджы ныхас. Чиныг, куыд дзы кости, афтә фәлдәхтәй йә уәрдҗытыл әрүагъта, әмә әрсабыр и чиныг къабайы ләгъзыл уәрдҗыты уәлә.

Мәймәт уәлдәр схәңцыд йәхиуыл әмә хәриннәгтыл йә цәст әрхаста.

— Гъеныр, уыцы ләппутә цы дзултә фәцәйхастой уыцы хъарм тәффалгә, уыдонәй — иу! — әнәнхъәләдҗы загъта Мәймәт. — Кардәй йәм ма бавнал, фәлә йә къухәй афтә әрсәстытә кән, ставд сәстытә, хәдзарон сәстытә. Стәй дә иу къухы уыцы сәстытәй иу бакән, де 'ннә къухы — цыхты къәртт, хәндигәй ист чи уа, йә цәхдоны тәф кәмән цәуа нырма, ахәм цыхты къәртт әмә хәрынта байдай!

— Әмә дын әз бирә цыдәртә куы 'рхастон, — дзәкъулмә ныггуыбыр кодта Мәдисә әмә дзы иу гыщыл дзәкъул иннәйи фәдыл исын байдыдта. Систа-иу дзәкъуль, уәләмә-иу ыл схәңцыд, мад әй куыд фена, афтә — дзәкъулты рухс кости әмә сә, мидәгәй цы уыди, уый дзәбәх зынди — әмә-иу әй стъолыл әрәвәрдта. Кости дзәкъултәм уыцы иугәндзон кастәй Мәймәт — нәй, никәмә сә фәтынг сты йә цәстытә, никәмә сә схәңцыд йә цонгыл. Әмә гуыбырәй бazzади Мәдисә. Әрәджиау загъта:

— Уәдә әз ауайон әмә дуканийи фенон хъарм дзул.

Мәймәт йә сәр батылдта.

— Дуканийи ахәм дзул нәй.

Мәдисә баҳудәгау кодта — барәй.

— Уәдә кәм и ахәм дзул?

— Авәеццәгән, никуы.

Әмә Мәдисә әрәңкъард и, йе 'нәбоныл чи басәтты, уый күйд әрәңкъард вәййи, афтә. Әмә, цәмәй йе 'нкъард ма разына, уый тыххәй стъоләй дзәкъултә иста иугай әмә сә скъаппы әвәрдта. Стәй йын әвәрд куы фесты, уәд раст сләууыд мады раз.

— Әз дын мәхәдәг скәндзынән дзул әмә ма, хъарм уыдзән, афтәмәй дәм әй әрхәецца кәндзынән.

— Ды дәр не скәндзынә ахәм дзул, — базы фәлмәныл та йәхи бакъул кодта Мәймәт. — Ахәм дзул ничиуал скәндзән ныр. Уый уәд кодтой ахәм хъарм дзултә, фәсхәст. Адәм сын сә ад нәма ферох кодтой нырма дәр.

Әмә баҳудти Мәдисә — афтә әнкъардгомау худт, адәймаг, дардәр цы ми бакәна, уый куы нал фәзоны, уәд күйд баҳуды, афтә. Йә къух бадардта чиныгмә.

— Уәдә уыцы ләппутәй махмәни рахиздзән чиныгәй йә дыууә сау дзулы джипимә, әмә әххормагәй баддзыстәм?

— Күйд дзәбәх фәцәйцыдысты! Күйд дзәбәх фәцәйхастой сә фәйнә дыууә дзулы әмә, уынг күйд байдзаг и хъарм дзулы тәфәй! — йә сәр тәхудыгәнәджы тылд кодта Мәймәт, афтәмәй йә къух бадардта чиныгмә. — Цымә ма 'гас у ацы фыссәг?

Мәдисә фестъәлфыд, йә цәстыхаутә фәдисы змәлд бакодтой, афтәмәй фәцарәзта йә цәститә мадмә.

— Аедзи?

Мәймәт йәхиуыл рахәцыди, чызгмә бакаст.

Мәдисәйән йә цәстыхаутә әркалдысты йә цәститыл, фәстәмә сыл схәца, уымә нал арахст — әгәр сонт ныхас дзы сирвәзт.

— Цәмән дә афтә бафарстон, уый зоныс? Цәмән цә, хорз фыссәг бирә нә цәры 'мә уымән, — йәхи растгәнәгаяу нылләг хъәләсәй загъта мад.

Әмә йә афтә нылләг хъәләсәй бафарста чызг дәр:

— Цәмәннә цәры бирә хорз фыссәг?

— Цәмәннә цә, йә удыл нә ауәрды. Бирә кайы йә удаётәмә байхсийи йә уд. Хорз фыссәг мыдыбындашәй уәлдай нәу. Мыдыбындашәй зоны йәхиуыл фәцуаурдын, йә удысконды нәй йәхиуыл ауәрдын. Йә базыртә байхсийынц, нал әй фәфәрапынц, уәддәр суаргъ кәны, мыды уаргъ әмә искуы иу әнәрапы-ран әрхауы йә мыды уаргымә. Фыссәг дәр афтә у. Бирә

хәссиңәгтә йәм вәййы, уәззау хәссиңәгтә әмә әрхауы сәбыны. — Йә ныхас нәма фәци, афтә бахудти Мәймәт. — Цы диссәгтә дын фәдзырдан! Фәлә мә аххос нәу. Удысконд афтә у, әмә йә сывәлләттә йәхицәй күң фестырдәртә вәййынц, уәддәр ма йәм гыццылтә фәкәсынц, гопп-гыццылтә.

— Нәе, Әдзи, нәе, дзур! Афтә дзәбәх дзырдтай, афтә! Әмә дәм афтә зәрдиагәй хъуистон — цыма гыццыл фестадтән әмә уроочы бадтән, дә уроочы. Әмә нын аргъау кодтай. Нәе, аргъау нәе — заргә нын кодтай цыма. Күң дзәбәх-иу зарытә, әмә дын күң дзәбәх, күң хъарм, күң фәлмән хъәләс уыди! Мах-иу цин кодтам, зарыны урок-иу нын күң уыди, уәд.

— Уый дәүмә афтә касти мә хъәләс — хъарм әмә фәлмән. Мады хъәләс алкәмә дәр хъарм әмә фәлмән кәсү. Әмә цәмәй зоныс, удәгас ма у, уый? — цәхгәр иннәрдәм ахәцыд йә ныхасыл Мәймәт.

Мәдисә, афтә йә афәрсдзән мад, уый әнхъәл нә уыд, сцәйстади йә бандонәй, фәлә нә систад. Йә уырзтәй йә уадулмә сәвнәлдта, әруагъта йә уадулыл йә уырзтә.

— Кәмәй зәгъыс?

— Фыссәгәй зәгъын, фыссәгәй. Кәмәй хъуамә зәгъон әндәр!.. Ацы фыссәгәй мәнә.

— Фенын әй

— Фенис а! — цыма чызджы ныхасәй цәмәйдәр тәрсгә фәкодта, уйайу әм фездәхти Мәймәт. — Кәм әй фенис?

— Күисты. Иу агъуисты кусәм.

— Иу агъуисты? Әмә дзы уый та цы кусы уыцы агъуисты?

— Фысджытимә кусы. Уыдон дәр мах агъуисты сты, фысджыты хицауад.

Мәдисәйи фәндиди мадмә бакәсын, — хынцфарст әй цәмән кәнү? Фәлә хатыдта: мад әм комкоммә кәсү, әмә не схәңцид йә цәстистыл. Чинигмә бавнәлдта, әмә бахудти, йә билтә сәхиуыл ахәцыдисты, сә уәлә, Мәймәт хорз кәй зоны, уыцы сырхын тәмән абадти, афтәмәй айтынг сты әмә цыма сә кәрәтты цыдәр әмбәхстой, уйайу чысыл къуырфәй азгадисты сә кәрәттә.

Уыцы бон раджы не 'рцыдирынчындонмә Мәдисә — исдуг хәдзар аефснайыныл фәци, стәй хәринаг кәнүныл афәстият.

Ныр күйдәр әрцыд, афтә, сыйнәджы раз цы гауызы гәппәл уыд, уый скъаппы размә байста, йә уәрдҗытә йыл әруагъта — рафснайа скъапп, расығъдәг әй кәна әмә, йемә цы хәринәгтә

әрхаста, уыдан дзы бавәра. Йә дуарыл рахәңыд скъаппән, әмә кәсгәйә бazzади скъаппы хүылфмә. Йә былтә фәиртәс-тысты кәрәдзийә, әмә тәрк уләфт скодта, хәкъуырцы хуызән рауди йә уләфт: дысон изәрәй цы картофджын әрхаста мадән, уый, куыд әй әрхаста, афтәмәй ләууыди скъаппы бавналәнү.

— Цәуылнә бахордтай? Афтә мын нә загътاي — бахәр-дзынә?

— Загътон дын, загътон, куыд нә дын загътон! — батагъд кодта дзурыныл мад, — хъумә рабадтаин әмә бахордтаин. Стәй фәзивәг кодтон — сбад иунәгәй әмә әрәууил-әрәу-үил кән!

Чызг цыдәр әвәрәз каст бакодта мадмә, әмә йын фәтә-ригъәд кодта мад. Базмәлыид йә уаты, ие 'ргом чызджырдәм аздәхта әмә йәм бадзырдта, уырдәм, скъаппы размә: хәрын куы нә цәуя, афтәмәй цы бахәрай, уый фарсыл нә хәцы, нә.

Чызг ма йәм уәддәр кости әмә йә цәсттыә әрныкъул-әрныкъул кодта.

— Кәд, мыйиаг, удгоймаг цәмәй цәры, уымәй цәрын дә сәрмә нал хәссис! Уд цәмәй цәры, уымәй цәрынвәнд скод-тай? Әмә, уд цәмәй цәры, уымәй удгоймагән нәй цәрән — уый нә зоныс?

Мад сынтәгыл йәхи әруагъта. Йә сәр базы фәлмән дзыхъ-хъы куы әрәнцад, уәд загъта хәләттәнәджы хъәләсәй:

— Бәргә дзы и цәрән удгоймагән дәр. Ләгән йә зәрдә цы агура, йә хос уый у — чиныг уа, зарәг уа, әндәр исты уа!

Мәдисә скъаппы дуар бахгәдта, систад әмә сынтәдҗы раз әрләууыд йә раст, йә рәүәг ләудәй. Мад ыл йә цәст әрхаста, әхсызгон уләфт ныккодта — нырма чызджы хуызән уыди Мәдисә бынтондәр, хәрз чызджы хызән. Чындыз цыд уыди, сабитә йын уыди — зынгә дәр ыл нә кодта. Нырма цы ләппүйи рәзтү ахиза, әмә цы ләппү нә акәсдзән йә фәстә! Стәй фефсәрмы йә хъуыдтыәй әмә сыл иннәрдәм ахәцыд: цы хорз уыд, ацы чиныг кәй әрхаста, уый. Әмә дзы куыд дзәбәх рай-дайы кәсинаңтә! Йә алы дзыра дәр зәрдәйы рәбын абады раст. Әмә чиныгән йә хорз уымәй бәрәг у — хъумә йыл ләг әууәнда. Уәдә ма хуыздәр цәуыл баууәнда ләг! Ныр, бәргә, иннә хъуыддәгтә куы ныууадзид әмә та йын кәсгә куы бакәнид! Хатын әм куы нә бахъәуид, афтәмәй куы райдаид кәсинаң. Әмә сә куы ничи бахъыгдарид. Уыцы хәринагхәссәг чызг дәр

куы нае 'рбауаид йæ сæртæг уадæй. Дохтыртæй дæр сæм куы ничи 'рбацæуид. Аэппындæр сæ куы ничи бахъыгдарид æмæ йын куы кæсид æмæ куы кæсид уыцы нæуæг чиныгæй!

— Аэмæ уæдæ уд цæмæй цæры, уымæй райдайæм? — хъазгæмхасæн загъта уæдмæ Мæдисæ, йæ сæр мæстæймарæджы къул æркодта йæ рахиз уæхскыл æмæ йæ хъуыр уыцы тасаг æмæ урсæй хицæн кодта бийгæ кофтæйы æфçæгготæй.

— Yo, yo! — сывæллонау разæнгардæй загъта Мæймæт.

Мæдисæ баҳудти. Чиныг райста скъаппы сæрæй, рафæлдахынмæ йæ хъавыд, фæлæ уал ын йæ цъармæ иу каст æркодта.

Мад йæ арæхстгай змæлдæй йæ армы тъæпæн йæ уадулæй базы 'хсæн бакодта æмæ йæхи æрцæттæ кодта хъусынмæ. Мæдисæйы цæстытæ афæстиат сты чиныджы цъарыл — уыцы бæлас æмæ уыцы дыууæ талайы. Лæууынц. Хурыскæсæнмæ сарæзтой се 'ргæмттæ. Хуры размæ, дам, фæцæуынц, уый Мæймæт загъта афтæ зон изæр. Удгоймæгты хуызæн, дам, сты. Уæд æм кæцæй æрцыд уыцы хъуыды? Цæмæн æм æрцыди! Мæдисæ йæ къух йæ сæрмæ схаста, йæ пух сæрхили атъиста йæ даргъ æнгүйлдæтæ. Стæй бандоныл æрбадти æмæ рафæлдæхта чиныг.

«Хъарм уалдзæг скодта, æмæ хъæу рынчыны фæстинонау ныссабыр. Бонрæфты хъæрæй ныхас никуыцæй æрцыдаид адæймаджы хъустыл. Фæлæ, иугæр хур ныгуылæнмæ дзæбæх акъул, уæд-иу Бызиты Дзиккæ йæ фæндыр рахаста, næ уынджы кæрон, обауы рæбын, цы акъаци бæлас уыд, уый бын-иу æрбадти, æмæ-иу арв æмæ зæхх æрьихъуыстай йæ цагъдæмæ. Уайтагъд-иу чызджытæ æмæ лæппутæ иугай-дыгай æмбырд кæнин байдытой бæласы бынмæ».

Кости Мæдисæ, згъордтой цæстытæ дамгъæттыл, змæлыдысты билтæ сæ иугæндзон æнæферхæцгæ змæлдæй, æмæ змæлыдысты дзырдтæ билты уæлæ æмæ тахтысты сæ фæлмæн зылангимæ. Хатт-иу йæ цæстытæ дамгъæтты æмраст рæгъ фæуагътой чызгæн æмæ-иу чиныджы фæрсты мады цæсгоммæ фæцарæзтой сæхи, фæлæ-иу уый иунæг уысм йеддæмæ næ ахаста, фæстæмæ-иу фездæхтысты чиныгмæ æмæ-иу næ фæкъуылымпы йæ каст. Мæймæт-иу зонгæ дæр næ бакодта, бакости йæм, уый. Уæддæр æхсайдта йæ зæрдæ мады цæсгоммæ — æгæр сабыр уыди, исты зæгъынмæ чи фæхъавы, уый цæсгом куыд сабыр вæййы, афтæ, æмæ кæсгæ-кæсын хъуыды кодта Мæдисæ: цымæ цы зæгъынмæ хъавы мад? Аэмæ та-иу йæ цæстытæ чиныджы сыфæй фæпæр-рæстгæнæгау кодтой мады цæсгоммæ. Бакости, æвæццæгæн, уыцы

фыст — чиныгән йә хъәбәрцъары мидәг афтид сиғыл ци фыст и, уый. Райста чиныг, рафәлдәхта йә, федта фыст әмәе йә бакаст. Цас кәсинаң уыд! Әмәе йәм, йәххәдәг ци қасти, уый нал байхъуист Мәдисәмәе — уый йәм әrbайхъуист, уым, уыңы афтид фарсыл ци фыст уыди, уый: «Кәд дәм мә чиныгәй мә зәрдәйы гүүпп-гүүпп сыхъуиса, әмәе дә мидбылты баҳудай уыңы гүүпп-гүүпмә, уәд мәм Җардуалдзәг раздәхдзән фәстәмә». Зылди йә сәрмәе уыңы ныхәсты азәлд, әмәе тарсти Мәдисә — куы йә баҳъигдара, куы фәкъуихцы уа, әмәе йәм куы скәса мад әмәе куы базона, җәмән фәкъуихцы, уый. Фәләе наәй, наә къуихцы кодта Мәдисә, әмәе йәм әңцад-әңцойә хъуиста Мәймәт. Хъуиста Мәймәт әмәе та-иу йә зәрдәйы қәрон әрбаләууыд иу әнахуыр хъуыды, ләгән йә дуармә әнахуыр фәндаггон куыд баләууя, уый хуызән.

Кәд йәххәдәг уыди, кәд ын ай йәххәдәг радта фыссәг? Уәдә әндәр кәй ци хъуыдаг и искаң чиныг исказмән дәттынмә?! Әмәе ын радта йә чиныг, куы ын рацыди, уәд. Фысгә дәр ын ыл йәххәдәг ныккодта. Рафәлдәхта йә әмәе ын йә афтид сиғыл ныффыста. Иннаң фысджытә дәр уым фәфыссынц, әмәе уый дәр уым ныффыста. Әмәе уым йә зәрдәйы қәрон уыңы хъуыдыйы фарсмә баләууыд ноджыдәр иу хъуыды — бавдәла, әмәе Мәдисә хәдзармә куы аңауа изәры, уәд әркәса уыңы фыстмә әмәе базона, кәй фыст у, уый. Фыссәджы фыст әңцион-зонаң у. Уыңы иу каст әм әркәндзән, иунәг каст, әндәр наә.

Әмәе тахтысты билты змаңдәй дзырдә, тахтысты, цыма базыртыл тахтысты, уыйау, әмәе цыма сә базырты пәр-пәр дәр хъуисти дзырдән, сә фәстә әхцион зыланг кәмән зади, ахәм пәр-пәр.

«Дзыццайы футәджытә әвзаргә байяфтон. Цъәх-цъәхид футәджытә, сә астәуккаг науағдзыд сиғтыл цыдәр урс-урсид рыг бадт, цыма сыл исчи йә хъарм уырзтәй нартхорыссад байзәрста, куыройы дзыгуырәй кәй систа, әмәе нырма хъарм чи уыд, ахәм урс-урсид нартхорыссад.

— Сыдәй дә мадуд наә хауы² — әрбакасти мәм Дзыцца. — Даехи уал истәуыл аирхәфс, дә сәрүлхаст фәуон, уәдмә наә цаҳәрадзәхдон аңаттә уыдзән. Иу армыдзаг ма мәм нартхорыссад и, уый ыл аңағъадзынән.

«Ез әнәдзургәйә дуармә рахызтән...»

Хъуиста дзырдты удахцион пәр-пәрмә Мәймәт әмәе дзәбәх үлөфүйд әңцад-әңцойә йә риуы дзаг. Әмәе, йә зәрдәе иу фәлмән гүүппи фәстә иннаң фәлмән гүүпп куыд кодта, уый йәм хъуист.

Кости Мәдисә — цыма зәгъ уарыд, хъарм, фәлмән зәгъ, хур кәй фәссыгъта, әмә дымгәтә кәй фәхостой, уыцы зәххыл. Әмә бамбәрста Мәймәт нырма афтә әңцион никуы уыд йә удән, ардәм ай күы 'рбакодтой, рынчындонмә, уәдәй фәстәмә. Сабыр-иу суләфыд уыцы әнәрхәңгә уләфтәй йә риуы дзаг, әмә та-иу йә зәрдә уыцы дзәбәх фәлмән гүпп фәкодта.

Уәдмә әруагъта чызг чиныг, йә уәрдҗытыл ай әрәвәрдта, күид дзы каст, афтә фәлдәхтәй, әмә әрсабыр и чиныг уәрдҗытыл. Йә ңәстыйтә базылда мадмә — ныр бафәрсәзәни, кәд истәмәй бафәрсинағ у, уәд. Мад әдзынәг каст чинигмә. Әрәджиау йә уадулы бынәй йә арм райста, афтә тъәпәнәй йә ңәстыйтәл әрәвәрдта.

— Уыцы футәдҗытә цыма мә разы февзәрдысты әмә сә рәүүон уләфт уыцы цъәх-цъәхидәй мә хъуыры ацыди. Сә астәүккаг ногдзыд сыйтыл, дам, сын цыма исчи йә уыртәй нартхорыссад айзәрста, күройы дзыгуырәй кәй систәуыд, әмә нырма хъарм чи дардта, ахәм нартхорыссад. Йәхәдәг чи нае федта уыцы футәдҗытә, ие 'ххормаг чи нае басаста уыцы цәхәрадзәхдонәй, уый афтә нае ныфғысдзән. — Уым фәләу-уыд йә ныхасәй Мәймәт әмә бафарста: — Кәд мәгүирхузы-зәй нае ңәуы адәмы 'хсәнмә, мыйиаг?

Мәдисә кәдәй-уәдәй комкоммә бакасти мадмә.

— Цәмән хъуамә ңәуа мәгүирхузызәй адәмы 'хсәнмә?!

— Фыссәджы, йәхимә 'ркәса, уымә не 'вәделы әмә уымән, гье!

Иуцасдәр сә нициуал ницы сәзүрдта. Стәй Мәймәт йә къух айста йә ңәстыйтәй әмә райдыдта дзурын, цыма йәхицән дзырдта, афтә:

— Мах дәр-иу нае сыхы чызджытимә скъолайә күы рацы-дыстыәм, уәд нае фәндаг хъәуы әдде Обәуттырагъыл ракодтам. Уым-иу чингуытә фелвәстам нае хызынтај әмә-иу сә тәккә дзаг бакодтам нае хәцъил хызынтај футәгәй, уыцы фәлмән, уыцы наеуәгдзыд футәгәй.

— Стәй-иу уә чингуытә цы фесты?

— Чингуытә-иу нае дәләрмтты рахастам. Уым-иу сә нае ныууагътам, ма тәрс, — баҳудти Мәймәт. — Уәдәй нырмә хионы ңәстәй кәсын футәгмә, цыма исты бавәййы нае хәдзарән. Ныр иу ахәм хызыны дзаг футәдҗытә әмә сә ацы сойарәх әмә айкарәхәй хъәрмхуыпп скән! Дзәбәх сә фәрәвзар-бавзар кән, фәракәс-бакәс сәм кән! — Иу-цалдәр әхсизгөн уләфты ныккодта Мәймәт.

Мәдисәйән йә дзыккуйә иу бецыкк фәхицән, йә уадулыл архауд әмә хъеллау кодта уадулы ләгъзыл.

— Ныр хъумә тагъд фәзына футәг, на?

— Фәзындзән, куы фәхъарм уа, уәд, уәдә цы кәндзән.

— Әз ацәудзынән Обәуттырагъмә. Бирә әртондзынән футәджытә — иу дзәкъулы дзаг. Стәй сә әз әмә ды иумә бирә фәравзар-бавзар кәндзыстәм, уый фәстә сә ахәм цәхә-радзәхдон скәндзыстәм, ахәм, ләг ын йә къухы әлгътә йемә куыд ахәра. — Уыңы фәстаг ныхастә йын йәхицәй фехъуыста Мәймәтән, стәй иу хатт әмә дыууә хатты на.

Ныр ныссабыр и Мәймәт. Афтә сабыр ныңци, әмә йын Мәдисә комкоммә йә цәсгоммә бакаст. Әмә уәд бафарста Мәймәт — Мәдисәйи на, әнәуи афтә бафарста:

— Әмә ма, цымә, зайгә кәны футәг Обәуттырагъыл?

Мады ныхас цыдәр әнкъард фәзынди чызгмә, әмә дзуры-ныл фәзи чызг:

— Куыд науал дзы хъумә зайд!

— Куыничуал сә тона, уәд, йә бон у, әмә мауал зайдой.

Чызг әнәмбаргә каст кодта мадмә.

— Афтә у әрдзы хъуыддаг. Уәдә куыд әнхъәл дә. Арф ныууләфыд Мәймә. — Суадон дәр ма куы басур вәййы, дон-хәссәг дзы куы науал вәййы, уәд. Иу әмә дыууә суадоны басур и хәхбәсты!

Раст уыңы цәстүфәныкъуыл фегом и хатәны дуар, әмә та йә сәртәг хъәр фәцыд хәринағхәссәг чызгән:

— Сихор!

Изәры Мәдисә куы ацыд, уәд райста скъаппы сәрәй чиныг Мәймәт әмә йын йә цъармә әвдәлон ракәс-бакәс систа. Уыңы бәләстә... Әниу бәләстә наема сты иууыл. Бәлас сә иу у, дәлә разәй чи ләууы, уый. Инна дыууә талатә сты нырма. Уыдонай дәр разәй чи и, бәласмә әввахсәр, уый бәрзондәр у. Фәлә нырма кәд сбәлас уыдзән уый дәр! Фәсте чи и, уый та бынтон тала у нырман...

Уыңы ран та йә хъуыды фәхицән и чиниджы цъарәй — цымә нәм цәмәннәуал әркодта сабиты? Уыңы иунәг хатт әм сә әркодта горәтәй куы әрцыдысты, уымән йә дыккаг бон әмә ныр къуырийә фылдәр сты ам. Әркодта йәм сә, стәй сә фәса-холен фәстәмә акодта әмә та йәхәдәг әрыздәхт. Әмә сә кәд уый тыххәй нал әркодта — фәстәмә кәнын та сә хъиудзән. Әмә уәд сә фыд куыд нае рацәуы семә, сәхи фыд

Мәдисәйтән, фәстәмә сә уый күйд акәна, афтә?! Уыцы иу давд әм сә әркодта, әмәе сә уартә кәдәй нырмә нә федта!

Зымәджы уазәлтты сә нә фәкәны йемә. Рәвдауәндөнмә дәр сә нә акәны уыцы бон, уым сә ныууадзы сә сыхәгты чызгимә сә фатеры күүмы. Әмә сәм фәстәмә атагъд кәны, рухсәй сәм күйд схәццә уа. Күүм у сә фатер, уәдәе сын цы у. Уыцы мидәггаг уат уаты ном цы хәссы, әндәр дзы цәй уат! Дыууә сынтаңды дзы цәуы, уымәй дәр кәрәдзимә хәрз әнгом әвәрдәй. Адәймаг дзы кәдәм бахиза, уый дәр нал и. Әниу әм уый хизгә дәр никүү бакодта, Мәймәт, кәдәр әм дуарәй цы бакости, әндәр. Цәмәе йәм хызтаид. Әддаг уаты-иу бадти, телевизормә-иу касти, уый фәстә-иу ын уат дәр уым бакодта Мәдисә, әддаг уаты, диваныл. Стәй сәм әнәуи дәр әхсәвләү-уга нә уыди, цалдәр хатты сәм бazzади нымадәй.

Райсом сә әркәндән, чиниджы цъармә та аздәхта йә цәстәнгас Мәймәт. Райсом сә ма'ркәна, уый гәнән нәй. Стәй уый дәр ма фембал кәна йәхи семә, сә фыд — сәхи фыд Мәдисәйтән. Ома, уыданы тыххәй әрцидән аэз, сывәлләтты тыххәй, кәннәуәд сә, ома ибон дәр фәстәмә йәхәдәг скодта. Әмә уымән әнцион у. Әнәуи әфсәрмө кәны. Ләппуйә күйд әфсәрмыйдәстыг уыд, афтәмәй бazzад. Әмә йәм никүү бәрәг әрцәуы. Әмә йәм әниу цәй әфсон әркәна цәугә дәр? Ләппутә ауылты ма ракәной сә фәндаг, рынчындоныл, афтәмәй нә ац-әүдзысты сә күистәмә. Уый йә ацы бонты фәуагътой Мәдисәйи әвдҗид — уадз әмәе цинтә кәной кәрәдзийыл!

Әмә сә, әвәццәгән, уый нә рауагъта, йәхәдәг, сә фыд, рәвдэ нә уыди — йе әнәдаст уыди, йе йә дарәсәй истәмә фәкәссын хъуыди, әмә нә рауагъта сывәлләтты дәр.

Дыккаг бон әм, аәцәг, хәдзарыдзагәй әрцидисты: сывәлләттә, Дзаба йәхәдәг, дыууә ләппуйы. Чызг әмә та ләппуйы сынтаңыл бадгәйә йә дәләрмитты әрбакодта Мәймәт, йә цәнгтә та сыл әнгом әрбатыхта. Ләппутә йә фәйнә фарсмә әрләүүүдисты. Дзаба әддәдәр бazzади ләугә хатәни астәу. Мәдисә семә нә разынд, әмә Мәймәт бамбәрста, цәмәннәе рацыд семә, уый — хәдзары митә сбираж сты, әмә сыл цъәхәй ныщавта йәхү.

Цыдәр әнарахст ләуд кодтой — афтә зынд Мәймәтмә, цыма сәхи бынәтты нә ләууыдисты, цыма сә исказы быннаты ләууыди алчи дәр әмә дзы цыма күйд ләууын хъәуы, уый нә зыдта.

Мәймәт сыл йә цәстистә әрхаста, баҳудти.

— Ноджыдәр ма исказытты ракодтаиккат, сыхәгтыл азылда-

иккат, кәннод хатән әххәст нә байдзаг и, — стәй та чызг әмә ләппүмә азылд, йә худгә цәсгом иу сә кәмә фездәхта, ууыл та-иу әңгомдәр әрбахәцыд йәхимә.

— Әз сывәлләтты тыххәй рацыдтән, — йә къух фәйнә дарды бакодта ләппу 'мә чызгмә Дзаба. — Уәдә адонәй алчи йә күистмә аңаудзән, — ныр та ләппутәм бакодта йә къух фәйнә дарды. — Стәй ма сывәлләттә кәимә хъуамә ссыда-иккөй хәдзармә!

Ләппутә кәрәдзимә бакастысты, баҳудтысты, — цыма йә исчи азымы бадардта, ды та ма кәдәм цыдтә, агъәца, уйй рәститә күйд кәны йәхі. Стәй хистәр ләппу чи у, Барон, уйй азылд әмә худгә-худгә мады раз дзуццәджы әрбадт.

— Уо стыр Хуыщау, уыцы хорз нә цы бадардтай дә зәрдыл, табу дын уа! Дә разы зонгуытыл әрләудзыстәм — дә быны галиу мимә никуы әруадздзыстәм нәхі. Сыгъдәг цәсгом әмә сыгъдәг армәй цы цәхх әмә кәрдзын әфта нә къухы, уыдо-нәй дын дә ном ардзыстәм. Акәс-ма, кәддәра күйд адзәбәх и нә дзәбәх Әдзи!

Уәд кәстәр ләппу дәр азылд, Алмахсид дәр, уйй дәр әрбадти дзуццәджы Бароны фарсмә.

— Уәдәмә нә фезмәлын хъәуы. Кәннәуәд нә Әдзи әдзәттәйә сәййафдзән.

— Әмә уә цы цәттә кәнын хъәуы? Чындз хәссын ма сферәнди кәнат, — баҳудти Мәймәт.

— Чындз уал фәләудзән әнә хастәй дәр, — баҳудти Алмахсид дәр әмә йә нарәг рихи фыццаг фестъәлфәгай кодта фындызы бын, стәй иуварс ахәцыди йәхииуыл.

— Уәдә?

— Күывд, Әдзи, күывд. Стыр күывд, кәнә гыццыл, фәләләбәх күывд. Дәхәдәг күйд дзәбәх дә, афтә дзәбәх күүнд, гъе!

Мәймәт йә уәхскмә бавнәлдта Алмахсидән.

— Цәй күывды кой кәныс, цә, мәнә ләппу, күү ницы дын өмбәрын.

Әмә уәд ныхас йәхимә айста Барон әмә загъта йә сабыр, пә уәзбын хъәләсәй:

— Гъомә уәдә нә мадрынчындонәй раңаудзән әмә нәхийил дуар бағәнәм? Иу-дынууә сыйхагмә ма бадзурәм!

— Абабау! Кой дәр ай мауал скәнүт, уйй уын — күывд! Кәй фиерынчын дән, уйй тыххәй күывд кәнүт?

— Кәй адзәбәх дә, уый тыххәй, — йә тымбыл къухәй йә риу багуыпп кодта Алмахсид.

Мәймәт бамбәрста — сә фәнд конд у. Ныр ма фәнды дзур, фәнды — ма. Уәddәр ма загъя:

— Куывд кәныны бәсты фәйнә чындаражы күү 'рцагуриккат, гъеуәд адзәбәх уаин, гъе!

Уыцы ныхасмә Дзаба дәр хәстәгдәр баләууыд Мәймәтмә.

— Гәр, амә ма искуы уый дәр әрцыди — сә мадрынчындоны уа, адон та уынгты чындазык агураң рауай-бауай кәнной! Уәдә Хуыцаумә скувдзыстәм, уымәй нын цы уыдзән! — Уым Мәймәтмә бакаст амә йә ныхас иннәрдәм аздәхта: — Әнәүү бирә фәдзәбәхдәр дә. Әвәццәгән дын чызг исты хостә әрхаста горәттәй.

— Әрхаста мын, — йә сәр разыйы тылд бакодта Мәймәт. Уый дәр комкоммә скости Дзабамә, амә сә цәститә кәрәдзийл фәйнә әвәрдү акодтой. Стәй фәхицән сты кәрәдзийә сә цәститә, амә Мәймәт йә цәнгтә әнгомдәр әрбатыхта чызг амә ләппуыл. — Мәнә сты мә хостә, мәнә. Адонәй хуыздәр хос, дунейил күү фәзилай, уәддәр не скардзынә.

Уый фәстә ләппутә ацыдысты. Дзаба хатәны астәү ләугәйә бazzад. Йә уәлә йә райст-бавәрдү хәлаф амә хәдон, йә тәнәг къандзол, йә рог цырыхъхъытә, йә бухархуд. Ләппутә күү ацыдысты, уәд систа йә худ амә гомсәрәй ләууыди. Мәймәт ам скости, баҳудти йәм.

— Бадгә скән, чызгәй дзаг стәм.

Дзаба фәсәрәндәр уыцы ныхасәй, йә бынаты базмәлүүд, баҳудти йә рихиты бын.

— Чызг дәр уәм бәргә и, къухы ма дзәбәхәй күү бафтид, уәд.

Мәймәт дәр ма иу худт бакодта йә цәститәй амә иннәрдәм ахәцид ныхасыл.

— Ныр та уыцы чызг йә удыл нал бацауәрддзән, гъе!

— Уәдә! — аздәхт уыцырдәм Дзаба дәр. — Къуымты ницуал ныууагъя. Рафәлдәхта сә 'мә кәй — удайгә, кәй — әхсәгә!

Уыцы бон нал әрцыди Мәдисә, амә ныддаргъ и бон Мәймәтүл. Афәнд-иу кодта — райса чиниг амә дзы истытә кәса. Фәлә — нәй. Цәмәйдәр дзы аргъуц кәнын байдытта, йәххәдәг дәр дзәбәх кәй не 'мбәрста, ахәм цәмәйдәр амә-иу ам кәсгәйә цы бazzад, андәр ам әвналгә нае бакодта.

Стәй та йәм иуафон әрцыди уыцы хъуыды, цыма йәм фыщаг

хатт әрцыди, афтә, әмә та йын йә уд йәхи бакодта әгасәй дәр: цы уыдзәни ацы чызг? Күнд ңәрдзәни афтәмәй?! Сывәлләттә дзәбәхәй схъомыл уәнт, — схъомыл уыдзысты, уәдә цы кәндзысты! Сывәллонән йә зын — йә райгуырын. Фәлә йәхәдәг күнд фәтондзәни йә бонтә иунәг уды къоп-пайә! Нырма әвзонг куы у, хәрз әвзонг, нырма йә карәнтәй бирәтә цәугә дәр куы наә акодтой чынды.

Дунейы бардуаг цы амоны удгоймагән, уымәй дын хай ма уәд! Иу рәдый әруадз, иу мәнг къаҳдзәф акән, стәй цәргә ңәрәнбонты къул-къул фәцу әмә къулбәрзәйә фәбад. Цәмән батагъд кодта, йә чындыздоны афонмә хәццә дәр куы нәма баци, уәд! Кәм бахаецца! Уыцы уалдзәдҗы фәци ахуыр әмә уыцы фәzzәдҗы ацыд. Әмә йә фәдзәхсәгә фәкодта — ма батагъд кән, мәнә чызг. Ацы хъуыддаджы тагъд кәнин наә бәэззы. — Хатджытә сәм куы уыди, уый фәстә йын кодта уыцы ныхастә. — Махимә дәр иугыццыл аңәр. Дә чысыл дын цы федтам, әндәр дын де стыр зонгәләр куы нәма бакодтам. Сывәллонәй фәңыдтә горәтмә әмә нырма ныр әрүзәдәхтә. Әрәдҗы дын куы наә кәнен, мыйиаг!

Мәдисәй йәм ницы дзырдта. Йә разы ләууыд, йә сәр әр-үагъта, йә къухтә ризтысты, афтәмәй йә билты кәрәтты ие 'хызыгөн мидбылхудт змәльди. Йә зәрдәмә цыди, әвәццәгән. Кафаг ләппу. Хъаматә-иу йә сәрты зывыттытә куы систа фієйнәрдәм — йә алывәрсты-иу хъиләй бazzадысты хъаматә, стай-иу се 'хәнты къаҳфындыл зилинта куы райдыдта, уәд ма уымәй диссагдәр цәмә бакастайд ләг! Әмә бирә хъәуы уый хуызән хъуыдьды чызджы зәрдәйән!

Мәймәт ай йәхәдәг дәр федта кафгә. Иу-дыууә хатты дәр ай федта. Ам, сәхи клубы кафыдысты, горәтәй әрцыдысты. Уый фәстә йын ай амыдтой сыхаг устытә, минәвәрттә сәм куы райдыдтой әрвитын, уәд. Уый, дам, у уыцы ләппу, хъаматимә, дам, чи кафыди, уый.

Әмә фенамонд и. Сывәлләттә бәргә дзәбәх сты, фәлә әхәдәг цы уыдзәни, йәхәдәг!

Дыккаг бон раджы әрхәццә Мәдисәй. Йә уадулты сырх йә разай әрбахаста хатәнмә. Йәхи та зәхмә нал әруагъта, — күнделәр ай ауыдта, афтә ахъуыды кодта Мәймәт, — йә уадулты сырхәй бazzади йә фәллад. Уәд афтә вәйиы — йә уадултәй дыккаг бон дәр нал сәсуу уыцы сырх тәмән.

Дзәбәх дә, Әдзи? — цыдәр әнахуыр хъәрәй афарста

Мәдисәй йә пъалто ласгә-ласын. Стәй пъалто ацауыгъта ауын-дзәныл әмәе әд хызын мады раз баләууыди, йә цонг ын йе 'фәтгүл атыхта әмәе мад бафиппайдта — чызг үемәе 'рбахаста уалдзыгон райсомы тәф. Әмәе ахъуыды кодта мад: әрцәуы уалдзәг. Тәхуды, дзәбәх уалдзәг кәуыл әрцәуы. — Зонон кәд не стыхстә дәрынчынфәрсджытәй! — дзуры разәнгардәй Мәдисәй әмәе разәнгард кәненең үйең ныхасәй Мәймәтты дәр. Әмәе йәхинымәр дзуры Мәймәт: «Дәңгәләрдән дын уыци әрхүым күнү нәуал уынин, уәд бәргә фәразин истәмәнты. Уәд бәргә...» — Сәғәттә кәд әнкъард нә кодтай? — хъәрәй нал дзуры, фәлә зәлүй үйең ныхас хатәнүү, әмәе ма, йәхинимәр цы зәгъинәгтә уыди Мәймәтмәе, уыдан уал афтәе фәуагъта әмәе баходағай кодта чызгмәе.

— Хъәлдзәг дәр цас уыдаин. Хатән йе 'дзаг уыди әмәе афтидәй аzzади стәй.

— Фынәй дзәбәх бауыдаис — уазджытә күнү аңауынц, уәд фысыммә хуыссәг әмхиц вәййин байдайы, — йә фәстаг ныхастәй үйең мидбылхудты бын фесты Мәдисәйән.

— Цәмәннәе. Афынәй дән. Фынәй дәр-иу адән, хъаләй дәр-иу аzzадтән. Сагъасты фәдүл дәр-иу арауай-бауай кодтон.

— Цавәр сагъасты кой кәнүс, Әдзи! — чызг әртасын, күнүд ләууыд, афтәмәй әмәе үйең рус мады русыл авәрдта.

— Сагъастәй фылдәр цы и? Дуне иууылдәр — сагъассаг, үйең зәрдәйил хъустә кәмән и, уымән. Акәс-ма, гъя!

Әмәе фәтарсти Мәдисәе. Уыци фәстаг ныхастәй фәтарсти. Акәс-ма, дам, гъя! Цы йын зәгъын кодта уыци ныхастәй? Кәңәй үйең әрцыдысты. Цәмән абадтысты йе 'взагыл?! Цәмәй у афтәе сагъассаг дуне?! Әмәе уыци цәстүифәныкъуылд ауыдата: Әрдәгәй размә әрттиваг әфсәйнагәй чи уыд, ахәм хәдфысгә ручкәйи фынды фәцәуы чиньиджы афтид сыйыл, үйең фәстәе раст рәнхъ уадзы, гутон хуымы кәрон күнүд фәцәйцәуа, үйең фәстәе даргъ пелтү уадзгә, афтәе, әмәе ныззыланг кодтой үйең хъустыл: «Кәд дәм мәе чиньиджы рәнхъытәй мәе зәрдәйил гуыпп-гуыпп фехъуыса, әмәе дә мидбылты баходай уыци гуыпп-гуыппмәе, уәд мәм цардыуалдзәг раздәхдзән фәстәмәе».

Йә номы зыланг әм нә фехъуыст Мәдисәмәе. Йә ном уәле уыди, фыстыты сәрмә хицәннәй. Йә фәсте стыр хъәры нысан. Дамгъатәй бирәе стырдәр. Әмуырдыг ләууыд, цыма сәздзгә ныккодта, уйиау. Йәхи ном та бынәй уыди, фыстытән сәе быны.

Латинаг дамгъәтәй фыст уыди йәхи ном: Särmät. Йәхи номы фәстәе ницы уыд, стъәлф дәр дзы нә уыд. Амә афтә зынд: цыдәр фыссын ай дзы хъәуы нырма, ахъаззаг цыдәр амә, иу бол куы уа, уәд базмәлдзән уыцы әфсәнфынды ручкә амә фысгә-фысгә аңаудзән уыцы сыйфыл дарддәр.

Уәд та-иу ләугәйә аzzади, искуы-иу ыл куы амбәлди уын-дьы, кәнә тыргъы, уәд, йә цәстытә-иу стыртә кәнынмә фес-ты амә-иу дзы сирвәзти: «Мәнә диссәгтә!» Алыхатт дәр уыцы дзырдә, уыцы дыууә дзырды алы хатт дәр.

Амә, дам-иу дын дәр ном дзырдтон. Дә ном, дам, мын юмбәхст уыди уыцы дыууә дзырды. Иу дзырды, дам, нә цыди, искуыцәй дзы куы разына, уымәй, дам, тарстән. Дыууә дзыр-лы та дзәбәх бадти, джиппы бадәгау, дам, сә бадти уыцы лыууә дзырды.

Уый фәстәдәр уыд, иумә аләууой, аныхәстә кәной, уый фыт куы базыдтой кәрәдзий, уәд. Амә-иу ләууыди Мәдисә ләр, худгә дәр-иу бакодта, хъазән ныхас дәр-иу дзы схауди. Стей дзы йәхи хизын байдыдта, цыма дзы истәмәй тәрсгә фиекодта, уый хүзән.

Ныр йә зәрдә базмәлый мады тәригъәдәй Мәдисәйән. Гуыбыраәй бazzади мады раз амә уыцы ран, кәрты зилгә дымгә күнд фәмидағ уа, афтә йә сәрү фәмидағ и иу хъуыды: йәхи башшара мады хъәбисмә, йә цәсгом ын йә дәллагхъуыр ны-тынса амә хъәрәй ныккәуа, гыцыләй-иу дзы исты маст куы бацыл, уәд-иу күнд куыдта, афтә, амә йын кәугә-кәуын ракана Сәрмәты хабар, мацы дзы басусәг кәна. Чи зоны сын фенциондәр уа сә дыууәйән дәр — мад цы сагъәсты кой кәнү, уидон иу къаддәр фәуой, чи зоны, йәхшицән та, чи зоны, йә күүшни хәкъуырцы басудза йә дывәнд. Амә хауди амә тыхети, әрәгмә кәй хәццә кодта мады хъәбисмә, ууыл, стәй, ии ныххәңцә и мады хъәбисмә, афтә әрцыди йә хъустыл:

Никуы чынды и хәдзары, никуы 'нда.

Мәдисә гуыбыраәй бazzад, афтә йәм фәзынды, цыма фәстаг анын дзырды хицән фесты раззәгтәй амә, куы фәхицән сты, уа сәхи цауылдәр скъуырдтой амә сә зыланг фәцыди, се таралып зыланг, амә хатәнен уыцы зыланг йеддәмә ницыуал болады. Фетарсти Мәдисә зылангәй. Күнд ләууыд, афтә йәхи барынча мады фарсмә сыйнәгыл, йә цәнгтә мадыл әрбатых-та, ии сперин йә уәхскыл бакъул кодта. Уәддәр тарсти — куы та баш әрбайхъуыса уыцы зыланг, амә йә әрфәндыд: мад

исты куы зәгъид — цыфәнды дәр уәд, исты зәгъәд, уый-йедәмә. Фәлә мад ницы дзырда әмә фәфәнд кодта — йәхәдәг зәгъя исты. Әмә загъта:

— Горәтмә дәр мә суайын хъәуы.

Әмә йә бафарста Мәймәт:

— Цәмә?

— Күист абәрәг кәнон. Афтә дзырдәй рацытән — хъуамә сә абәрәг-абәрәг кәнон. Уәд та дзы исты әвәстиат кәни-наг күист фәзынд. Дә хостә дәр дын архәссон, знон дын кәй рафыстой, уыдон.

— Нә дзы бафәстиат уыдзынә?

— Нә дзы бафәстиат уыдзынән. Әмбойны фездәхдзынән.

— Уәдә хорз.

Стәй йә сәрыл схәцыди Мәдисә, федта: мадән йә сәрбәттән фәиртәсти йә сәры гоппәй. Сәрбәттәны бынәй әрдарты сты йә даргъ дзыккутә. Мәдисә йә мидбылты баҳудти дзыккутәм, стәй бавнаәлдта сәрбәттәнмә, систа йә әмә йә уыртәй әрысгәрста сәрыхил.

— Райсом сәрәхсән архәсдзынән әмә дын дә сәр ных-дзынән.

— Бәргә хорз бакәнис. Кәннәуәд куы ныннымәт уой, уәд лытгәнинаг фәуыдзысты дзыккутә.

— Тобә, зәгъ, Әдзи! Әмә на хәдзар дә дзыккутәй куы фидауы.

Мад йә сәр батылдта.

— Уәд кәмәй фидауы на хәдзар, уыдон мын цардәй бафсә-дой!

Мәдисә дзыккутыл йә тъәпән арм архәсс-архәсс кодта.

— Стәй дын хәрзфаст ныккәндзынән дә сәр әмә дын дә дзыккутә бийынта байдайдзынән. Нал ай хъуыды кәнис — әз-иу дын дә дзыккутә бийын уарзтон.

— Уәдә — нал! Әз-иу мә къухтәм әмхасәнтә кодтон — мә митыл-иу не 'ххәстән. Әмә, дам, сбад, әмә, дам, дын дә дзыккутә сбийон. Кәугә-иу хъуамә рацу-бацу кодтаис мә фәстә. — Мәймәт фәләууыди йә ныхасәй, чызджы цәстоммә бакаст. — Уыдон иууылдәр хорз, фәлә аборн кәсгә цәй тыххәй на кәнәм?

— Әңгәг, әңгәг! — фестади сынтағәй Мәдисә. Мады раз уырдыг аләууыд. — Кәсыны тыххәй мәм иу фәнд и, иу дзәбәх фәнд.

— Цымә, цы хуызән фәндү?

— Цы хуызән, куы зәгъяй, ләгты загъдау, уәд аборәй фәстәмә кәсдзыстәм радыгай. Аходәнәй сихоры 'хсән — ды, сихорәй әхсәвәры 'хсән — аз.

— Разы дән, — баразәнгард и Мәймәт. — Бәгуыдәр мә фәфәндү — иу гыщыл куы акәсин аз дәр уыцы дзәбәх чи-ныгәй. Хәләг дәр дәм фәкәнин.

Мәдисә йе 'рфыджы сәр йә тъәпән арм авәрдта, афтәмәй шыккасти мадмә.

— Әмә дә чи нә фәуадзы уыцы хәләггәнәгәй? Ам нә шайы чиныг — цәуылна дзы фәкәсы?

— Нә дзы фәкәсын. Ды мын нә фәзәгъыс әмә дзы нә фәкәсын.

Мәдисә йә уырзтә йә уадулмә схаста әмә сә әруадз-әруадз кодта йә уадулыл, цыма исты агуырдта уадулыл, уый хуызән. Стәй әрсабыр сты уырзтә уадулыл:

— Уәдәе банихас кодтам, — дзургә-дзурын скъаппы сәрәй чиныг райста. Рафәлдәхта йә. — Кәм қастыстым? Мәнә ам. Дә кәсәнцәстүтә-ма бакән. Дзәбәх сбад. — Стәй йәм чиныг шәрдта, йә фәсонтәй йын күулы 'хсән баз акодта. Уәдмә йә дзурын худынмә расайдта, әмә йәм афтә худгә-худын фың-цағ иуырдыгәй бакаст, уый фәстә — иннәрдыгәй, раст сләу-үйд, йә күүх уәләмә систа әмә азамытта йә күүхәй.

— Райдай!

Әмә райдыта Мәймәт:

«Уыцы рәстәджы агъуистәй рахызтысты дыууәйә — Боцци әмә иу әнәзонгә ләг...»

— Чысыл фәләүү, — йә амонән әнгуылдз фәдардта чи-ныгмә Мәдисә. — Боцци чи уыди?

— Колхозы парторгәй куыста Боцци. Бәхыл-иу цыд, әмә-иу бәхән йә фист йә фәрстыл әрзәбултә и. Стәй йә сәрдарәй раизәрстой. Колхозы сәрдарәй.

— Мәнә мын цы дзәбәх мад и! — йә цәнгтә фәйнәрдәм фәхаста Мәдисә, йе 'рмтә кәрәдзийыл бакъэрцү кодта әмә ие 'игуылдзтә әдәг-мидәг атъиста. — Дардәр.

«Аз сәм кәсгәйә баззадтән. Исдуг афтә фенхъәлдтон — ми үәстүтә үәхәртә акалдтой, әмә мәм Боцци дыууә фәзынли: уазәг дәр кәд нә уыд иудзонгон, кәд уымән дәр хауд нә уыд йә галиу цонг! Афтә әруадысты фәрсәй-фәрстәм, агъуисты тыргъәй зәхмә цы хъәдын асин уыд, уыл. Әмхуыззеттә,

әмиәстә. Уазәгыл дәр, Боццийыл куыд уыди, афтә әлыгхуыз әфсәддон хъуымаңжай хәдон әмә хәлаф. Сә афтид дыстә сәм сә фәтән рәттә әңгом әлхъывитой. Цыдәр әнахуыр нығс базмәлүйд мә уәнгты дыууә ләджы уындәй, әмә мә сәрыхъуынтыл дыз-дыз бахәцыд...»

Әмә та йә уым баурәдта Мәдисә. Әвәццәгән ай цәмәйдәр афәрсинаң уыд, фәләе йәхәдәг фәразәй и Мәймәт:

— Нә, фәләе цы дәбәх фидыктой уызы дыууә ләджы иумә! Сә фәйнаң цондкы хауд, афтәмәй уызы фидар къаҳдәзәфтә кодтой, гъе! Уәд бирә уыди ахәм ләгтә, хәсты фәстә. Әмә фидыктой, тыңг фидыктой. Алә-ма, кәддәра стәй та цы фесты.

«Әрәджиау сә фәйнә къухы кәрәдзимә радтой әмә кәрәдзий къухтыл хәңцыдысты, афтәмәй загъта уазәг:

— Фәдзәхсын дын ницы хъәуы, уәддәр дын иу хъуыннадаг әнә афәдзәхсәгә нәй: Адәм! Адәмыл фылдәр әүүәнд, адәмымыл фылдәр әнцой кән.

Кости Мәймәт әмә йәм хъуыста Мәдисә. Йә цәстыйл уадысты уызы дыууә ләджы — сә иугай дыстә афтид уыдысты, әмә сын сә сә фәтән рәттә әңгом әрбалвәстөй сә фәрстәм. Сә цәнгтә уым бazzадысты, цы фәйнә цондкы ма әрхастой, уыданәй хъуамә цард сәндиздын кәнной, знагәй, цы зәхх бахызтой, ууыл, хъуыды кодта Мәдисә, әмә цыдәр әхсызғон хъыдзы базмәл-базмәл кодта йә уәнгтыл.

Уәдәй фәстәмә афтә кастысты: аходәны фәстә — Мәймәт, сихоры фәстә — Мәдисә. Әмә-иу ныссабыр и Мәдисә, цыма-иу гыццыл чызг фестад, йә дыууә хъусы сәрмә дыууә урс цылләе уадззаджы дыууә сай бецыккыл баст кәмән уыди, ахәм гыццыл чызг. Йә мидбылхудт иу стәппәввонгәй бazzад йә былтыл. Йә цәстыйтә-иу, цыма развәлгъяу цыдәр әрцәуинаг цин базыдтой, уйайу змәлдысты сәхимидағ, әмә-иу сә сәрмә йә нарәг сай әрфгүйтә әртасыдысты дыууә гыццыл арвәрдинау. Стәй-иу баурәдта мады — ма бафәллай, ма фесхьиуа йә зәрдә. Дзургә-иу әм нәе бакодта, әнәуи-иу әрхоста ие 'рмттә кәрәдзийыл. Кәддәр-иу йәхәдәг дәр афтә кодта Мәймәт, исқәй-иу сә фәуромынмә куы хъавыди кәсиснәй кәнә дзурынәй, уәд — ие 'рмттә-иу фәлмән әрхоста кәрәдзийыл. Әмә-иу стәпп кодта йә мидбылхудт чызгән уәд әмә-иу апыш и йә цәсгомыл әгасәй. Худти-иу мад дәр: уадз әмә фылдәр ахәсса йә цин чызгән, кәд уызы әрхәндәг нал бадид йә цәстыйл фыдохы гаккау.

Афтәмәй йәм иухатт рудзынгәй изәрмилты дыңзы рухс куы ләдәрсті, уәд уыңы рухсмә әрцыди иу худәджы хъуыды: ңаң, әмәе уал-иу, райсом цы қәсдзән Мәдисәйән, уый изәры бакәса йәхцицән, райсом әй хуыздәр куыд акәса, әмәе фылдаң куыд фәчин кәна Мәдисә. Әмә-иу изәры йәхи ңәттәе кодта райсоммә. Хъуыста-иу, әмә-иу уыңы, дарғы тыргы йе змәлынәй куы 'рсабыр, уәд-иу райста чиныг әмә-иу әй фәсахсәвәртәм нал әруагъта йә къухәй. Стәй-иу дыккаг бон Мәдисә куы 'рцид, уәд-иу әрхъяцмә нал хъәңцыд Мәймәт — тагъдәр куы райдаиккөй кәссын, тагъдәр куы баҳудызмәл уаид чызджы ңәсгом.

Уыңы райсом әм дохтыртә әнәхъән къордәй әрбаләуұлысты. Сәе хистәр Хасәбе дәр семә. Йә зәрдәйы күистмә ыны хъуыстай, йә туджы ңәфтәе ыны нымадтой. Дзургә ницы кодтой, афтә-иу искуы иугай дзырдә цы загътой, әндәр. Ләу-уыдышты йә разы тыгуырај әмә сә тыхсти Мәймәт. Ноджы нал әмә нал ңыдышты. Сә иу-иу нәма фәзи хъуыст әмә та-иу иниә йә хъусәні къәбәлтә атъиста йә хъусты. Әрәджиағом-май әрсабыр сты, әмә уәд Хасәбе загъта:

— Немың наә хъәуәй куы лыгъдышты, уый ма ләууы дә мердүл? — Хасәбе баҳудти 'мә йә гуыбыр фынды, ңәргәс уырыл куыд әрбада, уый хуызән фәзында Мәймәтмә. — Растан афтә лизды дә низ, гъе! Немың ма-иу фәстәмә фәкастысты, а дә низы ма, фәстәмә фәкәса, уый бон дәр нал и.

— Әмә ды та ңәмәй зоныс, немың наә хъәуәй куыд лыгъдышты, уый? Уәд гуыра дәр куы нәма уыдтә.

— Дзырдтой мын әй, куы райгуырдтән, уәд, — ногәй та баҳудти Хасәбе.

Дохтыртән дуарәй ахизын нал әнтыст — худтысты, хъәрәй дырдтой дуаргәрон, әмә Мәймәтмә афтә зынын байдыдта, ңыма сәхимә фестади, ңыма сәм уазджытә уыди, фынгәй ра-стадышты әмә Къәсәры Уастырджимә кувынц ныр та. Ләууыд на сыйнаджы раз әмә сәм уырдыгәй каст, йә ңәсгом баруҳс и, афтәмәй.

Стей аңыдышты әмәе иунәгәй куы баззад, уәд әй әрфәндыйд Мәдисәйес уынын, үемә аныхәстә кәнын Мәдисәйән. Әмә ңыбыды кодта — ңымә ңәмән әрәгмә ңәуы абоң? Ацафонмә куы никүү бағәстиат вәййи хәдзары. Сывәлләттәй мачи фәрғынчын уа?! Уыңы мәт әй ләууын нал бауагъта, фезмәлүйд на бынатәй әмәе рацу-бацу байдыдта. Къәсәргәронмә-иу аңыд,

уым-иу гыццыл алæууыд æмæ та-иу фæстæмæ раздæхт. Афтæ фæлмæн рацу-бацу кодта æмæ иу афон бамбæлд иу хъуыдыйыл:

Ныр, цымæ, сывæллæтты ам куы уадзид, уæд хуыздæр нæ уайд? Жндæр иууыл — сывæллæтты кой. Нæ йæ иуæрдæм фæзилæн ис, нæ — иннæрдæм. Уыдон ам куы уаиккoy, уæд та-иу кæм театрмæ ауаид йе 'мбæлттимæ, кæм-иу бадгæ акæнид семæ, йæхи-иу аирхæфси. Кæннæуæд ын йæ уд ахæрдзысты, æмæ йæ зонгæ дæр нæ бакæндзæн. Стæй йæ куы базона, уæддæр, кæд уыди, æмæ кæд бавгъяу кодта мад йæ уд йæ сывæллæттæн?! Сæхицæн дæр хуыздæр уайд — се уæнгтæ айтынг кæниккoy. Ныр цæхæрадæттæ базмæлдзысты, бæлæстæ дидинаæг æftauыыл фæуыдзысты.

Иу-цасадæр ма арацу-бацу кодта æмæ йæм иу фæнд æрциди: цæй æмæ уæртæ, рæуæг рынчынтæ кæдæм цæуынц сæхи æхсынмæ, уырдæм ацæуа уый дæр æмæ уым ныхса йæхи, стæй афтæ хæрзæхсадæй далæ кæртмæ ахиза, æмæ уалдзæджы улæфтмæ байхъуса!

Сынтаæджы ныхæй хисæрфæн райста, йæ халаты уæхскыл æй баппæрста æмæ йæ куыдæр баппæрста йæ халаты уæхскыл, афтæ йæм æрбауылæн кодта уыцы цъиуы зарын, æмæ йæ мид-бынат лæугæйæ аззади Мæймæт. Фырæхсызгонæй йæ цæстытæ бацьынд кодта, йæ тъæпæн армыл уæллæмæ схæцыд, цыма, исчи исты куы ссыбыртт кæна, уымæй тарст, уый хуызæн, æмæ афтæ лæугæйæ баззад.

Æмæ зарыди цъиу. Æмæ йæм хъуыста Мæймæт. Хъуыста йæм æмæ-иу æм афтæ фæзынд: кæмдæр цыдæр хорз æрциди адæмыл, фæлæ йæ нæма зонынц адæм æмæ сæм уыцы хабар æрхаста ацы дзæбæх цъиу æмæ син уыцы хабар кæны.

Хатæн байдзаг и зарынæй. Акъахдзæф кæнæн дæр дзы нал уыди. Æмæ лæууыди Мæймæт æмæ хатыдта — йæ улæфт рогæй-рогдæр кодта, цыма уæлдæф нал улæфыд, фæлæ зарæдджы уылæнтæ сæхæдæг ивылдзысты йæ улæфæнты. Стæй иу афон нал бацьыдысты улæфæнты уыцы уылæнтæ, сæ сæрты акалдысты улæфæнтæн, æмæ уæд ауыдта Мæймæт: чидæр лæууы æрбахизæнæ, ærbакæсы Мæймæтмæ æмæ та йæ сæр йæ риуыл æруа-дзы. Æмæ дис кæнæ Мæймæт — чи уа? Стæй та йæм афтæ фæзынди — кæмдæр ма йæ федта. Ахæм кæмдæр ма йæ федта, ахæм. Уым дæр афтæ гомсæр уыди. Уым дæр афтæ æнгом бадти уыцы сау галстук уыцы урс хæдоны æфçæгготыл. Афтæ лæууыди æрбахизæнæи æмæ ныхас кодтой. Фыццаг æм йæхæдæг адзырдта Мæймæт, фæлæ йæм афтæ цæмæн адзырдта, ууыл ма уый

фәстә дәр бирә фәхъуыды кодта. Әмәй йәм афтә адзырдат:

— Уый ды дә, ды?

Әмәй йәм афтә 'рбадзырдат уый дәр дуарбахизәнәй.

— Әз дән, әз.

Иу-цасдәр сәе ничиуал ницы загъта, әмәй Мәймәтү цәстыл ауади бәлас әмәй дыууә талайы, әңхъәлмә кәсынц хурыс-кастмә. Стәй йә сәрыл схәцыди уый әмәй бафарста:

— Дзәбәх дә, Аәдзи?

Афтә загъта әмәй та йә сәр фәстәмә әруагъта йә риуыл.

— Фәдзәбәхдәр дән. Чызг мәм әрциди горәтәй, йә күистәй йәхи ракуырдат. Ам вәййы мемә. — Стәй йә бафарста Мәймәт дәр: — Даҳәдәг дзәбәх дә?

— Әз дәр фәдзәбәхдәр дән.

— Әмәй хъәрзгә уыдтә ды дәр?

— О. Хъәрзгә уыдтән әз дәр.

— Әмәй цы рысти дәуәй та? Да зәрдә рысти дәуән дәр?

— Нә, мәнән мә зәрдә нә рысти.

— Уәдә?

— Мә уәд рысти мәнән.

— Да уәд, зәгъыс? Әмәй, дам, уәд рисгә күү нә фәкәны, афтә күү фәдзурынц.

— Рисгә нә фәкәны, уый раст у. Фәләй йыл әнәнцой бафты, әмәй уый рыстәй фылдаәр у.

— Әмәй ныр әнцой у дә зәрдә?

— Бынтон әнцой нәма у, фәләй фенцойдәр.

— Әмәй уәдән дәр исты хос и?

— Ис ын хос.

— Цымәй цы хос и уәдән та?

— Уәд әнцой.

— Уәд әнцой?

— О, уәдәнцой.

— Тәхуды! — загъта хъәрәй Мәймәт, әмәй йәм комкоммә 'рбакости ләг, әмәй йәм уәд комкоммә бакости Мәймәт дәр. Фәләй әрбахизәни ничиуал уыди. Мәймәт фестъәлфыд — әмәй уый фыны күү уыди. Уый йәм фыны күү 'рбаләууыд әрбахизәни. Дысон уыди әви әндәрәхсәв уыди? Әви уый размә кәддәр? Дзәбәх әй нал хъуыды кәны. Әмәй кәд фын нә уыди, уәл та? Кәд әй әнәуи искуы федта. Әмәй йә кәм хъуамә фәкодтаид уынгә дәр? Кәд әнәуи ауади йә цәстыл? Әмәй уәл уыцы ныхас та кәцәй әрцид, зәрдәйы кой әмәй уды койә

фәстө күү ницуал ныууагътой?! Әмәй йәм кәд ныхас дәр ийәхәдәр аерцыди, уәд та?!

Мәймәт ийәхимә 'ркаст, кәм ләүүү, уый әрхүүыды кодта, кәдәм цәүүнвәнд кодта, уый дәр әрбаләууыд ия зәрдым. Ия хисәрфәнмә сәвнәлдта әмәй ия әрләгъз-әрләгъз кодта ия халаты уажжыл амәй бамбәрста — зарәг басабыр, бамынәг ия уләфт. Уәд базмәлыид, ия фәлмән къаҳдзәфтә кәрәдзийи фәдыл ия фәстә задысты, афтәмәй бараст и рудзынгмә — акәсә дзы, кәд ма уым искуы ис уыцы цъиу, уәд ай фена, кәддәра цы хуызән цъиу у. Бахаңца и рудзынгмә, дәлвәйнәгыл ияхи аугъта. Бәлас уыд сабыр, ия бәгънәг хихтә гом-әгәрцәй ләууыдысты. Мәймәт сыл цыдәр рохзәрдәйә ия цәститә рапхәсс-бахәсс кодта — цыма цәүинаг дәр никуыдәм уыд амәй әндәр дәр. Иуафон ия хъустыл аерцыди:

— Адзи!

Фәләй иям цыма бынтон нае байхъуист, уыйай ияхиуыл не схәцыд, амәй уәд кәйдәр рог къаҳтыхъәр ия уәлхъуас баләууыд. Стәй кәйдәр хъарм цонг аерәнцади ия фәсонтыл.

— Ам цы ми кәныс, Адзи?

Амәй уәд схәцыд ияхиуыл Мәймәт.

— Аддәмә кәсүн мәнә.

— Цәмә дзы кәсис?

— Бәстә базмәлыди...

— Зәгъын, кәд та уыцы цъиу ныззарыд.

— Уый дәр зарыд, — Мәймәт ия цәститә аерцынди кодта.

— Тәхуды, уыцы зарәгмә хъусынәй бафсәд!

Мәдисә комкоммә касты мадмә — цыдәрхуызон ам зынди, цыдәр уәлтәмәнүүссәсты хуызән.

— Цыма, уд цәмәй цәрүү, уымә әгәр аздәхтاي де 'ргом амәдә, удгоймаг цәмәй цәрүү, уый рохуаты аззади.

Мәймәт ия әрмттәм аеркаст, иу дзы иннәйи мидәг бавәрдта амә сә афтәмәй ия риуыл бафәлдәхта.

— Уд цәмәй цәрүү, уый ахсджиагдәр у.

Мәдисә иям ницуал сазырдта. Ия дзәкъул скъаппы раз авәрдта, ия пъалто фелваста, ацауыгъта ия.

— Уәдә аэз тас әрбадавон, ды дә къуухтә ныхсай. Амә уал, удгоймаг цәмәй цәрүү, уый кой бакәнәм.

— Фәләуу, — загъта Мәймәт. — Уырдәм ацәуәм, хихсәнмә. Уырдәм цыдәй рааст дән амә фәстәмә нал здәхын.

Мәдисә та йыл йә цәсттытә 'рхаста.

— Нә бафәллайдзынә?

— Күң бафәллайон, уәд цы! Уәдә ныр никуыуал бафәллайдзынән?

— Цом уәдә, — скъаппы лагъзәй сапоны къопп әмә ләндәгтәхсәнтә райста, Мәймәты халаты дзыппы сә нывәрда, стәй йә рәмбыныкъәздыл рәуәг әрхәңди мадән әмә араст сты. Мадән йә хисәрфән әрдаргъ и — әнәүи дәр бәрәг лардта әрвгъуыз хисәрфән йә кәрәтты дыгай кәрдәгхуыз тәлмытә зынгхуыз халаты уәхскыл — әмә йә уый җәмәйләр фәндағонхуыз кодта.

Фәстәмә күң 'рбацәйзәхтысты, сә сабыр, сә фәлмән къаҳдзәфтәй, тыргъы астәуты гауызы бәстү тығъдәй цы ләрзәг хъуымасы тын адаргъ и, ууыл, әмә кәртү дуары онг күң 'рбахәццә сты, уәд Мәймәт әрләууыд. Әрләууыд Мәдисә дәр.

— Уәдә 'мә ма дәлә кәртмә ахизәм, — йә къух дуармә балардта Мәймәт. — Арвмә дәр скәсәм, фәйнәрдәм дәр әхәссәм нә цәсттытә. Стәй әрбаздәхдзыстәм.

— Уазал дын нә уыдзән афтид халаты? — йә фәсонтыл ын ие цонг әрбауагъта Мәдисә.

— Нә мын уыдзәни уазал, нә.

Кәртү мит никуыуал зынд, фәлә йә тәф уыцы хъазуатәй алғырста фәйнәрдәм әмә әхсизгон хъыдзы кодта уләфәнтә, цәсттыты та ракәс-бакәсыл әфтидта — кәд ма кәмдәр аzzади мит!

Беласы бын уыди бандон, әфсәйнаг зылд къәхтә әмә зылд фистәмә хиаудзән кәмән вәййы, ахәм бандон. Ие 'рбадә-ныл дәр — ләгъзгәнәнәй ләгъзгонд нарәг фәйнәджытә хуыд әмә йә фәстәмә хиаудзәныл дәр. Әвәццәгән әм йә ног әхүүрстәй чидәр нә фәләууыд — газет ыл айтгъята, әрбадт ын әмә йыл ныхәстәй бazzади газет. Әмә ныр, цыма йә шашуыл урс ахорәнәй тәлм уыди, афтә зынди.

Мәймәт әмә Мәдисә йә фәстәты бахызтысты бандонән. Ие нышерзән әрләууыдысты. Ләууыдысты 'мә газетмә кас-тысты.

Аәрәгмә цәмән цыдтән, уый дын күң нәма загътон, — на цәсттытә газетәй фәхицән сты Мәдисәйн. — Дуканийә ну ахорен скъәфтой, урс ахорән. Цәсты тигътә йәм нә ләу-үшүң, афтә урс у. Әз дәр дын ма фездәхон дуканимә.

— Дәхи иуран куы 'руадзис, мәнә чызг. Ахорән! Ахорән дәр хъәуы, куыд нә хъәуы! Фәлә уым ләппутән бацамыңтас, цы хуызән ахорән хъәуы, уый, әмә йын исты амал кодтаиккөй.

— Ахорыныл сә бафтаудзынән. Нә мын аирвәздзысты уыдан дәр. Стәй урс-урсид куы адарой нә дуәрттә 'мә нә рудгуытә, уәд-иу раңауент нә сыхәгтә! — баҳудти Мәдисә, әмә йәм нал фәләууыди Мәймәт — уыцы худгә йә 'рбахъәбыс кодта. Уырдыгәй, мады хъәбысәй, йә цәститә счаста бәласмә әмә йәм кәсгәйә баззад. Хуры тынтә гәппитә 'мә тәррастытә кодтой бәласы къалиутыл, цыма урс-урсид әрвон цъиутә уыдысты. Кәңәй-иу агәпп кодтой, уым-иу аzzад сә фәд, стәй-иу кәдәм багәпп кодтой, уырдаm-иу сә фәстә бадаргъ, әмә бәлас рухсәй байдзаг и, цыма бәлас нә уыд, фәлә цырагъ-дон уыд, стыр әрвон цырагъ-дон әмә дзы әрвон цырагътә — стыртә 'мә гыццылтә — әрдзәтә 'мә сәдәтәй сыйғыдысты, әмә зыланг кодтой, уыцы судзгә-судзын — әмхәццә зыланг нә, цыдәр бәлвырд барст зыланг. Әмә әндәр цырагъ-доны бын фестади Мәдисә, рагон стыр цырагъ-доны бын. Цырагъы-доны бын цы ләгъынан уыд, уымән йе 'ннә фарс та уый ләууыди, Сәрмәт. Әмә дзырдта, цыма уыцы әрвон цырагъты зылангыл барста йә ныхастә, уйайу се 'нкъард зыланг цыд йә ныхастән.

— Бәргә, бәргә, фәлә иу тасәй мә удәнцой фесәфт: иубон иу исчи куы фәзына — дәхи хуызән рәсүгъд, дәхи хуызән әвзонг. Әмә йә фәрсты цәуыныл куы фәүай йемә, уәд ма әз цәмә кәсдзынән а дунейи, цәуыл ма дзы әрхәцдзәни мә цәст мәнән та?! Нә, уәд дуне афтидәй базайдзәни мәнән.

Мәдисә ләууыд, цыма цырагътәй тыхст — әгәр рухс кодтой әмә әгәр хъарм уыди сә рухс. Әмә та-иу скаст уәләмә цырагътәм.

— Әз ныхкъуырд дән адәмы раз. Әз се 'хсән әнәрхъуыды къаҳдзәф акодтон. Әмә мә зонгуытә мә быны фесты. Ныр мә дыууә сабийи цәнгтыл хәцдзынән мә дыуууә къухәй. Уыданәй мын куыд ници фәкәла, афтә әмә адәмәй иувәрсты цәудзынән. Адәмы гуылфы цәуән нал и мәнән.

Уым цырагъ-донмә скости Сәрмәт дәр, Хуыцаумә скәсәгау, әмә та йе 'нкъард зыланг райхъуист йә ныхасән:

— Дыууә сабийә иуы цонгыл ды куы хәцис, иннаэйи цонгыл — әз, не 'ннә къухтә та кәрәдзимә куы радтиккам — цас и афтәмәй фәцәүән адәмы 'хсәнты, цас!

Мәдисә ма ңыдәр зәгъинаг уыди — нә, йәхәдәг хуамә иунәгәй фәцәуа йә сабиты 'хән, иунәгәй сә фәкәна, кәд уыцы утәхсәны ңыдәй ссыгъдәг уа йә уд, уый йеддәмә йын ссыгъдәггәнән ницәмәй ис. Фәлә тыхсти ңырагъонәй — әгәр сыгъдысты йә ңырагътә, әгәр хәрм кодта сә рухс, әмә йын зын уыди дзурын. Афтә зын ын никуы уыди дзурын нырма. Әмә нициал загъта. Цәмәй фәрсүнмә йәм әрцид, уымәй дәр ай раестмә нал бафарста. Уым ңыдәр дзырдыл фәбыйцау сты күисты, чи сә иу дзырдта, чи — иннә. Әмә, дам, уәдә Сәрмәты бафәрсәм. Әмә, дам, әм ды ныууай. Барәй загътой Мәдисәйән. Әмә йәхи нә басаста. Ма баком әмә дыл стәй фәхуд-фәхуд кәнөй сусәгәй-әргомәй. Уый та йын ңыма ье 'рцид зыдта, әмә йәм әнхъәлмә каст, уый ләуд кодта ңырагъоны бын. Әниу дзы ахәм ныхас рауайдзән, уый куы зыдтаид, уәд, ңәрәнбонты куы нал башадиккй сә фәхуд-фәхудәй ье 'мбәлттә, уәддәр нә рацыдаид.

— Уәдә-иу мәнгәй загътой хистәртә! Әгас зымәг, дам, иу уалдзыгон боны йаргъ нәу. Акәс-ма, кәддәра куыд байдаг и рухсәй дуне! — загъта хъәрәй Мәймәт, уәләмә кости арвмә, афтәмәй, әмә Мәдисә фестъәлфыд. Иә ңәститә бәласәй мады уәхскмә сәхи әруагътой, әрәнцадысты мады уәхскыл, әмә уәд йә арм дәр әрәвәрдта мады уәхскыл.

— Мидәмә дә нәма фәнды, Әдзи?

— Нәма мә фәнды, нә.

Әмә баҳудти Мәдисә.

— Кәд дәхи кәсынәй тылиф кәнүис, ома, мә рад аивгъуыйа, сихорфон суя, ома.

— Ницы тылиф кәнүин мәхи. Ныртәккә уал бәздәхәм, әмә дын райдайон кәсынтае.

Әмә афтә ләууыдысты — чызджы арм мады уәхскыл, мад ие армәй хураууон скодта, әмә арвмә сарәзта йә цәсгом, ңыма дзы ңыдәр агуырдта, әнәссаргә ңәмән нәй, ахәм ңыдәр.

Стәй йә ңәстәнгас нә фезмәлыд, афтәмәй бафарста:

— Кәцы уәладзыджы бады?

Мәдисә бақости мадмә, бамбәрста, кәмәй йә фарста, уый, фәлә йыл сәттынмә нә хъавыд, йә зәрды йә афәрсын уыди, ома, кәмәй зәгъыс, чи кәцы уәладзыджы бады, ома, фәлә нә бафарста. Иә ңәстәнгасыл та фәстәмә ахәцыд бәласмә.

— Дыккаджы.

— Сымах та?

— Җылпәрәмы.

— Лифт нәй, әвәңцәгән, уә хәдзары?

— Нәй дзы. Зәронд хәдзар у. Стәй әнәуи дәр цыппар уәладзыджы йеддәмә нәу.

— Хәрзаг бәрzonд uәладзгуытә сты! — дзуры мад цыдәр хәләggәnәджы хъәләсәй. — Раздәр бәрzonд uәладзгуытә арәстой. Гыццыл арәстой, фәлә цы арәстой, уый — нывыл. Ныры хуызән ам тъәпп-уым тъәпп нә кодтой. Әиә-иу фәтән асингә суагътой уәладзыгәй уәладзыгмә. Мәнә зынаргъ дур — цыдәр күы хуийны?

— Мармәр?

— О, о! Әмә-иу цәхәртә калдта уыңы мармәр къәхтыбынаәй. Уым-иу гәзәнхъәдәй къәпхәнтәм әрхүы хъәлтә әрцид, сыкъаджынта 'мә здыхтытә. Афтә-иу фидытой, афтә! Әдде рудзгуытәй фидауынц ацы стыр хәдзәрттә, мидәгәй та — асингәй.

Әмә ауыдта Мәдисә — әрцәуынц асиныл дыууәйә. Уым баиу и йемә дыккаг уәладзыджы Сәрмәт. Сындәг цәуынц, цима ауәрдәгә кәненүнц асиныл әмә йын нымайгә кәненүнц йә къәпхәнтә. Әмә тыхсы Мәдисә, афтә сындәг кәй цәуынц, ууыл. Әмә уынаффә кәны йәхимидаәт йәхицән: куыддәр уынгмә ахизой, афтә цәуыныл фәуыдзән. Хәрзизәр ын зәгъдән әмә фәраст уыдзән. Фәлә куыддәр дуарәй ахызтысты, афтә дзурынмә фәци Сәрмәт:

— Ныр, цымә, уәхимә та кәцы уынгты фәцәуы?

— Нәхимә — нәхи уынгты, — күйд бахудт, уый йәхәдәг дәр нә бамбәрста Мәдисә.

— Әмә дард у ардәм уәхи уынг?

— Дард у, тынг дард у ардәм.

— Цәрәнбонты йәм күы фәцәуид ләг, уәддәр әм нә фәхәццә уаид?

— Күйд цәуа, уымә гәсгә, — бәргә йә нә хъуыд уыдәттә дзурын, фәлә дзурәгмә әнәдзургәйә кәсән күйд и!

— Нә зонын, хуыцауыстән. Тагъд цәуа ләг әмә күы фәдзәгъәл уа, сабыр цәуа әмә күы байрәдҗы кәна. Бәргә, бәргә, уәхирдыгәй иу фәндағамонәг! Ләгән йә фарсмә чи 'рбаләууид әмә йемә кәмән фәцәйцәуид ләг.

— Max уынджы дыгәйттәй цәүән нәй, — иу цыбыр әнәвдәлон худт та бакодта Мәдисә. — Max уынджы иунәдҗытәй цәуынц.

— Иунәдҗәй дәр ыл бәргә фәцәуин. Цәуин әмә йыл цә-

үин, цалынмæ мæ уæ сыхы лæгтæй исчи бауромид, уæдмæ. Уæд ын мæ хъаст ракæнин лæгæн. Зæгъин ын: мæ удæнцой фесæфти æмæ ам кæмдæр и уæ сыхбæсты. Стæй, кæд хуыцауысконд лæг разына а уæ сыхаг, уæд ныххъæр кæндзæн: «Фæдис! Мæнæ иу дзæбæх лæгæн, — Сæрмæт баҳудти, — йæ удæнцой фесæфт æмæ æддæмæ ракæсут, о нæ сыхбæстæ! Амæ ракæликкoy уæ сыхы лæгтæ дуæрттæй, сæ судзgæ 'хисдæвтæ сæ къухты хæрдмæ ныххъил кæниккoy æмæ ныррухс уаид уæ сых.

Мæдисæй цæстытыл уадысты уыцы æхсидавджын лæгтæ, баҳудызмæл и, афтæмæй, дуары сæрмæ цы цырагъ сыгъд, уымæ каст. Цырагъы рухсмæ дзæбæх зынд йæ цæсгом, йæ былтыл уыцы сырх тæмæн бадт — зæрдæйыл утæхсæны æхсызгон чи æфтæдта, уыцы тæмæн, æмæ йæм кæсынтыл фæци Сæрмæт. Йæ ныхасæй куыд æрлæууыд, уый дæр нал æрхъуыды кодта.

— Кæрон куыд нæ и уæдæ дунейы диссæгтæн! — йæ цæсгом табугæнæджы арæзт уыд бæласмæ, афтæмæй загъта иуафон Мæймæт.

— Цæмæй зæгъыс, Аедзи? — бæласмæ аздæхта йæ цæстæнгас Мæдисæ дæр.

— Ныр, зæгъæм, ацы бæлас ам куы не 'рзадаид, уæд мæм уыцы бонивайæнты, уыцы цыни кæцæй базарыдаид! Амæ мæ уд йæ тæпп-тæппæй куы бандадаид, уыцы зарæг ыл куы нæ сæмбæлдаид, уæд.

— Тæхуды, уыцы къалиу куы базонин! — æдзынæг кasti уæлæмæ бæласы хихтæм Мæдисæ. — Схизин æм æмæ йыл цыллæ уадззаг бабæттин, гыццыл чызджы дзыккутыл кæй бабæттынц, ахæм уадззаг. Дзæбæх гæллæбу баст ыл æй бакæнин æмæ йыл фидауид.

Мæймæты цæстыты рухс фемæхсти лæсæнтæ сæ кодта.

— Уыцы рæууон сыгъдæгæй баҳæццæ и мæ удмæ, æмæ дзы шриарди мæ уд.

Мæдисæ йæ тæпæн арм йæ ныхмæ схаста, уым чысыл афæс-тиат и ныхыл арм. Стæй фезмæлыд арм, æнгүйлдзтæ сæрыхъуынты ацыдысты æмæ фæстæмæ ахæцыдысты ныхæй сæрыхъуынтыл. Амæ уæд, йæ къух ма йæ сæрыхъуынты уыд Мæдисæйæн, шифтие ауыдта: далæ кæрты гом дуарæй æрбазынд иуурс машинæ. Кæртмæ æрбахызт æмæ æрлæууыд. Стæй йæ фæстаг дыууæ дуары уыцы иу гом баисты файнæрдæм, æмæ сæ дыууæ лæджы ра-хылти. Сæ иу — бæрзонд. Йæ уæлæ сай тæнæг пъалто, йæ сæрыл мориæ тегла худ. Лæгтыл уыди кæсæнцæстылæ конд, æмæ-иу йæ

сәр күй фезмәлүйд ләгән, уәд иу хуры тынтә фәләбурдтой кәсәнцәстүтәм әмә-иу сыл фәйнә урс-урсид гыццыл арты андзәрстөй. Инна — гомсәр. Йә сау сәрыйхъунтә фәстәмә факт. Әндәр ницуал ауыдта Мәдисә. Йә цәстүтә хъоппәгәй аззадысты, нал әрныкъулын фәрәзтой, нал фезмәлүй күймәттөй. Иуафон йә къух фестъәлфыди, хисәрфән мады уәхскәй раскъәфәгау кодта, йәхи уәхскыл әй баппәрста.

Үйдон цыдысты.

Мәймәтә цәстүтә әрхәңцидысты кәсәнцәстджын нә, фәлә иннәуыл — кәмдәр ма йә күй федта! Әрәдҗы ма йә күй федта кәмдәр. Хәрз әрәдҗы. Йә къух цыдәр әрмифи-цаугә ист скодта хәрдмә Мәймәт, цыма уым цыдәр әвәрд уыд йә сәрмә әмә йә әрүсгарынмә хъавыд. Стәй әруагъта йә къух, әмә әрбаләууыд йә зәрдым: әрдәбон күй уыди, әрдәбон. Дуарәй күй бахызт әмә уырдыгәй күй ныхас кодта йемә. Мә уд, дам, рысти мәнән, мә зәрдә, дам, нә рысти. Цыдәр әнхауыр ныхастә кодта.

Кости йәм Мәймәт әмә йәм уәд та афтә фәзынди — уый размә дәр ма йә федта кәмдәр... Федта ма йә. Уәдәй цәстыл күйд ауадаид? Әмә күйд хъумә ауадаид йә цәстыл? Әниуи кәй никүй фенай, уымән цәстыл ауайән күйд и! Әниу ын, чи зоны, и, адәймаг йә сагъәсты әвдҗид күй баззайа, уәд кәм нә баләудзән йә зәрдә, цы нә ауайдзән йә цәстыл! Әмә ам, рынчындоны та чи нә аз-зайдзән йә сагъәсты әвдҗид! Рынчындон — бынтондәр сагъәсдон күй у. Райсом дәр — сагъәс, изәры дәр — сагъәс.

Фәлә кәд уайгә акодта йә цәстыл, уәд ма уыцы ныхас та цы хуызы рауади се 'хсән, уыцы әнхауыр ныхас?

Фәтыхсти уыцы хъуыдытәй Мәймәт әмә комкоммә ләгтәм каст, афтәмәй бафарста:

— Чи сты, чи?

Мәдисә ницы сәзирдта, йә къәхты бынмә әркаст әмә гыццыл фәстәдәр аләууыд.

Әмә йәм уәд та дзургә бакодта Мәймәт:

— Дәлә гомсәр чи у, бәрzonдәр чи у, уый нә, фәлә иннә... Цыма йә кәмдәр федтон.

— Чиныдҗы, — тыххәй сфәрәзта дзурын Мәдисә.

— Цәй чиныдҗы? — йе 'рфгуытә кәрәдзимә фәкомкоммә сты Мәймәтән.

— Уәртә, кәй кәсәм, уыңы чинайджы, — фенциондәр и дзурын Мәдисәйән.

— Фыссәг у?! — йә цонгмә бавнәлдәтә чызгән.

— О.

— Амә цы агуры?

— Мах агуры, әвәццәгән.

— Цәмән?

— Нә зонын.

Уәдмә сәм бахацца сты дыууә ләджы. Бәласәй гыщыл әддәдәр әрләууысты. Амә сәм, нылләгдәр чи уыд, уый бадзырдта, доны сәрты күйд бадзурынц, афтә:

— Аңәниз у, А҃дзи!

Уый хәдуәлвәд та сәм иннә бадзырдта, бәрzonндаәр чи уыди, уый — уый дәр комкомма үыңы ныхастә:

— Аңәниз у, А҃дзи!

Амә фәтыхсти Мәймәт. Исты сәм сдзурын хъуыди, бузныг сын уәддәр хъуыд зәгъын. Фәлә ләугәйә бazzад. Амә уәд йәхі фегъдаудәттәг кодта Мәдисә. Фыщаг йә цәститә бахудызмәл сты, стәй сын къухәй таучел амынд ақодта бәласы бынмәе.

— Мидәмә нәем рахизут!

Ләгтә бахудтысты әмә сәм афтә худгә-худын әвваҳсәр баләууысты. Уәд иу каст мадмә бакодта Мәдисә, иу — Сәрмәтмә.

— Уый Сәрмәт у, А҃дзи. Йә чинигәй кәмән феппәлыс, уый у.

Сәрмәт ие 'мбалы цонгмә бавнәлдәт.

— Уый та — Бәлгүүр. Зәрдәтты дохтыр. Даумә әрцыди, А҃дзи.

Амә уәд сферәзта дзурын Мәймәт:

— Хуыщауы зәрдыл дзәбәхәй ләууәд. Амә йын мах та цәмәй бағиддзыстәм үыңы стыр ләггад?

— Күй адзәбәх уай, уәд — уымәй. Уымәй хуыздәр амал нәй дохтыры ләггад бағидынән, — йә амонән әнгүйләдәттәмә фәцарәзта дохтыр. Мәдисә йын кәсгәйә бazzад ие 'нгүйләмәе — әнахуыр даргъ әм фәзынди ләджы әнгүйләд. — Амә күй адзәбәх вәййи исчи, уәд мә ис-мә бонән ныккәнән нал вәййи.

— Уәдә хъәздыг үүдзынә? — ләджы кәсәнцәститүүл йә циститә әрхаста Мәдисә.

— Хъәздыг — тынг. Амондажын — ноджы тынгдәр. Да күист дын зәрдәттәм хъусын амонәд, әмә сә зәрдәттә де 'вджид көнәнт адәм! Зәрдәттә заргә кәнүнц, стәй алы зәрдәйән дәр

йәхи зарәг и. Ды йын хъусыс йә зарәгмә, хатыс, кәм хәлы, уый, әмбарыс, цәмән хәлы, уый, әмә мадзәлттә аразыс, цәмәй мауал хәла зәрдәйы зарәг.

Мәймәт хъусыныл фәци ләгмә, уәddәр та-иу йә цәстытә базылдта Сәрмәтмә — кәд ацы дзәбәх ләджы уыдоны тыххәй ракодта уалә горәтәй, уәд әввахсәр у, әвәцәгән, Мәдисәмә, әмә йә басусәг кодта Мәдисә. Уәд ын чиныг дәр йәхәдәг радта, фысгә дәр ын ыл йәхәдәг ныккодта уыцы сыгъдәг фарсыл. Әмә йә әрфәндид, тынг әй әрфәндид — ныр искуы иу хибар ран сбад әмә дә, күндичи бахъыгдара, афтә бакәс уыцы фыст, кәддәра цы фыст у! Стәй дохтырмә аздәхта йә цәстәнгас.

— Дзәбәх стут уәхәдәг?

— Саг-сәгуыты хуызән, — загъта бинтондәр әнәмәт ләджы хъәләсәй уый. — Ома, саджы хуызән, уый — әз, сәгуыты хуызән та мәнә ме 'мбал, — ләг йә къух уәлиау систа әмә йә Сәрмәты уәхскыл әрәппарәгау кодта.

Мәдисә баҳудти әмә уыйәрдәм аздәхти Мәймәт, афтәмәй бафарста ноджы:

— Әмә дзәбәх әрцыдыштут?

— Ницы нын уыди, цыдыстәм. Фәлә мәнә шофырәй нә аргууц кодтон, уәд цыма ырппитә сарәх уыдаиккой машинәйи мидәг, афтә мәм зыны, — уым бинтон хъәрәй ныххудти дохтыр әмә Мәймәтмә хәстәгдәр баләууыд. — Уый мын мәхицән загъта иу ләппу. Уалә горәты сәрмә фәцәйцидән трамвайы. Ныр, бәстә цыхыры кәнү, афтә тәвд у. Уәд дын иу ләппу күң схизид трамваймә. Йә къухы тамако әмә тамакойы хуызән дәр күң уыдаид — цәстытә къахта йә фәздәг, ахәм хъәбәр тамакойы мыггаг уыди. Әрбадти рудзынджы раз әмә пъәртт кәнү. Ләппу — стыр әмә харахурагонд. Йә әрмттә быронкалән фыййәтты хуызэттә — стыртә 'мә къуырфытә. Марадз әмә йәм бадзур исты! Уәddәр мәхи фәләг кодтон.

— Гъеныр дә хуызән дзәбәх ләппу хъуамә трамвайы тамако сыймид?

Ләппу йә тамако рудзынгәй аппәрста, хатыр дәр ракуырдата. Фәлә мәм уайтагъд йә цәстытә ма сзила хәрдмә.

— Әмә мыл цы бустә кәнүс! Сабыр күң нә 'рләууай, уәд ныртәккә ам ырппитә сарәх уыдзысты.

Ныр цәй ырпп сарәх уыдаид! Уыцы къухтәй мыл иу күң әруадаид, уәд афтә фәтимбыл уыдаин әмә, мә Иры растргәннәг нал рааст кодтайд.

Бахудтысты та әмәз загъта Мәймәт:

— Уә, худән бонтә дыл фәңәуа!

Әмәз цәхгәр фәзылди Сәрмәтмәз ие 'мбал.

— Хъусыс, худән бонтә, дам, дыл фәңәуа! Уый фыдаелты арфә у, әмәз уымән нә арфә кодтой афтә, әмәз сәм кәрәдзийи кәл-кәл әмәз чыр-чырмә хъусын цыди. Хъуыддаг уый мидәг ис, әмәз йә фыдаелтә дәр әмбәрстой худын әвдадзыхос у зәрдәйән, әмәз кәрәдзийән сә цәст худән бонтә уымән уарзта, — афтә дзургә-дзурын йә цонджыхъулмә бавнәлдта Мәймәтән, тугдадзин әрысгәрста, йә хистәр әнгүйлдзы зәрдәйәй йыл аерхәцыд, стәй йә цәсттытә әрцъынд кодта әмәз әдзәмәй бazzад. Әмәз ныссабыр ис бәласы бын әгасәй дәр. Фәлә уәд ферттывтой йә цәсттытә дохтыраен. Мәймәты цонгыл уәләмә схәңцид әмәз хъәрәй загъта:

— Фәуәлахиз Әдзи! Низ лыгъд радта фәстәмә. Фәлә мах йә разы бабадзыстәм, йә сәр йә кой куыд фәуа, ахәм митәйын бакәндзыстәм. Ныр цом мидәмә, әз дын йә зарәгмә байхъусон дә зәрдәйән. Стәй дын ахәм хостә рафысдзынән, хәрүнмә аджын куыд уой, хәссынмә — рәуәг. — Йә ныхас куылдаәр фәци, афтә йә рәмбыныкъәдзмә бавнәлдта Мәймәтән әмәз бандоны рәзты ахызтысты. Мәдисә әмәз Сәрмәт дәр базмәлыдысты сә фәстә.

— Цәуылнә мын загътай, цәуыс, уый? — фәйнә цалдәр сабыр къаҳдзәфы куы акодтой, уәд Мәдисәмә бакасти Сәрмәт.

— Нә зонын, — саст хъәләсәй загъта Мәдисә әмәз уый ләр бакаст Сәрмәтмә. — Әмәз йә стәй куыд базыдтай?

— Мә зәрдәй йә базыдта.

— Ам стәм, рынчындоны, уый дәр зәрдәй базыдта?

— Нә. Уый Бәлгъуыры зәрдәй базыдта.

— Бәлгъуыр әй цәмән хоныс?

— Бәлгъуыр у 'мәз әндәр цы схонон!

— Цәмәй Бәлгъуыр у?

— Цәмәй Бәлгъуыр вәййы ләг? Зәринәйы аскъәфта.

— Зәринәйы аскъәфта аргъауы Бәлгъуыр. Хуры чызг Зәринәйы.

— Гъе, гъе! Мах Бәлгъуыр дәр Зәринәйы аскъәфта. Хури-ты Зәринәйы аскъәфта уый та.

— Ницуал дын әмбарын дә Бәлгъуыртә 'мәз дәр Зәринәтән.

— Нә хъәуы байрәзти диссагән хәссиnadжы рәсугъд чызг. Сқыламә-иу куы фәңәйцид йә урсәфцәггот къабайы, уәд-

иу уынг ныррухс и, әмә-иу адәм рухсдзаст кодтой, афтәмәй къухаууонәй кастысты йә фәдыл. Ай бамидәг и, а Бәлгъуыр, әмә йә аскъәфта, күйдәр скъола каст фәци чызг, афтә.

Мәдисәйи цәсттытә бахъоппәджытә сты, афтәмәй се змәлынәй нал әнцадысты.

— Аскъәфта Зәринәйи әмә фәбәлгъуыр и уыцы бонәй фәстәмә. Йәхи ном Еләмыйрзә хүйнди, уый мә зәрдә цы зәгъы, уымәй мән йеддәмә ничиуал зоны.

— Гъе, уый дын Бәлгъуыр! Әмә йын әй, әвәеццәгән нә ләвәрдтой, ома, махмә чыңдздан чызг нәма и?

— Уәдә! Фәлә ләг әрдзәй Бәлгъуыр куы рахәсса, уәд әрхъәцмә хъәцы!

— Абон цыдәр хъәлдзәг дә.

— Зонын әй. — Уый дәр хъәлдзәгәй загъта Сәрмәт, стәй йә хъәләс фәсабыр. — Хәрзаг мыл нә фидауы?

— Нә, фидауы дыл. Фәлә уәддәр де 'мбалыл хуыздәр фидауы дәуәй.

— Бәлгъуырыл хъуамә хорз фидауа йә хъәлдзәг. Стәй хъуамә хъәлдзәг уа Бәлгъуыр. Уәдә дын әнкъард Бәлгъуыры чи уадзы йә зәрдәмә хъусын!

— Стәй цы баисты уә Еләмыйрзә әмә уә Зәринә?

— Нә Бәлгъуыр әмә нә Зәринә! Далә Мәскүйиы баләуудысты.

— Цәмә?

— Цәмәй йәхәдәг аспирантурәмә бацәуа нә Бәлгъуыр, нә Зәринә та — институтмә.

— Бәлгъуыр — аспирант! — баҳудти Мәдисә. Стәй фәйнә цалдәр къаҳдзәфы акодтой әнәдзургәйә әмә Сәрмәт, цыма йә царды ахъаззагдәр зәгъинагмә әрхәеццә, цыма аргъуыц кодта уыцы зәгъинагәй әмә йын цәугә-цәуын дзурән нә уыд, уый ләуд әркодта, уәләмә скости, арвмә, арф ныууләфыд.

— Ахаста хуры чызджы Бәлгъуыр. Ахаста йә, әмә хур дызды рухс кәнүн байдыдта дунейыл. Агуырдта зәронд цуаноны фырт, фәлә ницәуыл хәст кодта уыцы дызды рухсмә.

Мәдисә дызәрдигәнәджы каст бакодта Сәрмәтмә: цәмән әй бахъуыд әмә зәронд аргъауы хабәрттә кәна! Уымәй дәр сә аргъауы күйд уыдысты, бынтон афтә нә кодта. Уәддәр әм цыдәр дзәбәх зынди Сәрмәтү ныхас, зәрдәйил әмбәлди йә алы сым дәр, раст цыма йәхәдәг уыди зәронд цуаноны фырт Сәрмәт, әмә йын йәхицәй аскъәфта Бәлгъуыр Зәринәйи, әмә ныр цыма,

арв аәмә зәххы хъуыддәгтә кәмә сты ләвәрд, уымән кодта йәхъәстүтә. Әмәй 'рфәндыди, тыңг ай әрфәндыди — истытә ма күы радзырдтаид ноджы уыцы аргъауәй Сәрмәт. Фәлә нициул дзырдта Сәрмәт — цыдәр рохзәрдә каст кодта Мәдисәмә. Әмәй йәм уәд хәстәгдәр баләууыд Мәдисә.

— Зәринә сдойны, йә былтә аскъуытә сты дойныйә, йә цәстүтә тартә кодтой дунейы дыдзы рухсмә — йә зәрдәй йәриуы хәлд, аәмә дзәгъәлтә кодта чызг.

Уәд Сәрмәт дәр хәстәгдәр баләууыд Мәдисәмә.

— Зылди хәхтә 'мә быдырты зәронд цуаноны фырт, йә тых састи, йә нығс сәфт. Дунейил иу уд әңцой нә ардта: кәй фарста, уыдон ай иннәрдәм ардытой, уымән аәмә дәлимонтә уыдышты уыдон, афтәмәй адәмы хуызы бацыдысты, аәмә бастади, стонг бирәгъяу ниуын райдайа, уымәй йә бирә нал хъуыди.

— Фәлә Хуыцау хорз у, — дзәгъәлы нә байдытой афтә дзурын адәм. — Ссардта Зәринәйы цуаноны фырт. — Сәрмәт иу рог әвнәлд бакодта Мәдисәйи цонгмә. — Әмәй йын әниу әнәе ссаргә кәм уыд! Хур нал ракастаид йә цәстү дзаг аәмә цард ахуыссыдаид зәххыл: дыдзы рухс царды фаг рухс наеу.

— Нәу, — загъта Мәдисә дәр, цыма йә фәргәкә кодта Сәрмәт, уый хуызән аәмә фестъәлфыд: агәр хәстәг ләуудышты кәрәдзимә — уыцы зәронд аргъау сә агәр баввахс кодта, аәмә фәстәдәр аләууыд Мәдисә.

Мәймәт аәмә Бәлгъуыр сә сабыр цыдәй агъуысты фисынмә бахәцә сты, аәмә базылдысты фисыныл — дохтыртә кәм бадтысты, уыцы бынәттәм иннәе къуләй уыди бацәуән.

— Хъыг аәм нә кәссы, Бәлгъуыр ай кәй хонут, уый? — афтид фисынмә каст, афтәмәй бафарста Мәдисә.

— Хъыг нә, фәләй йын тыңг әхсизгон у. Цин ыл кәниси. Уадзгүйтәй йыл кәниси фырцинәй. Йә фырбәлгъуырай йәм кәд нәзыны афтә, цыма йын уый бацамыдта скъәфын, аргъауы Бәлгъуыр, цыма йә уый баамидин кодта Зәринәйы аскъәфыныл.

— Уый дәр ай Бәлгъуыр хоны, йә гыццыл Зәринә дәр?

— Уәдә! Уыцы разуәз хъәрәй йәм күы бадзуры «Бәлгъуыр!», уәд зәгъездынә цъиу аәм базарыд, зараг цъиутән сәтәккә зарагдәр чи у, уыцы цъиу. Афтәй ыл фидауы уыцы ном дзурын аәмә йәм хъусынәй бафсәдәнтә нәй.

Мәймәт аәмә Бәлгъуыр, къулрабын цы дурын асин уыд, уый сәр ләуудышты аәмә сәм әрдзырдта уырдыгәй Бәлгъуыр:

— Сымах ам ләуут, аәмә мын сә авдсәрон дохтыримә хәст

куы бацайдагъ уа, уәд уәм рахъәр кәндзынән: «Цы фестут, ләппутә?» әмә-иу ныххор-хор кәнүт: «Мәнә стәм, мәнә!» Йә ныфс куыд асәтта, әмә йә а ләппу йә уәрдҗытәм куыд асадза зәххы. — Стәй йә амонән әнгуылдзәй йә кәсәнцәстүтә йә фынды рәбынмә сыйхуиста әмә дуар паракат гом бакодта.

Уыдон бахыстысты мидәмә, дуар сә фәдыл аңыд әмә басыр йә фәлгәты, уәддәр ма худгә каст Мәдисә сә фәдыл. Әрәджиау азылдта йә худгә цәсгом Сәрмәтмә.

— Әмә цы хабәртә ис горәты?

Сәрмәтрынчындоны агъуистыл йә цәстүтә ахаста, әмә хинәйдзаг змәлд бакодтой йә цәстүтә.

— Ахъаззаджы хабарәй дзы ницы ис, фәлә бынтон әнә хабар дәр нау: уә сыйистәг йә хуыз скалдта.

— Цы скалдта? — йә худындаст цәхгәр цыдәр фәци Мәдисәйән.

— Йә хуыз, йә хуыз, — Мәдисәйы тыхстыл сцәйхудти Сәрмәт, фәлә йәхи фәүрәдта. — Уәдә сыл цыма хуызхор сыйстади, уымәй уәлдай сә иуы хуызы цырртт нал уыди.

— Цы сыл сыйстади, цы?! — ноджы тынгдәр батыхст Мәдисә, әмә уәд баҳудти Сәрмәт.

— Хуызхор, хуызхор. Хуызхор цы у, уый наэ зоныс? Низ у уый, низ. Зынгә та сылгоймәгтыл кәни әрмәст. Әмә сә кәуыл фәзыны, уымән йә хуыз хәрынмә фәвәййы.

— Нә дыл фидауы хъәлдзәг, — загъта тәргайгәнәджы хъәләсәй Мәдисә.

Сәрмәт йә ныхасы кой кодта:

— Нә фәлә диссаг у, стыр диссаг! Бакәс әм әмә — сылгоймаг цы вәййы, уый у. Фыдуында дәр нау әмә әндәр дәр. Стәй дәу ауын, иунәг уында акән дәу — фәстәмә йәм бакәс әмә, ныххатыр мын ай кәнәд, фәлә фыдмиаг фесты. О Хуыцау! Куыд дын ай хатыр кәнынц, куыд наэ дә фәсүриң се 'хсәнәй!

— Әппында дыл наэ фидауы хъәлдзәг.

— Мәгүүр ләгыл цы фидауы әргьюм йеддәмә. — Уый дәр ма йә разәнгарды ныхасәй загъта Сәрмәт, стәй әнәуи куыд сабыр фәдзуры, афтә бадзырда Мәдисәмә: — Уәдә, цом, цалынмә Бәлгүүр уә авдсәрон дохтыримә хәца, уәдмә машинәйы цыдәр дзәкъултә ис әмә сә йә хатәнмә байсәм Әдзийән.

Мәдисә әмбәрста — исты зәгъын ыл әмбәлы. Бирә нә, фәлә хуыматәг бузныг дәр ма зәгъ! Фәлә йә цәсгом наэ хъәңцид ахәмтә-йедтә дзурын әмә баҳудти.

— Стәй нә дохтыримә хәцын куы райдайа Бәлгүйр әмә нәм куы рахъәр кәна, уәд ма чи ныххор-хор кәндзәни ам?

Сәрмәт дәр баҳудти.

— Мәнмә гәсгә уын афонмә йә уәрджытәм нә, фәләйә астәумә асагъта зәххы уә авдәрон дохтыры. Мах хорхор дзы ницәмәнуал хъәуы.

Шоғыр сә куы федта, уәд рахызт әмә, фәстаг бадәны сәрмә цы бавәрән ис, уырдыгәй артә гәххатт дзәкъулы райста. Сәрмәт әмә Мәдисә бавнәлдтой дзәкъултәм, әмә йәхимә кәсгәйә аzzади Мәдисә — йә уәхскыл уыңы тъәпән тыгъдәй ардаргъ и арвгъуыз хисәрфән, йә кәрәтты дыгай тәлмытә — кәрдәгхуыз цъәх тәлмытә. Йә фәныкхуыз бигә кофтәйә цәхгәр хицән кодта — уәд ай нырмә куыд нә уыдта! Әмә йәм февнәлдта, тәрк әвнәлд әм фәкодта, фәләйә исгә нә ракодта — йә арм ыл куыд авәрдта, афтә йыл тъәпән әвәрдәй аzzади йә арм. Сәрмәтмә бакаст әмә баҳудт.

— Аәдзий хисәрфән.

Сәрмәт дәр баҳудт.

— Әз дә федтон. Күйдәр уыл мә цәстытә архәңдысты бәлласы бынмә, афтә йә райстай — райстай нә, раскъәфтай йә, Аәдзий уәхскәй әмә йә дәхи уәхскыл баппәрстай. Исдуг бадис кодтон — цымә йә, зәгъын, цәмән баппәрста йәхи уәхсқыл?

— Стәй?

— Стәй бамбәрстон — фәтихстә, мах куы федтай, уәд.

— Әмә мын абондәргъы афтә нә загътاي...

— Хорз дыл фидауы, әмә дын нә загътон. Афтә хорз дыл фидауы, әмә дәуәй куы уаин, уәд ай әппындәр нал райсин ме уәхскәй.

Мәдисә йәм иу дзагъул фәкодта йә цәстытә.

— Ноджы мын мә зәрдым кәй арләууын кодтай, уый куы зонис? Диогены. Раджы йын кәддәр иу журналы федтон йә ныв, — әд дзәкъултә фәрсәй-фәрстәм цыдысты, афтәмәй дзырдта Сәрмәт. — Йә уәхскыл, мәнә дәуән куыд и, афтә хисәрфән — хисәрфән уыдаид, уәдә әндәр цы уыдаид — йә къухы судзгә цырагъ, афтәмәй фәцәуы әмә йә быны фыст: агурын, хорзы чи бацәуа, ахәм ләг.

— Цы дзәбәх ныв уыд! — йә цәуынәй фәләууыди Мәдисә.

— Фәцәуы дуней тары, йә уәхскыл хисәрфән, йә къухы цырагъ әмә агуры, хорзы чи бацәуа, ахәм ләг. Уый дә хәдза-

ры къулыл бакән, уыцы ныв әмә та йәм райсом бакәс, адәмь 'хәнмә күй рацәйцәуай, уәд.

Сәрмәт дәр ләууыд, касти Мәдисәмә әмә цин кодта — цы дзәбәх дзуры: әмә нә фәләууыд уыцы ныхасмә:

— Уый царды гакк у — хорзы цәуын әмә, хорзы чи бацәуа, ахәм агурын. Иу дәүән хъумә бацәуа хорзы, иннәмән — ды. Уый йә тәраз у цардән.

— Әмә фәңгәу дунейы тары, йә уәхскыл хисәрфән, йә къухы цырагъ, — дзырда цәугә-цәуын сабыр Мәдисә, әмә та бакости Сәрмәтмә. — Әмә йә цырагъ хъуыди — уый бәрәг у. Фәләй әмә цымә хисәрфән та цәмән хъуыди? Әви ахәм фәтк дәр уыди искуы, әмә фәндаггон хисәрфән дардта йә уәхскыл?

— Чи зоны, уыди ахәм фәтк дәр. Чи зоны, ма дзы 'ндасты хъуыды дәр и. Стәй, чи зоны, хисәрфән дәр нә уыд. — уым фәләууыди йә ныхасәй Сәрмәт, цәугә-цәуын иу каст бакодта Мәдисәмә. — Фәлә ныр кәд Әдзи дәр хорзы чи бацәуа, ахәм адәймаг агурағ рааст и, әмә йә мах бахъыгдардатам.

— Әмә цырагъ күй нә уыди Әдзимә.

— Ныр кәд дуне афтә тар нал у, әмә дзы цырагъы сәр афтә әхсызгон нал хъәуы.

— Намә кәд агуырда ахәм адәймаг Әдзи, уәд ыл уайтагъд күй бамбәлд. Бәлгүүр кәй хоныс, ууыл Диоген йәхәдәг дәр күй бацин кодтаид.

— Әңгәр, әңгәр! Йә дысыл ын ныххәңдидаид әмә йә, цалынмә йә боцкъамә баластаид, кәм царди, уыцы боцкъамә, уәдмә йә нә ныууагътаид. Уым сбадтаиккой боцкъайы бын даргъкъахәй Диоген әмә Бәлгүүр әмә сән әнцүйхтаиккой, бердзенаг сырх сән!

Мидәгәй Мәдисә скъапмә әрәвнәлдта, дзәкъулты цы уыд, уый дзы әфснайдта. Сәрмәт ләууыд әмә скъаппы сәр чингүйтәм каст. Уәдмә фестади йә рог змәлдәй Мәдисә, Сәрмәты фарсмә аләууыд, уый дәр бакости чингүйтәм, стәй йә тъәпән арм бахаста әмә йә Сәрмәты чинигыл әрәвәрдта.

— Да чиниджы тыххәй дын — хицән бузныг. Инна чингүиты кәсын нә фәрәзста. Иууыл ын мәхәдәг кастән. Да чиниджы уайтагъд райдытта кәсын. Ныр та дзы радыгай фәкәсәм: райсомәй — Әдзи, сихорәй — әз.

Сәрмәт йә цонгмә бавнәлдта Мәдисәйән, иу рог хәст ын

әркодта йә цонгыл, стәй уый дәр чиңигмә ныххаста йә къух, Мәдисәй къухы фарсмә йә әрәвәрдта чиңиджы цъарыл.

— Нырма мын афтә әхсызғон никуы никәй ныхас уыди мә чингуыты тыххәй. Нырма мын афтә хорз никуы ничи загъта. Никәй қәст сын бауарзта мә чингуытәй искәмәй афтә раппәлүн. — Уым чысыл фәләууыд, әмә бакости Мәдисәмә. Нырма йәм афтә комкоммә никуы каст әмә исдуг фәтыхст, стәй уәддәр загъта: — Әмә йын уәд йә цъармә уә хүс не 'рдардат — уыцы рәхснәг бәлас әмә уыцы дыууә талайы! Мә удаң ие 'нцой дәр уыдоны бын ис әмә ие 'нәнцой дәр.

Мәдисә йә қәсттытә зәхмә 'руагъта, йә арм базмәләйд чиңиджы цъарыл, стәй йыл фәстәмә әрсабыр.

— Даң удаң ие 'нцой дәр йә мидәг и чиңгән әмә ие 'нәнцой дәр.

Сәрмәт ницуал загъта әмә ләууыдысты, сә фәйнә къухы чиңиджы уәлә әвәрд, дзуары уәлә әвәрдау. Сәрмәтән йә зәрдә гуыпп-гуыпп кодта — иугәндзон фидар гуыпп-гуыпп әмә афтә зынд, цыма уыцы гуыпп-гуыпп мә хъустой. Әрәджиау йә сәрыл схәңциди Сәрмәт. Мәдисә ма уәддәр ләууыд — йә къух чиңигыл әвәрд, йә қәсттытә — зәхмә уагъд — хорз фидыдта афтәмәй, цыдәр әхсызғон цин дзы әрбагуылф кодта Сәрмәты зәрдәмә, әмә гыцыл фәстәдәр аләууыд Сәрмәт. Уым баҳудт.

— Нә сыйхәгты сывәлләттә уынджы ләууыдысты — чызг әмә ләппу. Ләппулы хъәбысы — урс-урсид хәдзарон тәрхъус, чызгән та къафетты дзәкъул уыд йә къухы, гыцыл гәххәтт дзәкъул. Әмә ләппу дзуры чызгмә, йә былтә йәм баңупп кодта афтәмәй:

— Мә тәрхъусы хъуын аләгъз кәнүн дә куы баудзон, уәд мын даң къафеттәй авәрдзынә?

Мәдисә бакости Сәрмәтмә, әмә йәм цыма йә қәсттытә нә ләууыдысты, уйяу сә уәлттыфәлттә әртъәпп-әртъәпп кодтой.

— Стәй?

— Стәй сразы и чызг. Авәрдзынән, дам, дын дзы. Уыцы ләппулы загъдау, ныр, Әдзи куы адзәбәх уа, уәд мын, уә уынг кәм и, уый бацамондзынә? — баҳудти Сәрмәт. — Бацамондзынә мын ай?

Мәдисә дәр баҳудти.

— Бацамондзынән.

Әддәмә куы раңыдысты, уәд Мәймәтитә дәр разындысты

агъуысты фисынәй. Дохтырты хистәр Хасәбе дәр семә.

Бәлгүйр хъәрәй дзырда:

— Бахынцтам нә фәлварәнты бәрәггәнәнтә, баннымадтам сә, әмә күйд әнхъәл стут? Мах адәмәй къаддәр ници худы. Иннә адәмтә худынц, мах — нә.

Уәедмә әрбахәццә сты Сәрмәт әмә Мәдисәйи цурмә. Хасәбе әмә Сәрмәт кәрәдзийл бацин кодтой. Бәлгүйр уәддәр дзырда:

— Афтәмәй — әрдәбон ма йә загътон, — худын комкоммә зәрдәйи ауындәнтыл әмбәлы әмә фидар кәны зәрдәйи ауындәнта.

Мәдисә йәм әввахсдәр баләууыд.

— Әмә ныр, Еләмыйрзә...

— Бәлгүйр! — цәхгәр әм ныззылди уый.

— Әмә ныр, Бәлгүйр, — баҳудти Мәдисә, — зәрдә күү нә агура худын, уәддәр әххүис у, баҳуддзынә, уый?

— Зәрдә худын ма агура, уый гәнән нәй.

— Ләг әнкъард күү вәййы...

— Уый ләг вәййы әнкъард. Мәнә-иу әхсәвбадәнтә күү уыди. Уым дәр-иу, уыңы әхсәвбадәнты дәр, худәг ныхас зәгъын дәр чи фәрәзта әмә — әмбарын дәр, уыдан бazzадысты, усәй дәр әмә ләгәй дәр. Әмә-иу худтысты марды уәлхъус. Уый зәрдә агуырдта худын.

Әмә ныр та Хасәбе бафарста:

— Цымә, цәй ахкос уа уый? Цәмәннәуал худынц нә адәм? Әви раздәр дәр нә худтысты?

— Раздәр дәр мәнә-мәнә худаг нә уыдысты, әвәццәгән. Кәд кәрәдзийи хъәр дзәбәх не 'мбарәм, кәд нәм нә хъуысы кәрәдзийи хъәр. Кәд, адәмы хъәр кәй хонынц, уый нәй нә адәмән. Әмә уәд афтәмәй цәуыл худой, күйд худой?!

Уәд Сәрмәт дәр баппәрста йә ныхас:

— Уый кәд йә фәндаджы ахкос у нә адәмән. Цы зын, цы тугкалән фәндәгтүл фәңғыд, уый ийл кәд ныууагъта йә гакк. Кәд нырмә дәр йә уәнны мигъ бazzад уыңы фәндаджы тасәй.

— Уый размә дәр-иу адәмы хъәрәй нә цардысты, әндәра, чи зоны, афтә быныздәрәг нә фәуыдаиккой, фәлә мә ныууадз, — йә сәр батылдта Бәлгүйр әмә Мәймәтмә аздәхт. — Зәрдәйән әхсайын әрдзәй амынд у, фәлә йә иудадзыг әхсайыныл бафтау — хырыз кәны зәрдә афтәмәй. Ләг хъуамә, йә царды цы хуыз-дәр бонтә уыд, уыдоммә здәха әмә сыл цин кәна, әмә цин

кәна, кәй уыдысты уыңы бонтә, ууыл. Әмәй йәй уәд уыдан дәр рәвдауын байдайдзысты, уыңы цины бонтә. Гъе, уыңы рәвдый хъәүү зәрдәйи, уйи у йәй хос. Әрдз ын йемә фәндаггаджы хуызән кәй радта, уыңы хос. А иннә хостә чи сты, дохтырты хостә, уыдан дыл тәккә райсом мәнә ацы ләппу сәмбәлын кәндзән. — Бәлгъуыр та йәй армы тъәпән әрәппарәгау кодта Сәрмәтү үәхскыл. — Иу бон күү ницы ныфғысса, уәд кәд нәе сыйдахс уаиккам.

Бәлгъуыр дәр фәзи дзырд, Хасәбе дәр размә раләууыд.

— Ныр сымах уйи зонут, нәе дзәбәх уазджытә, әмәе нәм куадзәны къуыри әрәфтыйысту?

— Цәмәннәе йәй зонәм! Афтәй йәй зонәм, афтәй 'мәе — баҳудти Бәлгъуыр.

— Әмәе нәе ком суадзын хъәуы — уйи дәр зондзысту. Цомут, бакәсәм нәхимә.

Уәд йәй тъәпән әрмитә йәй риуыл дзуарсаәвәрд акодта Мәймәт.

— Абабау! Кой дәр дә не суадздзынән, Хасәбе цәра! Әмәе уазджытә мах уазджытә күү сты, уәд нын, кәйдәр загъдау, нәе цәттәе уазджыты күүд исынмә хъавыс!

— Тобә, Мәймәт! Махмә афонимә цәттәе сты. Әрвитет акодтон хәдзармә.

— Мах дәр бинтон әдзәттә не стәм. Мәнәе чызг уемә ауайдзән әмәе уә бирә ләууын нәе баудзән. Нәе зәронд дәр уадз әмәе бацин кәна уйи хуызән дзәбәх уазджытыл.

Әмәе азылди Хасәбемә Бәлгъуыр.

— Исты ма күү зәгъяй, уәд дынрынчынты дә ныхмә растын кәндзән әмәе дәр дә бәрзонд бадәнәй раппардзысты.

— Ницуал зәгъын, гъа, — баҳудти Хасәбе әмәе йәй къухтә сәрдата.

Уәд Бәлгъуырмә баздәхти Мәймәт.

— Чи батагъд кәна, дзәбәх чи нәе абада — мәхицәй уын расомы кәндзынән.

— Дәхицәй нәе расомы кәндзынә, фәлә дәхәдәг немә шарадзынә уәхимә. Хъуамә дәхи хъусәй фехъусай, аз дә шөрәнбоны тыххәй цы күүвд ракәндзынән, уйи, әмәе, стәй күү адзәбәх уай, уәд ай әндәр искәмәй бузныг ма уай.

— Әңгәг, әңгәг! — Йә цәсттытә ферттывтой Мәймәтән. — Ең дәр аңауон, стәй та райсом әрцәудзынән. Мәхи сәр ай күүд нәе әрцахста, мәе сәр амәла!

Мәймәт бадти разәй, шоғыры фарсмә, уыдан та фәсте бад-

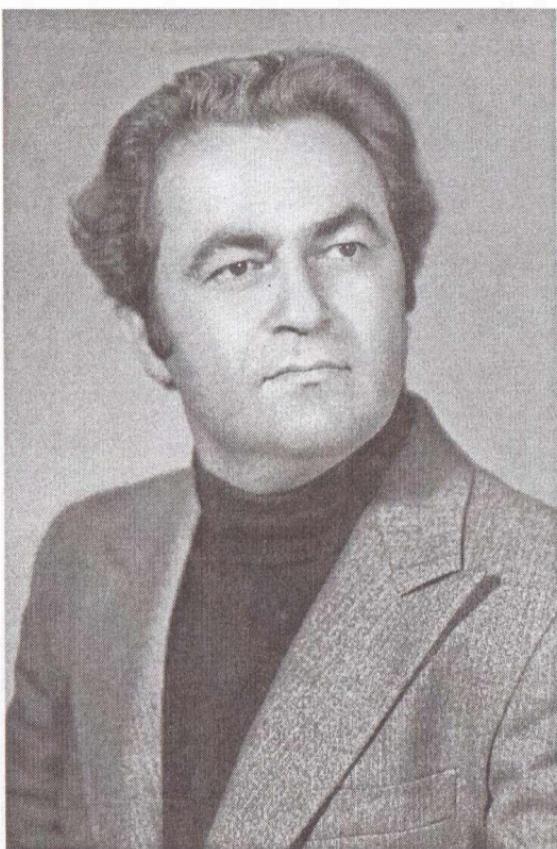
тысты — Мәдисә әмә Сәрмәт. Бәлгүүр әмә Хасәбе та сә фәстә цыдыстырынчындоны машинәйил.

Сә уынджы фәзиләнмә куы схәццә и машинә, уәд кәңгәйдәр әрбайхъуисти Мәймәтмә: «Стыр Хуыцау, мә хъәбул — дә фәдзәхст. Иунәгәй мын ай ма ныуудаз ацыстыр дунейи, йә риссаг уд мын на бафәраздзән әнә уд әңцой». Әмә йәхиуыл схәцыд Мәймәт — уыцы ныхастә чи загъта, уый ма ноджыдәр кәд исты зәгъид, фәлә машинәйи хъәр йеддәмә ницы ’рцид йә хъустыл.

Уәд бамбәрста: йәхи зәрдәйә цыдысты уыцы ныхастә — йәхицән -иу сә дзырдта әмә әвәрдәй ләууыдысты йә зәрдәйи рәбын. Стәй йә цәститә әрхәцыдысты, сә дуармәци хъәддаг кәрдо бәлас уыд, ууыл — дардыл ныттыгъта ўе стыр цәнгтә әмә фидар ләууыди, цима, зәххыл цыдәридәр ис, уыдонән, куыд ләууын хъәуы, уый амыдта. Мәймәтмә ныры хуызән стыр әмә фидар никуы фәкасти бәлас, әмә дзы йә цәститә нал иста. Уәд ауыдта иуафон — бәласы бын кәрәдзийи къухтыл хәцыдысты, афтәмәй кафыдысты Мәдисә әмә Сәрмәт. Куы-иу иуырдәм азылдысты, куы — иннардәм. Куы-иу гыщылтә фестадысты, куы-иу стыртә аисты фәстәмә. Сә астәу зәххыл ләууыд къәцәлын чындз, кәддәр-иу йәхәдәг сә сыхәгты чызгимә цы къәцәлын чындзы алыварс кафыди, уый. Йә цәнгтә сәм уәләмә цыдәр пака дардәй дардта, йәхи хъәбысмә чи фәисин кәнни, уыцы сывәллон куыд фәдары йә цәнгтә, афтә. Уыдон кафыдысты. Сә къәхтә уыцы дзәбәх әмистәмәвәрд кодтой, әмә дисы баftyди Мәймәт — куыд цәуынц афтә әмист сә къәхтә, куыд на фәхәццә вәййи сә къахайст?! Уыцы уысм йә хъустыл әрцыди зарын, уыцы цыиуы зарын — цима йәм дардәй әрбайхъуист, стәй йәм хәстәгәй-хәстәгдәр кодта. Йә зәрдә базмәлыди уыцы зарынмә. Йә бадәни фәстәмә йәхи ауагъта әмә уәд ауыдта цыиуән йәхи дәр — гыщыл цыиу, рәсугъд цыиу, әрвон цыиуы хуызән. Бәласы лыстәг къалиуыл ләууыди йә лыстәг къәхтәй, йә рәсугъд биринкъ арвмә ныттыгъта. Әмә бамбәрста Мәймәт — уыцы дзәбәх зарәгмә афтә әмист кодтой сә къәхтә Мәдисә әмә Сәрмәт. Уымән на хәццә кодта сә къахайст. Әмә йә риуда-дзаг суләфыд Мәймәт.

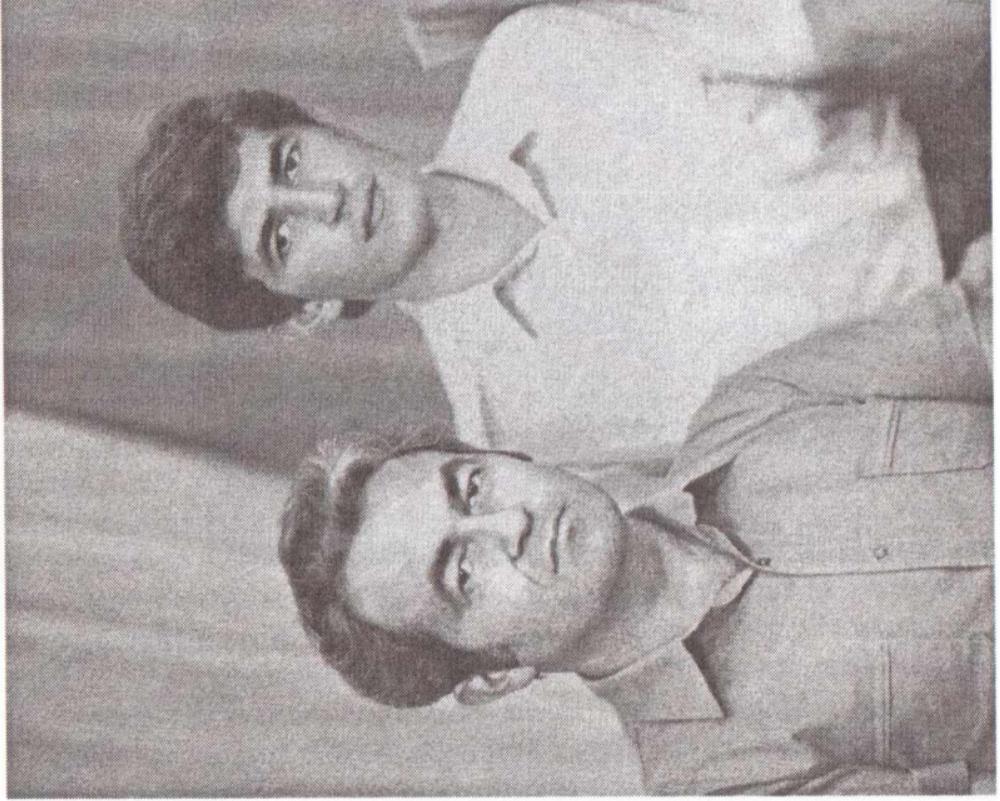
АЙЛАРТЫ ЧЕРМЕН: 70 АЗЫ

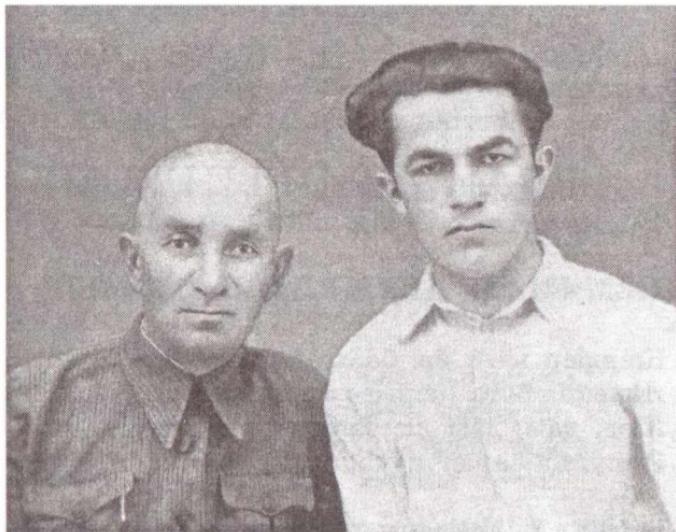

Бинонтæ.

Чермен әмбәй жаңы фызды Гәбыла.

Поэт Тохты Иванимә.

ÆВДАЙ АЗЫ РЫНДЗÆЙ

АЦÆМÆЗÆЙ АГУЫРДТОН ИУ МЫР

Кæддæр мын йæ базыртæй иу сис
 Аэреппærста цæргæс уæларвæй,
 Кæд, дам, дзы дæ зæрдæйы арфæй
 Рæсугъд зарæг искаед ныффыссис.

Зæронд тулдз мын хъæдгæрон къохы
 Йæ талаты цардхъомдæр радта.
 Мæ хихтау фæазæлæд, загъта,
 Дæ зарæг æнусты онг хохы.

Мæ фыны Ацæмæзы федтон:
 Йæ уадындиндæй агуырдтон иу мыр, —
 Нæртон лæггæй не схаудта иу дзырд.

Аermæст мын йæ катай, йæ фæндон
 Аевдыста йæ бакаст уæззауæй:
 — Уый агур, мæ хъæбул, Хуыцауæй.

ТЫЗМÆГ У ЦАРД

Аеллæх, аеллæх, куыд тызмæг у нæ цард,
 Нæ иуыл дæр нæ ауæрды фыдсылау.
 Кæйдæр дыргъдоны байтауы пысыра,
 Кæйдæр зæрдæмæ саразы йæ кард.

Кæмæн та фесты хуры бын дзæнæт,
 Кæмæндæр свæййы сой æмæ мыды къус,
 Уæддæр сæ иу хай рауайы гуыдынхъус,
 Агады гаккæй баззайы йæ фæд.

Æз дær гъеныр мæ лæджы кары дæн,
 Фæлæ цы дæн, уый абор дær наэ зонын.
 Мæ цард мæ кæм æргъæу галуанмæ хоны,
 Кæм та мæ къæсæй аразы ингæн.

Кæм мæ уæлхохмæ пуртияу ныздухы,
 Кæм мыл йæхи хæцаг калмау ныттухы.

ЗЫН ФÆНДÆГТÆ

Зындæр фæндæгтæ чи равзары царды,
 Йæ нысантæм сыл чи цæуы фæрнæй,
 Гъе, уымæн иу уысм баулæфæн наёй,
 Уый судзгæ кæны уды монцы арты.

Куынæ уына дзæбидырты хъазт рагъыл,
 Куынæ хъуса æксæрдзæнты наëрын,
 Уæд æм наэ цæуы афтæмæй цæрын,
 Аердзон талынгты рухстауæг цырагъяу.

Куы сфæнд кæна, уæд хуры тынтыл хурмæ
 Ысгæпп ласдзæн, тæссаг куы уа, уæддæр.
 Мæйрухс изæр æй стъалыты цæхæр
 Аерфæны фæдыл асайы йæ цурмæ.

Фæндаггон лæгæн бирæ у йæ бон,
 Йæ бæллицтæн наёй арвы бын кæрон.

РОГ ЦАРД ДÆР ЗЫН ЦАРД У

Бираæтен сæ адзалы фæндагыл
 А дунейыл сайынæн мыд конд и.
 Сайæн мыд та сау кæлæнты уагыл
 Иуы дær наёма бафарста зондæй.

Зæрдæйæн дær рохтæ ис, мæ хуртæ,
 Рохтыл та æрбахæцын фæхъæуы.
 Уды монцæн чи зоны цæлхдуртæ,
 Уый рæсугъдæй фидæнмæ фæцæуы.

Бирә 'хца дәм дурзәйау кәм кәлү,
Уыцы күист дын уадзгә у әмбойны, —
Туаг къуымәлы уыйбәрә биндз нә мәлү,
Цас биндзыта амәлү мыддоны.

Уый хынцгәйә, рог цардмә нә тындзын,
Рог царды мын тынг зын уыдзән, тынг зын.

СОНЕТ НОРКӘЙӘН

Рәсугъд цәмәй уәм, ууыл у нә сагъәс, —
Рәсугъдхъугәй нәу иунәг дәр әнәмәт.
Дәүән та ис дә аивы дә мәләт,
Хъысмәт дыл уымәй сәвәрдта уәззау хәс.

Ды райгуырдта цъәх арвы бын фәрдыгау,
Сәүәхсидау куы сәрттиви дә раст хъуын,
Үәд хъал адәмән басгуыхыс зынаргъ хуын,
Мәләты кард дыл раудзыңц уырдыгма.

Дә армыйас цәхәртәкалгә цармәй
Куы скәнү ләг кәрпәтә әмә худтә,
Үәд әй фәкәнис авд хатты рәсугъддәр,
Йә уазал буар ын батавыс дә хъармәй.

Әрдзәй фыдуынд куы уыдаис фәлтау,
Рәсугъд цард дын үәд радтаид Хуыцау.

ДӘ КЪӘЗГӘ ДЗЫРД, ДӘ ЦӘСТЫТЫ ЦӘХӘР

Дә къәзгә дзырд... Әнәхуыссәг әхсәвтә...
Бәрзонд арвыл ыстъалыты цәхәр...
Дә сау цәститә... Урсдоны сәр-сәр...
Уыдыштут мын? Әви та стут мә сәнттә?!

Мә царды ма бәллицәгәй цы ссарын,
Гъеуыдоны сымах цинтыл бәттын.
Сымахәй мыл нывәнди уарзт йә тын,
Әмә уыл уымән афтә тынг фәзарын.

Æнæ сымах лæг дæр нæ уаин абор,
 Мæ уды рухсæй не ссыгъдаид хур.
 Сымахæй кодтой се 'нусон бындур
 Мæ удыхъæд, мæ лæгдзинад, мæ амонд!

Дæ къæзгæ дзырд, дæ цæсттыты цæхæр...
 Уæ цинæй цардтаен, стæй цæрын ныр дæр.

ДЫ ПАДДЗАХ ҮҮДЗЫНÆ

Дæ хъармæй куыд тавай мæ цъæхтау быдыр,
 О, баззай æвзонгæй цæрæнбонтæм афтæ,
 Дæ уæхскыл куыд хæссай дæ сау дзыкку кафгæ,
 Æмæ йын куыд цæгъда дæ азты фæндыр!

Мæ уарзты бæласæн цæгатаг цъæх фурдæй
 Äрбахæсс уымæлад, уидаджы сой, хъарм.
 Йæ дыргътæм ын бадар рæвдаугæ дæ арм,
 Мæ хуымтæм мын сараз дæ цæсттыты хуртæ.

Уæд иумæ нæ цардæй ыскæндзыстæм аргъау,
 Ды паддзах үүдзынæ, æз та дын — цагъар,
 Дунейы хæзнатæ үүдзысты нæ бар.

Цъæх арвы тыгъдадмæ фæтæхдзынæн маргъау
 Æмæ дын лæварæн, фækæс-ма, фækæс,
 Хъурыгънæгæн стъалы куынæ 'рхæссон æз!

БАУАДЗ МÆ ХУЫМ ТАУЫНМÆ

Басгуых ма мæ рухс цинтæн хъæсдарæг,
 Ауадз мын дæ денджызы мæ нау,
 Æмæ дуне фехъуса мæ зарæг,
 Æмæ кафа тулдз бæлас мæнау.

Бауадз мæ дæ хуым тауынмæ, бауадз,
 Иу хатт мын мæ уарзты мыггаг фен,
 Пакъуыйау ын сфæлмæн кæ йæ ауæдз,
 Йе 'взар хурмæ акала цырен.

Кәд нырма дә уды цъити не стад,
О, уәddәр мәм худгә скә дә каст,
Æмә дуне дидинәгдон феста,
Уардийау дзы райхәла нә уарзт.

Бауадз мә дә хуымтәм, амә райсом
Уарзты хурмә уарзты бәркад райсон.

ИУ УАРДИ НЕ СКАЕНДЗӘН УАЛДЗӘГ

Цәй, дәхи та мын загъдәнәг ма скә,
Цәй, ныффәраз, хуыздәр амал нәй.
Дуне афтә дәр схъуырмә и мастәй,
Дуне афтә дәр сайд у рәстәй.

Цом, фәәдәуәм нә амондвәндагыл,
Æмә тайа мә хурмә дә масть.
Дуне уарзты сыгъдәг монктәй хъуаг у,
'Мә йыл бафтауәм не 'хсидгә уарзт.

Зонын, иу уарди не скәендузән уалдзәг,
Фәлә уардитә бирә куы уой,
Уәд зәххы къори дидинаәг калдзән,
Уәд нә дзыкка афтаудзәни сой.

Дуне абон тыхстрынчын у мастәй,
'Мә йын схос кәнәм тагъдәр нә уарзтәй.

ДЫ КӘЙ УАРЗЫС, УЫЙ ИУНӘГ У АЕРМАЕСТ

Куыд саив вәййы уыцы бон мә цард,
Æвзонгад мыл фәузәләй йә хуртәй,
Дә дзыкутәй пәхәркалгә нә цурты
Куы спәйуайыс, куы мыл бафтаус арт.

Цымә, уәларв цы нывтыл карстой дәу
Мә тухитән, мә хъизәмәрттән зәйтә?
Дә фәтты ныхмә чи 'рләууа, цы 'фсәйтә,
Гъе, уыдонән уәлахиз се 'мбал нәу.

Дә уарзты суәрттә — хуры тынтәй дзаг —
 Дә удварнәй аәхсәрдзәнтау фәкәлының,
 Әмә дзы иу хуыппи чи скәна, — фәмәлүң,
 Дә уарзт әмә дә мидбылхудтәй — хъуаг.

Ды кәй уарзыс, уый иунәг у әрмәст,
 Дау чи уарзы... Нә сыл аәххәссы җаест.

ДӘ УДЫ ХӘЭЗНАТАЕ

Дә ныхәсты артәй сыйфәрау нырризын,
 Цыма мә фәңдәйхәссы уад.
 Дә худга цъәх Ҽастыты фат
 Нәемыгау мә зәрдәйы иннәрдәм хизы.

О, уыцы Ҽастыты цы денджызтә разынд,
 Сә тыгъдадән нал и кәрон,
 Мә нау дзы куы кәены дәлдон,
 Сә гүылфмә мә сайы мә амонды базыр.

Цы хәэннатә дарыс дә зәрдәйы арфы,
 Сты уыдон әгас бәсты фаг,
 Нә сәм арын хъаләй фәндаг,
 Мә фынты та уайтагъд сә гүырәнмә бафтын.

Әмә дзы әерласын ләгуәрдоны дзаг,
 Фәлә та мын уый дәр нә разыны фаг.

ДАУИАТЫ Эсмеральдә

МӘ ФЫДЫ МЫСИНӘГТӘЙ

Мә фыд, Дауиаты Дауыты фырт Афәхъо (Афанаси), Фыдыбәстәй Стыр хәсты тугләсән фәндәгтил фәцыл сәрайдианәй сә кәронмә. Уыд контрразведкә «СМЕРШ»-ы, райста булкъоны цин, къорд майдан әмәй йә орденәй скорзәхджын кодта паддахад. Йә цәсты уәлдай каджындәр уыд майдан «За взятие Кенигсберга». Уый та, әвәецәгән, уымән, әмәй йыл ацы горәт-фидары әнахуыр цау кәй әрцид.

Үәвгә та хәсты быдыры цаутәй әнахуыр кәцы нә вәййы!.. Йә мысинаңтәй йын мә зәрдил күйдәй бадардтон, афтәмәй сә радзурдзынән. Фәబәлвырдгәнинаг бинәттә дзы кәй ис, уый дәр бәргә 'мбарын, фәлә, хъыгагән, мә фыд уәләуыл нал ис, әмәй ма уыдәттәй кәй бафарстәу...

...Әппәты разәй нә контрразведкә бабырста Кенигсбергмә. Бабырстам, зәгъигә, уәд әмдзу кодтам хәңәг әфсадәй раззагдәртимә.

Не штаб иу хәдзар бацахста, хибарәй ләүүаәг рәсугъд дыу-үәүәладзыгон агъуист. Тынг хәрзәфснайд — цы мидәгәй уәттә, хатәнтә, цы кәрт әмәй дыргъдон. Нә салдәттә дәр сәхи уыцы уәздан әмәй хәдзардинәй дардтой, архайдтой, цәмәй бәстыхайы аивтәй мацы бахъыгдарой, афтә.

Мах, ома сгарджыты разамынд, әрбыннатон стәм фыццаг уәладзыджы, дыккаг уәладзыг та ныууагътам удаист бинонтән.

Нә интендант афицер амалдҗын дзуттаг ләппу уыд. Бар мә ракуырдта, нә радон ахъаззаг уәлахиз, дам, сбәрәг кәнәм. Сразы дән йемә.

Уайтәккә дәр ахәм фынгтә ацарәзта, әмә сәм раст маршәлы дәр әрбахон. Маршәлы нә, фәлә чидәр фәндөн бахаста, хорз, дам, нәу, сә хәдзары бадәм, афтәмәй та нә фысымтән, саккаг нәм кәнүт, зәгъгә, нә зәгъәм.

Ләг әмә нәм ус фәзындысты, цыдаид сыл фәйнә фындаес әмә ссәдз — дыууиссәдзгай азтә, фылдәр нә. Әз фынджы хистәр уытән әмә сә мә рахиз фарс сбадын кодтон — уазәджы кадән.

Иууылдәр сидтытә нызтой, сылгоймагәй фәстәмә. Фәлә, сомбоны Стыр Уәлахизы тыххәй күү басидтән, уәд әм афицертә уәлдай зәрдиагдәрәй әрхатыдысты, ды дәр уый тыххәй уәд та банаң иу конъяк, зәгъгә. Уый йә сәрыхицаумә фәрсәгаяу бакаст, әмә йын йә разыры цәстәнгас күү федта, уәд чысыл нуазәны әмбис банаңста, стәй, йәхі сәңцүлдәтәгәнгәйә, нуазән хъавгә фынгыл фәстәмә әрәвәрдта.

Афицертә уәдмә дзәбәх бахъәлдәг сты, зарын райдыңтой, сидты бар мә радыгай күүрдтой. Әмә та дзы иу әрхатыд сылгоймагмә — ныр уый иттәг зәрдәмәлдәзәугә бакастәй, - цәмәй йын йә сидтыл оммен зәгъя. Ус та йә ләгмә базылд, сабыргай йын загъта иронau:

— Мә бон нәү...

Әз раст кәд хәрдмә нә фәхаудтән, әнәнхъәләджы ирон ныхас айхъусгәйә, фәлә афойнадыл мәхиуыл фәхәцыдтән. Тәлмаңгәнәгән бамбарын кодтон, цәмәй сылгоймагән немыцигау зәгъя, бар ын кәй ис йә сабитәм ацәуынмә, афтә.

Хәдзары әффини цәсгом барухс, арфә ракодта не 'ппәтән дәр әмә тындзгә уадәй аивгъуыдта. Мах нә фынджы хъуыддаг кодтам суанг фәсәмбисәхсәвтәм. Хәдзары хицуу уыцы хиуылхәцгәйә бадт уәдәй нырмә дәр, худгәбыләй каст нозтхъәлдәг адәммә — алцыдәр ын цыма 'мбәрст уыд, уыйау.

Әз дәр әй аивәй хъахъхъәдтон. Мә зәрдәмә тынг цыдысты йә ирон ләдҗы әгуәлтә, кәд, чи әмә цы у, Кенигсберджы кәцәй әмә куыдәй разында, уыдәттә нә зыдтон, уәддәр. Әрмәст та ныр дәр бахъәцыны бын — сой...

Куы срайсом әмә дыккаг уәладзыгәй сабиты хъәләба — зәрдәйән уәлдай әхсызгон хъәләба, күү рапхъуист, уәд сәм схызтән. Бахостон дуар, әмә мын мидәмә күү загъдәуыд, уәд бацыдтән. Бинонтә сә тәккә аходән хәргәйә уыдысты. Ләг әмә ма усәй уәләмә фынджы раз бадтысты се 'ртә чызджы.

— Уә рапсомтә хорз, нә буц фысымтә! — салам сын радтон сыгъдәг иронau.

Уыдонаимә бакәсүни уәды диссаг зын снывгәнән у. Фыццаг йәхі

фембәрста сабиты мад. Сбадын мәк кодта фындықы уәлхъус аәмә хатыртә күрыныл схәңгид, дысон мәң цуры кәй банаңта, уый тыххәй.

— Афицертә йәк исты әффәрән мимә күң бамбарой, мәң сәрмә сәң нә хәссын, зәгъгә... Фәлә уый әңхәл чи уыд, аәмә фындықы хистәр нәхи ирон ләг кәй разындәзен...

Күң абадтыстәм иумә, уәд күң-цы, зәгъгә, мын сәң царды хабәртә ракодтой. Хұуындағ уыд иу-ссәдз азы размә. Уәлгинскәйиң цардысты сыйхәгтәй, дыуатә дәр цәрәг хәдзәрттә. Күң скулак кәнөй мах дәр, зәгъгә, бинонтә сыйтадысты аәмә әхсәвигон фәлүгъидысты сәң райгуырән зәххәй, әрбафтыйдысты Германнә. Ныр сыйхәгтәй сәң иутән — фырт, иннәтән — чызг.

Фырт кәмән уыд, уыңы бинонтә бонджындәр уыдысты, хъәздыгдәр цардысты.

Әмәт ам дәр, немыңы зәххыл, сәхиуыл дзәбәх күң фәхәңдисты, ногәй та күң схәдзар сты, уәд сәхимә 'рбахуыртой чызг-дүйн бинонты.

Бонтә бонты ивтой, рәстәг згъорәгау тындзында. Чызг аәмә ләппү бахъомыл сты, сәң афоныл кәрәдзи әрцагуыртой ус аәмә ләгән. Сәң ныйгардышты, хъыгагән, бирә нал ахастой — маңтадомд ләджен цард, айгъайдәр, фәңзыбырдуг вәййи. Сәң бынта кәстәртән бazzадысты. Уыдис сәм ноджы дарәсхүйән фабрикә. Хәстү бәлләхтә дәр ай уыйас нә бахъыгдартой, нәдәр ыл бомбәтә 'рхауд, нәдәр ыл сармадзаны нәмгуытә сәмбәлд — тәккә абор дәр скүистаид.

Зәдү къабузы хуызән әртә чызгай иу дәр иронай не 'мбәрста. Уый мын бынтон фәхъын гәмәндәр. Дзырд райстон сәң мад аәмә фыдәй, чысылгайчысылгай сын аевзаг дәр аәмә сәң дардбәстаг фыдәлты әгъдәуттә дәр кәй амондзысты, уый тыххәй. Ау, уәдә уын, зәгъын, уәхи ныйгардышты уә зәрдәты күң ныфифидар кодтой ирон адәмы ном, уә мадәлон аевзаг. Әнәуидаг уаддазал-хау, зәгъын, ма фәкәнүт уә цоты.

Сызгъәрин сахат мын зәрдилдарыны охыл ләвар кодтой, фәлә сын ай нә бакуымдтон:

— Мәнмә ма разәй карз хәстытә 'нхъәлмә кәсі, аәмә күң уыдзән — цы уыдзән, уый Хуыцауәй әддәмәничи зоны, аәмә уәд та мард фәдән, уәд уә зынаргъ ләвар кәй амәддаг фәуыдзән — мәгъя... Кәд әгасәй бazzайон, уәд та ма кәд фембәлиkkам.

Хуыцауәй разы, сәрәгасәй сыйдәхтән хъәмә. Фәлә мын никуал бантыст раздәры Кенигсбергмә афтын, кәд уыңы хауәң-цағ ирон бинонтәм мәң зәрдә тынг әхсайдата, уәддәр. Хуыцауы уазәг уәд сәң байзәддаг.

* * *

Ацы хабар та мыл әрцыдис Баварийы. Иу чысыл горәт бацахстам. Салдааттә мәм фәфәдисау сты:

— Әмбал дәлбулкъон! Уартә иу хәдзармә нә зәрдә 'хайы — пъолыл дзы мардәй немыңаг афицер хүйссы. Фәлә, марадз-зәгъяй, әмә нә дынджыр фыйяу куызд мидәмә уадза. Амарынән та ёвгъяу у — ахәм стыр әмә рәсүгъд у, ахәм!

Куызд, дам, зәрдә зоны, фәлә уәddәр йемә арахсын хъәуы. Кәй дзы тәрсис, уый куы бамбара, уәд дзы дәхи хъахъхъән, фәхәцдзән дыл. Уәдә немыңаг фыйяу куитә та сә зондәй зындгонд сты, раст нәхи кавказаг фыйяуттау тынг әмбаргә.

«Әз әй әрдомдзынән, баудздзән мә мидәмә дәр әнә фыд-былызәй», — скарстон мәхицән. Ме 'мбәлтә мын мә фәнд бамбәрстой:

— Ма бакән афтә! Топп ыл ныххуырсәм әмә — фәцис. Сырды хъәләсмә дәхи кәдәм әппарыс? — дзурынц мәм, фәлә әз мә фәнд нал аивтаин. Куызды мә цәсты кәронәй дәр нәма федтон, афтәмәй йә рагацу уарзтон: йә мард хицауы сәрыл дәр хъазуат хәсты цәуы, никәй йәм уадзы хәстәг.

Нәй куызды цәстытәм дәргъвәтиң рәстәг мәстыгәрәй, карзәй кәсән, фәлә йәм әз иу әхсәгә каст фәкодтон тызмәгәй әмә йын бардзырдәттәг хъәләсүуагәй загътон:

— Әнцад бад! — әмә йын къухәй цәхгәр зәхмә амонын. Әңгәр дәр ахәм егъяу әмә хәрзуынд куыйтә бирә нә федтон. Йәхи дыл андзәрста, зәгъгә, уәд дә гуырәй райгә у, кәд ىыфәндү тәнхауд уыдис, уәddәр. Әвәццәгән, цалдәр боны нә бахордта, доны хъәстә нә фәцис...

Куызд раздәр бауынәргъыдта, стәй сабыргай бахъинц-хъинц ласта әмә йә фәстәгтыл әрбадт, әмбаргә цәстытәй мәм кәсү, гъя-ма, дардәр та цы уыдзән, зәгъгә.

Әз әм уәндөн санчъехтәй комкоммә бацыдтән, йә сәр ын рәвдаугә әрсәрфтон. Йә буар базыр-зыр кодта. Йә хурхбәттәнүл ын әрхәңцидтән әмә йә кәртмә раластон. Салдааттәй ын чидәр дзидзайы консервы къопп фегом ласта, әрәвәрдта ын әй йә размә. Уый мәнмә фәрсәдҗы хуызән скасти:

— Хәргә кән!

Әмә йә ахордта. Уәдмә немыңаг булкъоны мард әddәмә рахастой. Әппәт әүүәлтәм гәсгә дәр хъуыддаг афтә бамбаргә уыл, әмә, мах горәт куы бацахстам, уәд уый йәхи амардта дамбацайә — йә фарсмә ын әй ссардтой. Хәдзары әндәр ничи

разында, йә бинонтә сәхи талф-тулфәй кәй бафснайдтой, уый бәрәг уыд дзаумәтты змәстәй.

Дардәр абырстам. Күңд мемә баззад, ме 'вастәй хәринағ никәй къухәй иста. Уәд дын ыл иуахәмы нә инәлары цәст әрхәцыд. Иу күңд иннәмәй цәмәй хъауджыдәр кәны, уый хорз зыдта. Әмә мын ай йәхицән ләварән әрдомдта. Әз ныщәхгәр дән, нә ын ай дәттын.

Йә маң мә ахәм хуызы райста: стыр хәрзиуджытә кәмән әмбәлд, уыдоны номхыгъды әз әппәтү сәрәй фыст уыдтән, әмә мә ахахх кодта...

Диссәгтә: Германәй нәхимә цәуыны къахыл куы уыдистәм, уәд скатайаг дән, уәдә күңдзы цы фәкәндзынән, мемә йә күңд аласон арәнты сәртү, зәгъгә.

Әмә дын иу ахсәв әвәдәй фесәфт — мә мидхъуырдухән мын бамбәрстаид әви йә райгуырән зәххәй цәуын нә бафәндыйдаид, уый та әрмәст йәхәдәг зыдта...

Хастон әмбәлттә.

АРТИСТТЕ ХУДЫНЦ

ДЗАДТИАТЫ Уакка

ДЗЫРДАРÆХСТ РЕЗО

* * *

Резойән йә зонгә Габо бәрнөн күсәг уыди. Резо йәм иуахәмәи цыдәр курдиатмә бацыди. Габо, йә разы цы графин уыд, уый кърандасәй бахоста аәмә афтә:

— Мәнә амән йә бон куыд нәу дә хъуыддаг саразын, афтә мәе бон дәр ницы у.

Резо иудзәвгар әнә дзургәйә аләууыди, стәй срәцыгъта:

— Әмә уәд ацы кабинеты дыууә графини цәмән хъәуы?

* * *

Резо минасы фынгыл бадти. Мәкъуыстәгыл ма цы дзидаизмы муртә аzzад, уыдон әхсыдта. Уәд аәм Быттул бадзырдта:

— Стәгыл куы ницыуал ис, уәд ма дзы цы 'хсыныс? Әви күйдз дә?

Резо дәр әм фәцарәхсти:

— Быттул, раст зәгъыс, дзиизза йыл нал и, фәлә дзы магъз лә сәрәй фылдәр и.

* * *

Чындызәхсәвы фынджы уәлхъус иу къуыдипп ләг Резойән Азурьи:

— Резо, ныр дәуәй цәй ләг и? Ләг хъуамә мә хуызән уа: листвәг, әлвәст къаҳджын, тәнджын, сәрдҗын.

Резо дәр ын афтә:

— Махмә листвәг къәхтә ис хърихъуппытыл, дынджыр тәнтә къамбецыл, егъая сәр та — хәрәгыл.

ЦОЦИТЫ КЪӘДЗӘХ

* * *

Цоциты Къәдзәх уыди Хуссар Ирыстоны театры хуыздәр артистытәй иу. 1957 азы Тбилиси уыди обләсты литература әмәе аивады декадә. Спектакль тә әвдистой Марджанишилийы театры. Къәдзәх ануазын уарзта әмә спектакльмә нозтджынәй бацыд. Уый тыиххәй йәм хицауад фәхәрам сты. Уый фәстәе йе 'мбәлттәй цалдәрән сгуыхт артисты нәмттәе радтой. Къәдзәхмә дзы ницы әрхауд. Уый ләгән фәхъыг әмә загъта:

— Ай диссаг нәу! Ныр нуазыны тыиххәй нәмттәе күы дәттикой, уәд та зәгъиккөй: «Әмә Къәдзәх күинә нуазы!»

* * *

Къәдзәх әмгарджын ләг уыдис. Иуахәмы Дзәуджыхъәумә әрцид, әмә йә театры артистытәе ахуыдтой. Фынгыл — хәрд, нозт парахаттәй, ноджы хуылфылдауматтәй физонджытә. Къәдзәх игәр әмә уыргтәй хәры. Ләппуттәй йәм иу бадзырда:

— Къәдзәх, рәуджытәй дәр ахәр.
— Әмә адон дәр уәззая күинә сты, — дзуапп ын радта Къәдзәх.

* * *

Къәдзәх Мәескуйы театратлон институты ахуыр кодта. Сәрды каникулты күы ссыдис, уәд йә раздәры әмкъласон Муртазыл амбәлди. Кәрәдзиуыл бацинтә кодтой.

— Нә раздәры әмкъласон Жоржыкк обкомы кусын райдыдан, — аппәләйд ын Муртаз.
— Афтә йын хъәуы, рагәй дәр фаджыс уыди! — загъта Къәдзәх.

* * *

Иу бон Къәдзәх йә зонгә Джиоты Димитры хәдзары кәртмә бахызт әмә кәрдоны бын әрбадти. Димитры ус асин-тыл әрцәйхызт, әмә йә Къәдзәх афарста:

— Димитр хәдзары ис?
— Нәй, күистмә ацыди, — дзуапп радта ус.
Уәд әй Къәдзәх ногәй фәрсъ:
— Әмә сәны дурын дәр йемә ахаста?

ТЛАТТАТЫ Бексолтан

«ÆЗ АЕРЫДОЙНАГ НАЛ ДÆН!»

Сәрдү тәккә тәваддәр рәстәг Лескенәй спектаклы фәстәе рааст стәм нә «Цыкзамтыл». Афтә хуытам нә хәлдзаг автобус. Тыхтәй-амәлтәй схәццә стәм Іеридонмә. Сылгой-магәй-нәлгоймагәй дойныйә мардыстәм. Баурәттам машинә. Иу хәдзармә бадзурәм, иннәмә бадзурәм, дон нын авәрут, зәгъгә. Дон дәттәг нәй. Хъәуән йә кәронмә ахызтыстәм, уәддәр дон нәй.

— Цы гәнән ис, ардыгәй горәтмә бафәразын хъәуы, — загъта Бесә.

— Бауром-ма машинә, Салам! — нырмә сабырәй бадәг Дзугаты Жорә ныхъхъәр кодта йә дзыхыдзаг.

Автобус әрләууыд.

— Хорз адәм! Бахатыр мын кәнүт! Абонәй фәстәмә ёз арыдойнаг нал дән. Мәхи фыссын Джызыл. Уыдан дон нә, фәлә ма мын арахъхъ дәр раттиккой.

Фәстагмә куыд рабәрәг, афтәмәй уыцы бон Іеридоны дон-дзәуән хәтәлтә цалцәг кодтой.

«ФӘЛТАУ МӘЛӘЕТ!»

Репетици цәуы. Урсвардионтә әмә сырхыты 'хсән бацайдагъ хәст. Сә иутәм дәр нәмыйг нал и. Хәңгәртә акалтой әмә бавнәлтой ләгәй-ләгмә хәстмә. Тыбылты Чермен уыд урсытәй, Цәгәраты Глеб — сырхытәй. Иумә хәңгә сын аәрцид. Сырхытә хъуамә фәуой уәлахиз. Чермен — къабазджын ләппу. Глебы йә быны әрнорста. Режиссер әм заләй дзуры:

— Чермен, Глеб дыл хъуамә фәуәлахиз уа!

Чермен ье уәхсчытә фәстәрдәм акодта, йә фәтән риуыл размә рахәцыд:

— Мәныл хъуамә мәнә гъай фәуәлахиз уа? Мә иу цонджы тых әм күнә ис, уәд... Ногирмә цы цәсгомәй ныццәудзынән?

Режиссер ма йын цыдәр зәгъынмә хъавыди, фәлә Чермен фәразәй:

— Мацы мын дзур. Нә уыдзән уый. Фәлтау мәләет.

Режиссер бамбәрста Чермены уавәр әмә сын сә бынәттә аивта.

ЦИН

Тотыр уынджы уырдыгмæ хъæлдзæгæй æруайы. Йæхимидаæ базары. Цæстытæ цæхæр калынц фырцинаæ.

- Дæ райсом хорз, Бодзыр!
- Кæй райсом у, уый хорзæх дæ уæд, Тотыр! Цыдæр хъæлдзæг дæ аbon. Афтæ раджы...
- Ома нуазгæ? Нæ! Цытæ дзурыс? Аз æнæ нозтæй дæр нозтджыны хуызæн дæн мæ фырцинаæ.
- Амæ цæуыл цин кæнys? Машинæ рамбылдтай?
- Машинæ цы у, машинæ, Бодзыр? Аппынфæстаг мах дæр не 'фсинимæ адæмымыггаг ацæрдзыстæм.
- Ахца ссардтай?
- Ахца дæр не ссардтон, Бодзыр.
- Уæдæ цæуыл у дæ цин?
- Мæ усы мад амард. Знон æй бавæрдтам.

ДЖЫЗÆЙЛАГ ДОН

Джызæлы клубы хъæзæм спектакль «Сæрмæт æмæ йæ фырттæ». Уыди тынг тæвд бон. Уæлдайдæр цухъхъаты кусгæйæ. Зонгæтæн æрбахастой хуынтæ. Сценæмæ схизæн асины фарсмæ сæ скъаппы бавæрдтой. Арахъхы бедра та скъаппы сæр доны бедрайы фарсмæ сæвæрдтой.

Иу рæстæг Бало сценæйæ йæ хид сæрфгæ рагæпп кодта. Асины дыккаг къæпхæныл йæ къах авæрдта, кружкæ бедрайы фæтъыста æмæ йæ тækкæ дзагæй æнæ сулаefгæйæ анызта. Йæ билтæ асæрfta æмæ дын афтæ:

- Ацы Джызæлæн сæ доны дæр арахъхы тæф кæны!

ФРАНЧЕСКО ПЕТРАРКА: 700 АЗЫ

Данте ёмæ Боккаччоы ёмрæнхъ Франческо Петракæ (1304 — 1374) нымад у итайлаг литературуон æвзаджы бындураæвæргыл. Бирæ бакуыста канд поэзийи мидис рацаразыныл нæ, фæлæ ёмдзæвгæты формæйил дæр. Йæ уацмысты музыкæ у æнæгипп, йæ фæлгонцтæ та — хæрзаив, цæстыхадгæ. Поэтæн йæ райгуырæн бæстæйы ахæм стыр кад уыд, ёмæ йын Ромы Капитолийы саккаг кодтой лавры сыфтæй чъина-худ.

Петракæ цы сылгоймаджы уарзта, уый номыл ныффииста 317 сонеты. Уыдон ацал-аяул æнусы ёмдзу кæнынц дунейи алы адæмты сæдæгай фæлтæртимæ. Уымæй дардæр Франческо Петракæ уыди Ренесансы дуджы разагъды гуманист, дæсны филолог, историк ёмæ хъуыдыгæнæг.

* * *

Æз афтæ 'нхъæлдтон, кары уæзы бын
 Мæ уарзты цæхæр бацараeftыд, бастъæлд,
 Мæ бæллицтыл уæлæхох систы азтæ...

Фæлæ нæ зыдтон, норст цæхæрау раст,
 Мæ риуы уарзт рæдзæ-мæдзæ кæй кодта,
 Цæмæй та ногæй сабуха æваст,
 Æмæ та суадзой рох мондæгтæ ног тау...
 Мæхи куы 'хсон мæ цæссыгæй, уæддæр
 Ныр ног бæллæхтæ байяфдæн мæ сæр;
 Æрцъыккæхсон — æмбæхст мæ риуы арф,
 Ныррухс уыдзæн йæ сонт цæхæртæй арв.

Ныр ацы арт — уый ракатыдтон рагæй —
 Нал, нал бакомдæн цæссыгтæн хуыссын...
 Зынг æмæ Дон — дыууæ цыфыддæр знагæн
 Бæрzonд Хуыцау нывондæн мæн хæссы.

«О, фервæстæн!» — мæ фæллад уд дзыназы...
 ... Фæлæ дæ сурæт слæууы ног мæ разы.

Ходы Камалы тæлмац

* * *

Æмхиц дæн тохмæ, афтæмæй æдыж дæн.
 Цæрынц мæ риуы их æмæ сырх зынг,
 Ныфс æмæ тас, нæргæ цин æмæ хтыг.
 Нæ уырыд зæххыл сау цыфы нынныхстæн,

Мæ сæнтты та фæамайын мæссыг
 Уæлдунетæм. О, исты хос мæ рыстæн:
 Æхсæв уа, бон — кæны дæ кой, дæуыстæн
 Мæ фæллад зæрдæ, адæргæй нынdziыг.

Мæхи æлгъитын, удисæгмæ сидын.
Фæлаæ та ног лæгъстæтæгæнгæ сисын
Мæ къухтæ арвмæ: «Ме Скæнæг, ныббар!»

Мæ куыд — мæ худын. Нал мæ хъæуы цард дæр,
Нæдæр мæлæт. Хуыцауæй мын — лæвар:
Æнусон рис. Цы зæд, цы зин дæ, цавæр!

* * *

Æруадзæд арв дæ галуантыл йæ фæттæ!
Гыркъотæй дæр, цæугæдæттæй дæр хъалон
Æрбассивыс. Кæд бирæгъ наæ дæ, баллон! —
Æфсис дын нæй, наæ зоныс бæрп, æгтгъæдтæ.

Бийыс æдзуҳ гадзрахатæй фыдвæндтæ,
Нæ зæххыл зилы халонау дæ аууон,
Сæны цагъар, кæрæфгуыбын, хъахбайдон,
Цæлмæ кафджытæн ривæддон — дæ уæттæ.

Ам арвитынц, бæгъдулæггæнгæ, се 'хсæв
Зæрин айдæнтæн, бур цыргæгътæн се 'хсæн.
Æвзонг чызджыты хъебыртæм æппарыс.

Кæддæрты та æфхæрд уыдтæ, рыствæллад,
Æнæкъона, бæгънаæг æмæ бæгъæввад.
Ныр сау фæздæгæй не Скæнæджы марыс.

* * *

Ызгъоры раestæг — ахæм у йæ уаг.
Мæ цард фæцæуы, нал ын ис ыздæхæн.
Кæддæры бонтæ... Фесты мын мæ фаг,
Нæ сæ мысын — мæ фаронмæ фыдæх дæн.

Мæ абор дæр, мæ фидæн дæр — мæстаг.
Йæ былмæ мæ бæргæ фæсайы къæхæн, —
Цыдаæр тых мын наæ фæдæтты фæндаг:
Хуыцауы къух йæ уромæг бæллæхæн.

Æрхæндæг дуне. Скадавар дзы рухс.
Хæраэмттæ — хæрх, æхтон исдугтæ — цъус.
Æз фурды астæу бazzадтæн јæд чема.

У мачтæ цъæл, мæ фыййæгтæ дæр — пырх.
Уад абухы. Æвзарынц мыл сæ тых
Мылаз гуылфæнтæ — ницыхъом дæн семæ.

* * *

Мæ дудгæ хъарæг, курын дæ, фæцу мын
Æгомыг дурмæ, ракæ йын мæ хъаст —
Уый бамбæхста йæ дæлбазыр мæ Уарзт
(Йæ уд та — арвyl, зæдтимæ). Фæдзур ын:

Сæрсæфæнты 'хсæн нал фæразын, хур мын
Ад нал кæны, мæ ныфс, мæ тыхтæ — саст.
Æдзух вæйый йæ дунемæ мæ каст,
Æмæ адзал мæхи дзыхæй фæкурын.

Фæкæсынц мæм æдзард сыфтæртæ хъæды
Йæ къахвæдтæ, æнкъардæй сæм кæсын,
Фæуидзын сæ, табутæ сын кæнын.

Зæгъ ын, мæн дæр йæ бæстæмæ кæй фæнды,
Кæй нал фæразын уый мыслæйæ ам.
Æркæсæд мæм, æрдæттæд мæм йæ арм.

* * *

О Удисæг, о емынæ, мæ уæнгæл,
Ды ауагътай мæ цырен артыл дон.
Æмбойны баруад дидинæг, æрвон,
Æрхауди дуртыл дзаг нуазæн, ныттæгæл.

Фæсидзæр дуне, сай мастæй ныддæнгæл, —
Ды демæ 'рхастай низ æмæ фыдбон.
Æфсарм, æгъдау... Ыскодтай сын кæрон.
Дзыназын æз — тыхсаст æмæ фыдæнхъæл.

Йæ уынд, йæ конд — ӕмбал та сын кæм уыд!
Бæсты фидыцтæ сиу ысты йæ нывы.
Ныр къухдарæнæй асхъиудта налхъуыт.

Æрвдинæг йæ уæлвæзæй фæхъуыд.
Ныр уыцы ныв ӕмбæхсы арв йæ къуырфы,
Ӕмбæхсы йæ йæ рæбыны мæ уд.

ПЕТРАРКÆЙЫ ЗОНДЫ НЫХАЕСТАЕЙ

- Иумæйаг рæгъауæй рацæуыныл чи афæлвары, уый ӕхсæнады знагæй агæпп ласы. Уæ хорзæхæй, зæгъут-ма: цæмæн?
- Дæ фыстытæй дын цæмæй ӕппæлой, уый дæ фæнды? Уæдæ амæл! Адæймагмæ йæ мæлæты бонæй фæстæмæ райдайынц хорз зæрдæ дарын. Царды кæрон — кады райдайæн.
- Иу ӕмбаргæ адæймаг дæр нæ рахъаст кæндзæн, ӕнæхъæн дуне цæмæйты хъаст кæны, уыдæттæй: алкæмæн дæр йæхи бæллæхтæ фагæй фылдæр сты.
- Зыд адæймаг ӕдзухдæр мæгуыр вæйы. Дæ мондæгтæн бæрç ӕмæ бæрæг исты нысан зон.
- Адæймаджы йæ тæригъæддаг уавæрæй фервæзын тынг зæрдиагæй куы фæнда, уæд ын мацы бантыса, уымæн уæвæн нæй.
- Чингуытæ ӕппындæр ӕвзаргæ ма кæн, афтæмæй сæ «ныхъуыр», уæд дæ зондæн йæ тæхыны хъомыс исыс, кæнæ йæ бынтон сæфтмæ тæрыс.
- Ныфс ӕмæ фæнд кæрæдзи цырын кæнынц, кæрæдзи цæрайæ цæрынц: иу дзы куы'руазал вæйы, уæд иннæуыл дæр ихæнриз бахæцы, иу дзы куы сæхсиidy, уæд иннæ дæр рафыцы.
- Сæрибарæй хъуыды кæнын у ӕппæты стырдæр сæрибар. Ӕмæ иугæр иннæтæн уыцы сæрибар ис, уæд æй æз мæхицæн дæр домын.
- Адæймаг цас чьындыдæр уа, уыйас ӕгъатырдæр у.
- Ӕцæг уæздан адæймаг стыр уды хицауæй нæ райгуыры, фæлæ йæхицæй ахæм скæны йæ ӕвæджиауы хорз хъуыдæгты фæрцы.
- Бирæ зонынæй цы ис, царды дзы куынæ пайды кæнай, уæд!
- Сызгъæрин, ӕвзист, налхъуыт-налмас, зынаргъ дарæстæ,

мармæр галуантæ, нывтæ әмæ әндæр дзауматæй адæймаг цы әхцондзинад райсы, уый рæстæгмæ у. Чингуытæй та әçæг зæрдæскъæфт фæвæййæм: уыдон немæ дзурынц удæгæстай — уыдон næ хуыздæр уынаффæгæнджытæ, næ ахсджиагдæр хæлæрттæ сты.

- Бирæ аиппты хицауæн бирæ хицæуттæ ис.
- Әпплæн ныхас зонджынæн пайдæ у, әдylыйæн — зиан.
- Аууонæн йæхигъдауæй равзæрæн әмæ уæвæн куыд næй, афтæ у кады хабар дæр: фарны хъуыддæгты бындурыл куынæ сырæза, уæд нæдæр әçæг уыдзæни, нæдæр фидар.
- Кад мæрдтæн ницы ахъаз у. Удæгæсты та бирæ хæттыты бабын кæны.
- Мæнг кады бæсты әнæ кад хуыздæр.
- Быцæйуаг хъуыддæгтæ әвзаргæйæ хъуыдтыæ алыхуызон рауайынц, фæлæ рæстдзинад әдзуходæр иу вæййы.
- Цас уарзыс, кæд уый бамбарын кæнын дæ бон у, уæд чысыл уарзыс.
- Куыд судзыс, кæд уый равдисын фæразыс, уæд гæзæмæ судзыс.
- Адæмæн лæтгад кæнynхъом чи у, әмæ чи næ лæтгад кæны, уый адæймаджы егъаудæр хæс ницæмæ дары әмæ йын адæймаджы ном хæссыны бар næй.
- Айдагъ мæ удыл кæй тыхсын, уый мын әгæр дæр ма у. Тæхудидæгæй, а хъуыддаджы фаг уæддæр куы суаин!
- Стæм адæймæгтæй иу суæвыныл кæд иттæг зæрдиагæй архайын, уæддæр нырма бирæтæй иу дæн.
- Бæллын, мæлæт мæ кувгæ-кувын кæнæ фысгæ-фыссын куы 'рбайяфид, уымæ.
- Мæ бонзонгæ уагæвæрдтæ ахæмтæ сты: талф-тулфæй фаутæ ма 'вæр, исты хъуыддагыл дзургæйæ цæхgæр ма ныллæуу.
- Алы әнус дæр хъуамæ разы уа йæ курдиатджын адæймæгтæй.
- Алчи дæр искæмæн ныббарыны бæсты йæхицæн ныббардзæн. Әмæ ноджы: алчи дæр йæхицæн зæрдæтæ авæрыны бæсты искæмæн авæрдзæн зæрдæтæ.
- Диссаг у, фæлæ фыдынð адæймæгтæ дæр ныууадзынц рæсугъд хъуыддæгтæ. Фидий әмæ Апеллесы рæсугъды койтæ никуы әрыхъуыстам. Фæлæ сæ иуæн замманай уацмысты хæйттæ баззад, иннæмæн та — йæ кад.

• Хъысмæт искæмæт хорз цæстæй куы ракæсы, уæддæр æрмæст уый тыххæй, цæмæй йæ уый фæстæ асайа. Адæймаджы уæлиау-мæ сисы æрмæстдæр уый тыххæй, цæмæй йæ уырдыгæй рап-пара. Уæвгæ æнтыстыл цин кæнын адæймаджы стыр рæдыд у. Ахæм рæдыдтæн та кæрон дæр нæй.

• Тыхджынтæн æххуыс кæнын аслам лæтгад у, æдыхтæн чи æххуыс кæны, стыр уды хицау уый у.

• Гæлхæрд æмæ талынг уdtæ алцы дæр сусæгæй кæнынц, амондджынтæн æмбæхсæнтæ нæй, алцыдæр сын — æргом.

• Хъысмæты фыдæвзарæнтæн æппæтæй хуыздæр уарт — лæгдзинад, æхсар. Тæппуд æнæхæцæнгарз у, цас тынгдæр тæрсай, уыйас дæм тас æмхицдæр у; лидзæджы сургæ кæнынц, фæрсылы — ссæндгæ, лæууæгæн ссæндæн нæй.

• Адæймагæн кусынæй æрдзондæр хъуыддаг ницы ис, гуыргæ дæр уый тыххæй ракæны, маргъ тæхынæн æмæ кæсаг ленкæн куыд райгуыры, афтæ.

• Хæлæгдзинад стыр аипп у. Уыцы аипп йæ хицауæн — йæ марæг: хæлæггæнагмæ йæ алыварс адæм цас амондджындæр фæкæсынц, уыйас йæхæдæг æнамондæр кæны.

• Зонд æмæ тых æдзухдæр хибæрттæй фæцæуынц: иу дзырохуаты баззайы, иннæ та дидинæг фæкалы. Фæлæ цалынмæ фыццаг райхъал вæййы, уалынмæ дыккаг баруайы...

• Äрвилбон цы уынæм, уый нæм диссаг нал фæкæсы, стæм хатт цы уынæм, уымæй та зæрдæскъæфт фæвæййæм.

• Зайæгойты иу ранæй иннæ ранмæ куы ракæссæм, уæд сæдон фендæрхуызон вæййы; хъæддаг къудзи ног бынаты йæ ми-ниуджытæ раивы æндæртæй. Мæ ныхас чердæм здахын, уый æмбарут? Äз дæр — цы йæ 'мбæхсон? — хъæуы мæхимæ иухуызон фæкæсын, сахарты та — æндæрхуызон; хъæуы ме 'разон уагыл вæййын, сахары та искæй фæзмгæйæ фæçæрын.

• Уæздан адæймæттæн цы хæрзиуджытæ æмбæлы, уыдон фидиссæгтæм куы 'рхауынц, уæд мæм нæ иумæйаг хъысмæт кæ-униаг æркæсы.

• А дунейыл ахæм хæрзхъæд ницы ис, сахъæттæ кæмæ нæ уа.

• Адæймаджы хъуыддæгтæй иу дæр æххæст æмæ æнæаипп нæу. Цыфæнды æнæныифс критик дæр кæмæфæнды дæр ссардзæн, йæ хъуын ын цæй тыххæй ацæгъда, ахæм исты.

• Мацы хъуаг у, стæй дæм фагæй фылдæр ма уæд, иннæтæн командае ма кæн, стæй искæй дæлбар дæр ма у — ахæм у мæ нысан.

• Мæ царды бонты æрцыдтæн ахæм хъуыдымæ: æппæтæй тынгдæр дæ рæстæг сафыс дæ хæлæрттимæ ныхас кæнгæйæ, уый дæр æнæзынгæйæ; дæ рæстæг дын тækкæ æгъатырдæрæй чи сси-ви, уыдон — дæ хæлæрттæ.

• Аэппæтæй хуыздæр та: фысс, мыдыбынðзытæ мыд куыд æмбырд кæнынц, афтæ — дидинджытæ æнæвнæлдæй ма уадз, фæлæ сæ мыды фæзгъæртæ фестын кæн, цæмæй бирæ алцæ-мæйтæ иу хуыздæр исты рауайа.

• Мæ авналæнтæ мын чи цыбыр кæна, ахæм фæтæг мæ нæ хъæуы. Фæтæг фæтæгæй баззайæд, фæлæ мæнæн хъуамæ мæхи цæстытæ, мæхи зонд, мæхи сæрибар уа; хъуамæ, кæдæм мæ фæнды, уырдæм цæуон, алцæмæ дæр мæ хъус дарон, хъуамæ тырнон, къухы бафтæн цæмæн нæй, уымæ, бар мын уа цыбырдæр фæндагыл цæуынæн дæр, стæй дæрдтыл æрзилынæн дæр, фадат мын уа тагъд кæнынæн дæр æмæ бафæстиатæн дæр, иуварс аз-дæхынæн дæр æмæ балц æрдæгыл ныууадзынæн дæр.

• Ног бон йемæ бирæ цыдæртæ æрбахæссы, хъысмæты фæзи-лæнтæй иу дæр æнусон нæу, æххуыс арæх фæзыны, æнхъæлмæ чердыгæй нæ кæсай, уыцырдыгæй, ныфс асæттынæн афонтæ нæй, ирвæзæн хос бирæ хатт æнæнхъæлæджы фæзыны.

Хъодзаты Ахсары тæлмацтæ

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

НОГ ДУГ — НОГ ФАЕЛТАЕР

Тугъанты Махарбеджы номыл Аивадон музейи әрәдҗы Ирыстоны скульптортән цы равдыст уыд, уый ирд әвдисән у, аивад цыфәнды уавәрты дәр ңәрәццаг кәй у, уымән. Зәгъән ис: ирон скульптурә куыд рәзт ивгүүид әнусы 80 — 90 азты, уый бындуронәй сбәлвырд.

Равдысты архайдҗытә кәд алы скъолаты минәвәрттә сты, кәд алы сфаелдыстадон хәстәкә җәвәрынц сә размә, уәddәр сәйрагдәр у, ирон национ скульптурон аивады араенты сәхи хорз кәй әнкъарынц, Едзиты Сосләнбег, Гадаты Лазәр әмә Соскъиты Владимиры традицитә сәхицән фәзминағыл кәй нымайынц, лардәр сә кәй хәсцә кәнинц.

Уый уәлдай бәрәгдәр дары Тауситы Русланы курдиатыл. Хъыгагән, әнәнхъәләджы йә цардәй ахицән, Мәскүйы Суриковы номыл аивадон институты скульптурәйи факультеты декан уәвгәйә. Хъәздыг у йә пластикәйи әвзаг, арахстдҗынәй пайда кодта скульптурон әрмәдҗы миниуджытә әмә гәнәнтәй.

Реалон аивады тәваг бәлвырд бәрәгәй зыны Хъараты Людмилә, Тауситы Станислав әмә Баликъоты Амыраны уацмысты. Абонаи цәстәй кәсы йә алыварс дунемә Людмилә, цы мадзәлттәй пайда кәны йә куысты, уыдон дәр нырыккон сты, фәлә йә хъуыды та әнусон: адәймаджы миддунейә хъәздыгдәр ницы ис. Царды гармонимә тырны Станиславы конд сурәт дәр. Ам ныхас цәуы сә дыууәйи әмном куыстытыл — «Фын»...

Дунейы хъәр әмә адәймаджы мидсагъәстәм ләмбынәгәй хъусынмә тырнынц Плиты Андрей әмә Дзанәгаты Зауырбек. Моралон-этикон фәрстатәм уәлдай здәхтдәр у Зауырбек.

Кәд Едзиты Сосләнбеджы әндәвдад бәрәг дары Дзобаты Барисы куыстытыл, уәддәр афтә зәгъән нәй, әмә йә комкоммә фәзмы. Ис ын йәхі әнәфәивдзаг әрмдзәф, хорз арахсы әрмәгимә архайынмә, стәй уәндон у: йәхирдыгонау әмбаши кәны суанг библион сюжеттә дәр. Уәдә темәмә худгә-быләй кәм кәсы, ахәм куыстытә дәр әм разыны, зәгъәм, «Поэт әмә музә».

Таяситы Станиславы «Хохаг сылгоймаг» әмә «Фыйай» конд сты згъәр сыйфтәй, фәлә үыцы силуэттә дәр иуварсәй кәсәгмә зынынц әххәст гуырвидауцәй, пластикәйи әвзаг свәййи декоративон сурәт — ирд әмә зәрдәмәдзәугә.

Декоративон әүүәлтәй фәхайджын сты Плиты Андрей әмә Баликъоты Амыраны уацмистә дәр. Уыдан нә 'фтауынц удән-цойә арф хъуыды кәныныл. Нә ныхәстән әвдисән — Андрейи «Сагъәс» әмә Амыраны «Йә дзыкку бийәг».

Джиоты Владимир бронзәйә цы композицитә скодта, уыдо-ныл сахадыдта хъобайнағ скульптурәйи «сырдон стиль». Фәлә нывгәнәг йәхи зонд әмә зәрдәйә фәлынды йә аивадон дуне.

Цард әмә адәймаджы ахастытыл дзурынц Кцойты Юри әмә Кучиты Асланы уацмистә, ләдҗы дисы әфтауы сә драматикон ныхмәләуд. Сә публицистон хъуыды ифтонг у әнкъарәнтәй, нә зәрдыл нын әрләууын кәнынц пластикон архетиптә. Рәстәджытә ивынц, фәлә әнусон сты уд әмә буары, фарн әмә фыдәхы, әнкъарәнтә әмә хъуыдыйи мидхәст, мидхъуырдухән.

Алы сурәт дәр йәхи аразән әрмәг домы. Фәлә Кцойты Юри әмә Цъәхилты Сергей хатгай үыцы домән ницәмә 'рда-рынц, афтәмәй сын бантысы хәрзхъәд фәлгонцтә сфәлди-сын. Сергей уәндөнәй пайда кәны хуымәтәг әрмәгәй. Йә къухы бафты уазал әфсәйнаджы хъарм уд бауадзын, җәстытән рәвдауағ сурәт сывәндын. Раст ахәм у йә «Къадз».

Цардмә худәнбыләй кәсын, гротескы аивадон мадзалаәй пайда кәнын фәзынд Къорнаты Аланы («Хъәу»), Таяситы Станиславы («Чызгыскъәфт»), Цәрикъаты Билары («Ирон чындыз»), Дзанәгаты Зауырбеджы («Фыйай әмә балеринә») күистытыл. Уый дзурәг у сә хъәздыг миддунейыл, сә дәсны-йады уәрәх авналәнтыл. Хъуыды әмә пластикәйи парадокса-лон ахастытә диссаг сты Станиславы «Чызгыскъәфт»-ы — җәст рәвдауынц, зәрдә әлхәннынц.

Ирон национ тип, ирон удысконд, ирон ләдҗы психология әмә характер уәлдай ирдәрәй сәхи ракром кодтой Цхуырбаты Оледжы скульптурон уацмисты. Йә «Сыхаг» у цыргъ ныхасуарзаг, хъазәгой зәронд ләг, сыйғадәг зәрдәйи хицау. Ахадгә у йә къухты гәды кәй дары, үыцы деталь дәр — сурәт хәдзарондәр, хиондәр цыма кәны уый фәрцы.

Алы аивадон жанртә кәрәдзийән цардәттәг басгуыхынц. Уый хорз зоны Насхъидаты Хъазыбег. Йә сурәттән райсы

литературон әмә фольклорон геройты («Сырдон», «Офелия»)... Бантисы йын рәстәдҗы эстетикон идеал равдисын, дуджы уләфт әр҆цахсын. Рухс әмә ауәтты хъазт, буары нұәртты змәлд, уәләдарәссы әңцъылдтә, контуртә...

Сәрмагондәй ма мә зәгъын фәндү Цхуырбаты Оледжы дыууә күсты тыххәй — «Хәестон раздзог» әмә «Ләг халамәрзәнимә». Барәг әмә бәх сиу сты. Әмдзәхгәр нывтыл карст кәй сты, уыйадыл скульптурәйи мидритм әрдүны босау әлхъывд у — чысыл схуистәй дәр цима размә фатау атындаңдзысты. Цыләр фыдәлтыккон, рагзаманты комуләфт ис ацы күсты.

Миддинамикәйә әххәст у иннә уацмыс дәр. Кәд күйд-уәләмә бронзә фылдәрәй фылдәр кәнү, уәддәр фигураһ нә фәүәззаудәр, фәлә фәцархуыздәр. Бронзәйыл рухс әңхъәвзы, хъазы, тыбар-тыбур кәнү, ләг цас күистдзагъд у, уый әвдисы. Афтә дәр дәм сәзуры дә зәрдә, цима фигураһ дә цәститы раз рәзгә кәнү...

Фольклорон темәтә хәстәг әмә уарзон сты Цәрикъаты Биларән дәр. «Мыкалгабыртә», «Фсати» дәсныгуист әмә арфхъуыдьыджын сты, сә автор скульптурон аивады истори иттәг хорз кәй зоны, уый сил бәлвырдәй зыны: иуәй архайкон әууәлтә ис йе 'рмдзәфы, иннәмәй сә нырыккон, растдәр зәгъгәйә та, кәцыдәр дуджы символтә не скондзынә.

Мифологон мотив — «Сизиф» — сног кодта Къорнаты Алан дәр. Нәй ахәм адәймаг, былысчылхудтәй чи наә тәрсы, хынджыләгән чи фәразы. Фәлә уәддәр әнәбасәттон у Сизиф, әмә уый охыл басгүыхы уәлахиздзауәй.

Адәймаджы әнәбасәттоныл дзурәг у Дзанайты Зауырбеджы скульптурә «Дзуархәссәг» дәр. Уәнджы тых күй байсысы, уәддәр ләг домбай вәййи йә мидхъаруйә, йә номгәнәг ныфсәй.

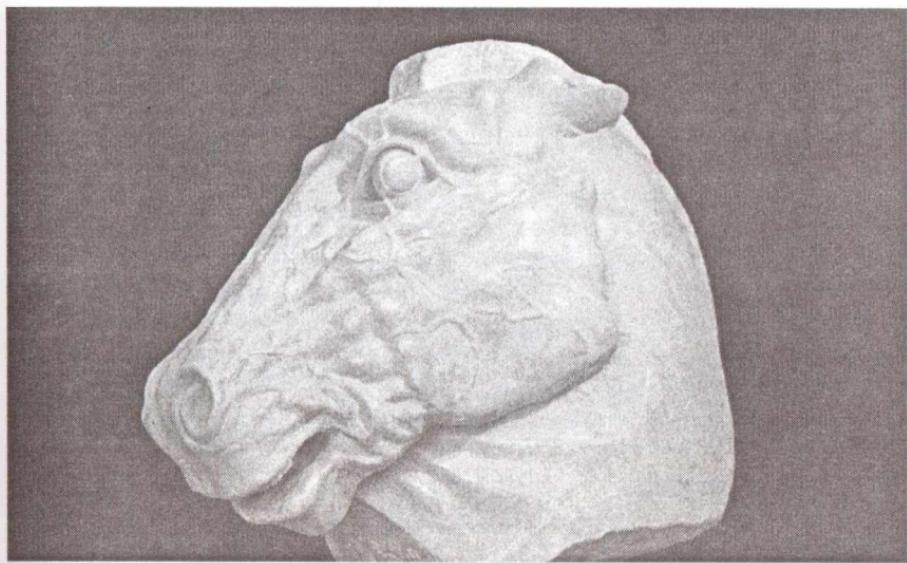
Наталия Левитская

Цхуырбаты Олег.
Хәстон раздог.

Плиты Андрей.
Сагъаев.

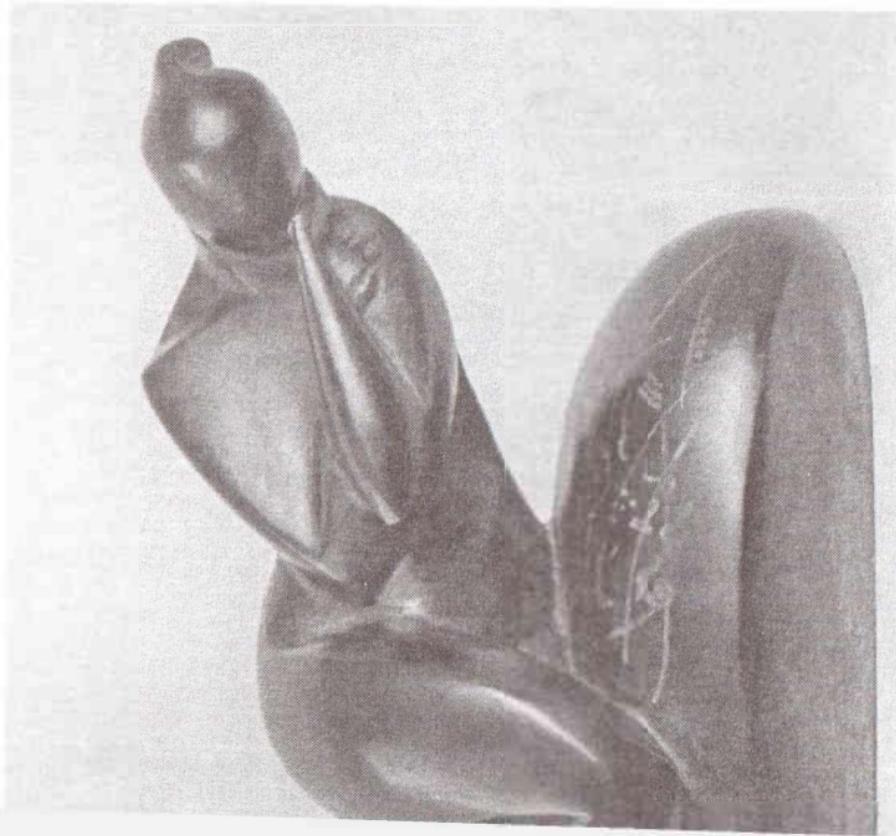
Таяситы Руслан.
Империй схъинс (сәстаг).

Тауситы Руслан.
Сабийы бонтæ.

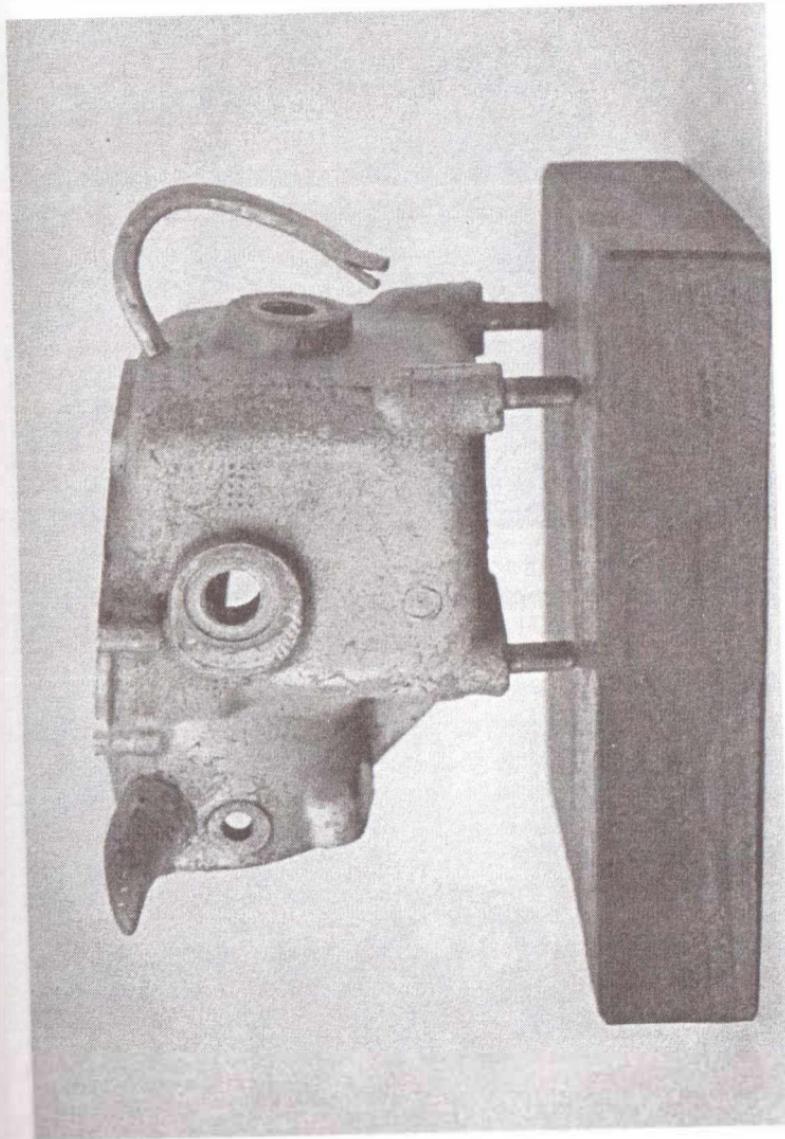

Цәрикъаты Билар.
Мыкалгабыртә.

Хъараты Людмиллæ.
Фын. Бронзæ.

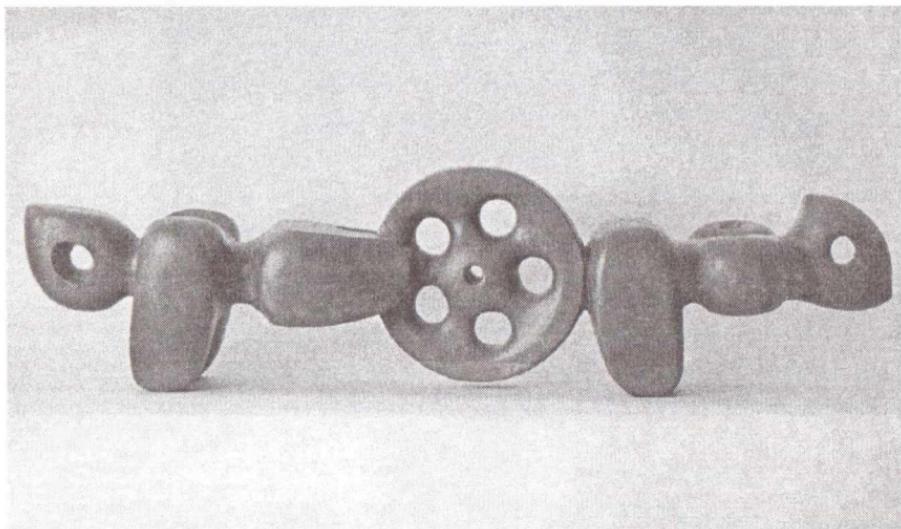

Киойты Юри.
Уәнныг.

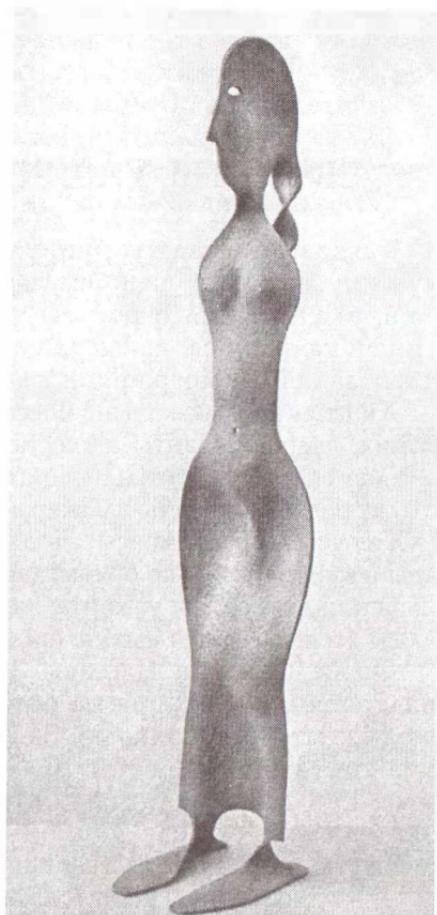
Дзобаты Барис.
Мысырмәх лидзәг. Дур.

Кучиты Аслан.
Ныхәй-ныхмәх.

Къорнаты Алан.
Соскъиты Владимиры сурат.

Таяситы Станислав.
Хохаг чызг.

НЕ 'ВЗАГ НЕ ФАРН

ДЗИУАТЫ Вадим

ÆВЗАЕГТЫ УАВАЕР ЦАЕГАТ ИРЫСТОНЫ

Кавказы диссаджы миниуджытәй иу у, бирәе әмәе дзы алы-хуызон әвзәгтә кәй ис, уый. Дунейы дыккаг әндәр бынат нәй, ахәм чысыл фәзуаты утәппәт әвзәгтә кәм уа. Уымә хицән кәнынц сәе равзәрдәй, сәе социалон бынатәй, сәе рәэстү әмвәзәдәй, демографион хъаруйә.

Хицән къордмә хауынц Фәскавказы фылдәр адәмтә — гуырдзы, сомих, азербайджанты әвзәгтә. Уыцы адәмтән фыссынады рагон әгъдәуттә әмәе централизационд паддзахәдтә кәй уыд, уый сын фадат радта се 'взәгты алывәрсиг рәэтән. Суанг советон дуджы дәр (XX әнусы дыккаг әмбисы) әвзаджы политикәйи фаунағ хъуыдәгтә ацы әвзәгтү тынг нәе бахъыгдардтой. Иуәй стыр паддзахады мидәг хицән паддзахәдтү уавәртә кәй уыд, уый руаджы, иннәмәй та, сәе адәм ассимиляцийи ныхмә фидар кәй разындысты, уый тыххәй.

Фәлә Советон Цәдисы фехәлди фәстә Фәскавказы ног паддзахәдтән се 'пәтти бон нәе баис әвзаджы политикәйи рәдыйдтытәй хи бахизын. Зәгъәм, Гуырдзыистоны әвзаджы социалон уавәртә фәстаг 10 — 15 азы расайдтой бирәе быцәутә әмәе 1990 азы ныдихтә кодтой Гуырдзыистон. Ирон әмәе абхазаг адәмтү сәйраг национ хъару арәзт әрцид сәе адәмөн әвзәгтү бартә хъахъхъәннымә.

Әвзаджы уавәр Цәегат Кавказы хицән кәни Фәскавказәй. Цәегат-кавказаг адәмтәй бирәтән аbon дәр нәй фыссынад сәхи әвзагыл.

XX әнусы фыщаг әмбисы, цәегаткавказаг әвзәгтән официалон бартә ләввәрд куы 'рцыд, уәд сәе социалон авналәнтә фәүәрәхдәр әмәе фәхъомысджындасты, бәрәг фәхуыздәр сәе социалон уавәр. Әвзаджы тыххәй фыщаг документ фәзынди 1918 азы. Уый уыдис УСФСР-ы ахуырады адәмөн комитеты уынаффә «Чысыл адәмтү скъолаты тыххәй». Уыцы уынаффәмә гәсгә әппәт адәмыхәт-тытән дәр бар ләввәрд цыди мадәлон әвзагыл райдиан, астәуккаг әмәе уәлдәр скъолаты ахуыр кәнини бар.

1917 азы июлы Дзәуджыхъәуы Әппәтуәрәсейон ахуыргән-джыты съезд рахаста уынаффә, цәмәй райдиан скъолатә ирон әвзаджы дыгуә диалектыл дәр ахуыр кәнной.

1920 азы райдыцта ног ирон скъолайы арәстад.

Чысыл адәмтү культуратә әмәе әвзәгтү рәэтән ахъаз фәци

уырыссаг интелигенци. Зәгъәм, Максим Горький дзырдта, зәгъәм, хъуамә литератураһы уацмыстә тәлмаңғонд җәуой бәстәйи стыр әмә чысыл адәмты әвзәгтәм дәр. Уәд, дам, хорз әмбарын байдайдзыстәм национ-культурон әгъдәуттә, әмә уый фәрцы райрәздән иумәйаг социалистон күлтурә.

Уыцы хъуыдаджы XX әнусы әмбисмә чысыл нә бантыст. Аәрмәст Цәгат Ирыстоны 1940 азы рацыд 83 чиныджы, 1959 — 1968 азты 1384 чиныджы.

Фәлә уәд национ ахуырады рәэст үүдүн райдыдта. 1952 азы 9 майы нә республикәйи Министрты Совет рахаста уынаффә «Ирон скъолайы коренизацийы хъуыдәгтә башыны тыиххәй». Фыст дзы уыди: «Коренизация 5 — 7 классов семилетней и средней осетинской школы находится в крайне неудовлетворительном состоянии и начата без учета условий и возможностей перевода преподавания всех предметов на осетинский язык; не были подготовлены кадры учителей, перевод стабильных учебников на осетинский язык осуществлялся без достаточно разработанной научной терминологии, имеющиеся в учебниках ошибки и существенные недостатки серьезно тормозят усвоение основ наук учащимися осетинами... Все это приводит к тому, что учащиеся, оканчивающие осетинскую семилетнюю школу и среднюю школу, испытывают серьезные затруднения при поступлении в техникумы и высшие учебные заведения» («Мах дуг», 1999, № 8, 140 ф).

Әвзаджы политикәйи раздәры хорз фәстиуджытәй бирәтә хъахъхъәд не 'рцысты, әмә абон Цәгат Кавказы әвзәгты социалон әмә мидарәсты уавәр у тынг әвзәр. Уыцы уавәр тыхдҗындәр кәнынц, бынәттон цәрдҗытә мадәлон әвзагыл бәрәг къаддәр кәй дзурынц, куыдфәндыйи цәстәнгас әм кәй ис, чысыл адәмтә цы әвзагыл дзурынц, уыданы социалон уавәр дәләмә кәй хауы, әппәт уыцы хъуыдәгтә.

Цәгат Ирыстоны гуманитарон әмә социалон иртасәнты институт республикәйи цәрдҗытән 2002 азы Джөргүйбайы мәйи са-рәста этносоциалон бафарст. Йә ахуырад әмә социалон-профессионалон уавәр алыхуызон кәмән у, ахәм ирәттәй бафарстой 490. Уыданәй ирон әвзаг әххәстәй зонынц 20 проценты. Тыхамәлтәй дзы иронау кәсынц 23,3 проценты, әппындәр нә зонынц кәсын 12,4 проценты. Тыхамәлтәй иронау чи фыссы, уыдан сты 25,3 проценты, 17,4 процента та әппындәр нә зонынц фыссын.

Республикәйи дзыллон-информацион фәрәзтәй кәцы әвзагәй пайда кәнүт, зәгъәм, ахәм фарстән цы дзуәппитә радтой, уыдан зынынц таблицәй.

Цавәр әвзагәй пайдагонд үзүүлөн дзыллон информациян фәрәздәт	Газеттә	Телеуынән	Радио
Сәйрагдәр ирон	7,5%	4,9%	5,6%
Ирон әмәе уырыссаг	37,2%	47,1%	21,6%
Сәйрагдәр уырыссаг	53,0%	47,5%	47,4%
Дзыллон-информацион фәрәздәй әппүндәр нæ пайда кæнын	2,3%	0,4%	25,4%

Ирон дзыллон-информацион фәрәздәй сәйрагдәр пайда кæнынц, 45 азы әмәе уымәй фылдәр кæуыл үзүүл, ахәм ирааттә: газеттә — 17,2 проценты, телеуынән — 15,6 проценты. Кæй бафарстой, уыdonнæ 25 азәй кæстәр чи у, уыdon иронуа әппүндәр нæ зонынц кæсүн.

Глобализаци йемә хæссы бæлвырд фадәттә адәймаджы цивилизацийы политикон әмәе экономикон рæзт рæвдзәр кæнынән. Фæлә уымә зынгæ къаддәр кæнынц чысыл адәмтү әвзагты культурон рæзты уавәртә. Уый уæлдай тынгдәр зыны, бирæ адәмыхæттытæ кæм үзүүл, уыцы паддзахæдты.

Нæ национ культурæйы цæстом әвдиссæг у ирон аив литература. Ирон фысджыттæй кæй уацмыстæ зонут, уыdonы нæмттæй сæ куы бафарстой, уæд Кьюстайы ном загьтой 82,4 проценты, Дæбейы — 19,8, Секъайы — 16,5, Арсены — 12,9.

Ирон адәм политикон, территорион әмәе экономикон хуызы иугонд не сты — ис син дыууæ хицæн национ-паддзахадон республикайы: Цæгат әмәе Хуссар Ирыстон. Ноджы ирааттæ дыууæ әвзагәй иу әцæгæлон әвзагмæ хизыны фæндагыл лæууынц, әмәе уый аххоссæй сæфынц адәмь әппæт социалон хъæздыгдинæттæ дæр. Ирон әвзаг уырыссагәй баивгæйæ, нæ адәм цы культурæ сафынц, уый аеххæстгонд нæ үзүүл нæдæр уырыссаг культурæйы, нæдæр әндæр национ культурæйы. Әмæ кæд советон дуджы ацы фарстаттæ иуцасдæр лыг кодта коммунистон идеологи, уæд фæстаг дæс азы уыцы къабаз баззад әвæгæсæгæй. Фæлә адәмæн сæ бон нæу змæст, әмтъеры, культурæ кæм нæй, ахәм дунейы бирæ цæрын. Архайынц уыцы әмтъеры дуне сæхирдыгонау рацаразыныл, тырнынц иæ фæхуыздæр кæнынмæ, ног цæстæнгас, ног культурæ саразынмæ. Уый тыххæй та пайда кæнынц, сæ къухы цыдæриддæр әфты, уымәй — национ әмәе уырыссаг культурæйæ сæм цы фæхæццæ, уымәй, сæйрагдæр та, информацион фәрәздәт руаджы сæм цы

нырыккон дзыллон культурәйи хуызтә ивылы, уыдонәй. Адәмы сәйраг хай, уәлдайдәр та рәзгә фәлтәры зондахаст, араэст цәүы алыхуызон культурон хәзнаты хъомпал хәйттәй. Уыцы хәйттәй араэст хъомпал зондахастән та йә бон хәрзбындур уәвүн нәү.

Уәззая уавәрәй рацәүән ис аәрмәстдәр национ-культурон фәндагыл. Кавказы адәмтән ацы дунейи акаг бынат бацахсын сәе бол у, әххәст культурон зондахасты системә күы саразой, аәрмәст уәд. Уыцы хъуыздаг бакәнин сәе бол у, сәе культурон әгъдәүттә нырыккон дунейи домәнтә әмә уавәртәм гәсгә күы рацаразой, уәд. Уымә гәсгә национ әевзәгты рәзт әмә бахъахъәнныны күист у, культурәйи араэстадмә раст фәндаджы бындур.

Фәстаг азты Уәрәсейи Паддзахадон Думә, Цәгат Кавказы республикәты хицаудатә әмә парламенттә аразынц мадзәлттә национ әевзәгты рәзты уавәртә хуыздәр кәнинән: ист цәүынц закъяttә әевзаджы тыххәй, программатә әевзәгтә бахъахъәнныны әмә рәзыны тыххәй, фылдәр рәстәг сын ләвәрд цәүы скъолаты. Раст зәгъгәйә, уымә къаддәр кәны, мадәлон әевзаг чи зоны, уыданы нымәц.

Ныртәккә телерадиокомпани «Алани» аәрвилкүури ирон әевзагыл цы равдысттә аразы, уыдан ахсынц әппәт рәстәдҗы 30 — 50 проценты (1998 азы та уыдысты 20 — 36 проценты). Цәгат Ирыстоны ирон әевзагыл ис дыууә газеты — «Рәстдзинад» (иронау) әмә «Дигорә» (дыгурон диалектыл). Республикайы цалдәр газеты, уыданимә, паддзахадон чи нәу, ахәмтә сәе аәрмәджытә мыхыр кәнинц ирон әмә уырыссаг әевзәгтыл.

Цәгат Ирыстоны ирон әевзагыл цәүы аәртә литературон журналы, уыданәй дыууә («Мах дуг» әмә «Ногдзау») — иронау, «Ирәф» — та дыгуронау. Авд районы газеттә нәм цәүынц ирон әмә уырыссаг әевзәгтыл, Мәздәдҗы районы әмә горәты газеттә та — уырыссагау.

Республикәйи кусы фондз театры: Цәгат Ирыстоны драмон театр (ирон), Дыгурон театр, Цәгат Ирыстоны музыкалон театр (уырыссаг әмә ирон әевзәгтыл), Бәхты театр «Нартә» (ирон), Сывәлләтты театр «Саби» (уырыссаг әмә ирон әевзәгтыл).

Дунейи бирә бәстәты әвзаджы политикәйи фәлтәрдзинад күйд әвдисы, афтәмәй национ әвзаджы уавәртә фәүәрәхдәр кәнинән хорз пайда у, ахуырады хъуыздаг раст әвәрд күы уа, уәд уый. Фәлә национ скъолайы рәзты размә ләууы бирә цәлхүрттә: финансон, психологон, әхсәнадон әмә, сәйрагдәр, методологон. Бирә әевзәгтә ахуыр кәнин скъолайы наукон бындурыл араэст мадзәлттә саразын әңцион нәү.

Цәгат Кавказы әвзаджы политикәйи сәйраг әргом хъумә здәхт цәуа национ әвзәгтә бахъахъкъәнинмә, уырыссаг әвзаджы ныртәккәйи уавәр әххәстәй хъахъхъәнгәйә әмә фәсарәйнаг әвзәгтә бындуронәй ахуыр кәнгәйә.

Уымә гәсгә тыңг ахсджиаг у:

1. Социалон цардарәэты алы къабәзты дыууә әвзаджы (национ-уырыссаг) рәзт ләмбынәг сахуыр кәнын;

2. Әвзаджы рәзт чердәм цәуы, уый раиртасын;

3. Әвзаджы политикә күи ива, уәд социалон-политикон әмә этникон змәлдү фәндәгтә рагагъоммә базонын.

Хъуыддәгтә күйд цәудзысты, уый аразгә у, әвзаджы нырыккон уавәрән цас раст аргъонда әрцәуа, әмә уымә гәсгәцы политикә уа, уымәй.

Әвзаджы политикә Ирыстоны хъумә араэст уа уырыссаг әмә ирон әвзәгтән цәлхдуртә әввәрны ныхмә. Хъуыддагмә ахәм цәстәнгас домы бәрнөндзинад истори әмә адәмы раз, рагон скифтәй бazzайгә әвзаджы раз.

Цәгат Ирыстоны нә мадәлон әвзаджы рәзтән әмә ахуырән 1920 — 1950 азты хорз уавәртә араэст күи әрцид, уый бирае нә ахаста әмә та йә ахуыр кәныны хъуыддаг әдзәллагмә әрциди. Национ культурә кәй фәрцы хъумә рәза, уый — адәмон ахуырады системә — йә хәстә нал әххәст кодта. Ирон әвзаг паддзахадон уагдәттәй иуваргонд кәй әрцид, уый дәр ын стыр зиан әрхаста: фәиппәрд нырыккон царды змәлдәй. Ирон әвзагы скъолаты нал ахуыр кодтой әмә нал баҳаудта наукон әвзагмә ڈәр. Ирон наукон терминология пайда нә чында, уымә гәсгә аzzад рохуаты әмә ма йә ссарап ис әрмәст зәрөнд дзырдуэтты.

Ирон аив литературә у, йә адәмы цард, сфәлдыстад әмә йә культурә чи әвдиси, ахәм ахсджиаг къабаз, әмә уым дәр бәрәг фәкъаддәр сты йә кусджытә, йә кәсджытә.

Мадәлон әвзаг хъуыды кәныны әвзагәй ракыт фәрссаг әвзагмә, уырыссаг та сси суанг бинонты 'хсән дәр кәрәдзимә дзурыны әвзаг. Раждәр дыууә әвзагәй чи пайда кодта, уыдон дәр ракызысты айдагъ уырыссагмә.

Әвзагән уавәртә аразын иу боны хъуыддаг нәу. Тыхмитә әмә талф-тулф митәй ницы рауайдзән, әвзәрырдәм ыл цы фәзынай, әндәр. Национ-культурон райрәзты сәйраг фәндәгтә әнгом баст сты рагон ирон культурәйи абон әмә фидәны уавәртимә. Уыдонән та хъәуы паддзахады әххуыс. Хъумә ирон әвзагәй пайда кәныны къабәзтә дзәвгар фәүәрәхдәр уаиккой, цәвиттон, саразын хъәуы национ ахуырады хъомысджын системә.

АХУЫРГӘНӘГӘН ӘХХУЫСӘН

ЦӘРӘКТЫ Аллә

МЕТОДИКОН АМЫНДТЫТА¹

(Әвдәм къласән ирон литератураһын хрестоматима)

ФАНДЗӘМ УРОК

Урочы темә: Кадәг «Сослан Сатанайы зындонәй күйд фервәзын кодта».

Урочы нысан: 1. Сабиты кәсыныл ахуыр кәнын.

2. Удыхъәди хуыздәр миниуджытә сәм әвзәрын кәнын: хорз ракәнын — удыбәстә, масты фәдым цәуын наә хъәуы, ныййарәгыл аудын.

3. Дзанайты Азанбеджы сфәлдыстадимә сабиты цыбырәй базонгә кәнын.

Цәстуынгә әрмәг: Нарты каджытә чиныг, Дзанайты Азанбег әмә Тугъанты Махарбеджы конд нывтә Нарты каджытәм гәсгә. Зындгонд фәндырдзәгъаджытәй ңалдары къамтә (уә къухы цы уа, уыдан).

Урочы мидис:

I. 4-әм урочы әрмәг сфәлхат кәнын.

1. Бакәсын, сывәлләттә цы чысыл радзырдтә ныфғыстой, уыдан.

2. Равдисын фәндырдзәгъаджыты къамтә әмә сын цыбырәй радзурын сә царды тыххәй. (Дзеранты Венерә, Ревазты Симә, Гәздәнты Булат, Мыстулаты Ирә...)

3. Радзурут, күйд фәзынди Нартмә фәндыр?

4. Фәндырәй ңағыдым чи зона сабитәй, уый аңағыдым кәнын.

5. Күйд уәм кәсы, сабитә, ирон адәмы аивадон символ цы у? (Фәндыр).

II. Ног әрмәг: Кадәг «Сослан Сатанайы зындоны ңадәй күйд фервәзын кодта».

1. Ахуыргәнәджы раныхас.

Күйд базыдтат, афтәмәй иу уыди Сослан. Ноджы зонут, Сатанайы әнәнныйаргә ләппу кәй у, уый дәр. Йә бирә сгуыхтытән,

¹ Дардәр. Райдайән “Мах дуджы” ацы азы № 3,6.

йә хъәбатырдзинадән кәрон дәр нә уыд. Тынг бирә уарзта Сослан йә мад Сатанайы. Әмә куыд нә! Сатана уыд әппәт Нарты мад, зондәй әххәст, бәркадкъух, хәрзконд әмә хәрзуынд. Гуытъиаты Хъазыбеджы арәэт Нарты кадджыты ис зарәг Сатанайыл, байхъусут әмә базонат, Сатана Нарты адәмән чи уыди, цы уыди, уый.

Нарты кадджын, хуры 'мсәр дә, Сатана,
 Цәхәр зынгау дә цәстытә, Сатана.
 Бурдзәбәх дә, сауәрфыг дә, Сатана.
 Фурдау фәтән у дә зәрдә, Сатана.
 Рәнәгъйтә — дзыккүты быд, Сатана.
 Хуры фендау у дә рацыд, Сатана.
 Дә дзыхы дзырд мыр-мыраг у, Сатана.
 Бәрәг вәййи де стыр бәркад, Сатана.
 Дзургә-дзурын — дзәнгәрджытә, Сатана,
 Дәүән вәййынц дә ныхастә, Сатана.
 Комы айзәлд дә дзыхы дзырд, Сатана.
 Мады хъәбыс дә барәвдыд, Сатана.
 Дә ныхы 'вәрд — мәйи быдыр, Сатана,
 Дә дәллагхъуыр — хуры быдыр, Сатана.
 Сырх фәткъуытә — дә уадултә, Сатана.
 Әртә Нартән сә хъәбул дә, Сатана.
 Денджызтә сты дә цәстытә, Сатана.
 Дә риуты 'вәрд — хурхәтәнтә, Сатана.
 Галәгонау — дә иу фәзынду, Сатана.
 У бәркаджын дә иу фәзылд, Сатана.
 Дә къұхтә сты фарнәрхәссәг, Сатана.
 Дә къәхты айст бәркадхәссәг, Сатана.
 Царды амонд — дә фынгәвәрд, Сатана.
 Дә ном маҳән бирә цәрәд, Сатана.
 Мады хъәбыс у дә рәвдид, Сатана.
 Сиргә-лидзгә у дә рацыд, Сатана.
 Сатанайы ном чи ары, Сатана,
 Уый йәхицән цард фәары, Сатана.

2. Бакәсын әмә әрныхас кәнын кадәджы мидисыл.

Сабитәй хуыздәр чи арәхсы, уый аив кәсеси кадәг, иннәтә ләмбынәг хъусынц (рагацау сын зәгъын хъәуы, таурәгъы мидис иумә кәй әвзардзысты, уый, уәд къәрцхъусдәр уыдзысты).

3. Равзарын таурәгъы мидис фәрстыты руаджы:

— Цавәр у кадәджы сәйраг хъуыды? (Искәммән хорзы цә-

уын — удыбәстә, ома, хорз ракән әмәх хорз ссарай, масть исини фәндагыл күн ныллаууай, уәд фәндараст нә фәуыздынә).

— Зәгъут, цы сференд кодтой Нартә?

(Бакәсын кадәджы уыцы бынат).

— Радзурут Сатанайы утәхсәнты тыххәй.

— Кәмәх бадзырда әххуысмә фыццаджыдәр? Уый фәстә та?

— Цы дзуапп ын радтой уыдан?

— Чи феххуыс кодта Сатанайән? Цәмән?

— Ссарут әмәх бакәсүт, зәрватыккән цы хорзы бацыди Сатана, уый әвдисәг бынат.

4. Ахуыргәнәджы раныхас.

Куыд базыдтат, афтәмәй зәрватыкк уайсахат фәхәеццә кодта хабар Сатанайы фыртмә. Уый уәлгоммә хүйссүд цәх кәрдәгыл, йә фәллад уагъта әнәмәтәй. Зәрватыкк бәласыл абадтис әмәх йәм дзуры. (Дардәр цыи әмәх Сосланы ныхас бакәсын ролтәм гәсгә).

5. Дзуапп раттын фәрстытән:

— Зәгъут-ма, Сосланы размә сыйдәй мәләг кәй фәци, уый хүймәтәджы уыди?

— Цавәр фәлварәнтә ма йын сарәзта мәрдтү Барастыр?

— Куыд равдыста йәхи Сослан? Цавәр әнкъараентә уәм сәвзәрд Нарты хъәбатырмә?

— Сатанайы фервәзын кодта Сослан? Куыдәй? Цы әрхъуды кодта?

Уәдә афтә, ацы дунейыл хорз хъуыидәгтә кәнын ахсджиагдәр у, цәмәй де 'мбәлттү 'хсән уай нымад, хистәртү цәстү — каддожын. Хорз адәймаг уәвүн тынг зын у, фәләе архайын хъәуы әппәт хъарутәй дәр. Уый кад у дәхицән дәр, адәмән дәр. Цас фылдәр уа нә фарсмә хорз адәймәгтә, уыйбәрц үәртүн әнцондәр у. Цәмәй ахәм адәймаг уай, уый тыххәй та хъәуы ахуыр кәнын, бирәе зонын, бирәе кәсүн. Нарты кадджытә сәхәдәг сты әнәхъән скъола, нә фыдаелты әғъдәуттә әмә нә адәмү традицитә дзы зыныңц бәлвырдәй. Бакәсүт сә, уә зәрдүл сә бадарут әмә архайут уыдан фәзмыныл. Уәд уын әвзәрәй тас нәу. Бирәе хорз миниуджытә базондзыстут Нарты адәмәй. Цәрут, уыцы миниуджытә адәмү әхсән әвдисгәйә, әмә уыдзыстут Нарты хъәбатырты аккаг фәдонтә.

III. Цәстүнгә әрмәгимә күист:

1. Әрдзурут Дзанайты Азанбеджы нывты тыххәй.

2. Ахуыргәнәджы раныхас.

Сабитә, айразмә урокты сымах базонгә стут Тугъанты Мархарбеджы сфәлдыстадимә. Абон та нә ныхас уыдзәни нывгәнәг Дзанайты Азанбеджы күстыты тыиххәй. Нарты каджытәм ацы дыууә нывгәнәгәй хуыздәр нывтә абоны онг ници ма скодта, кәд бирәтә архайынц, уәddәр.

Уәрәсейы Федерацийы сгуыхт нывгәнәг Дзанайты Азанбег райгуырди 1919 азы Дзәуджыхъәуы. Суант сабийә фәцалх ныв кәныныл. Әдзуҳдәр йемә уыди гәххәттә әмә кърандас: архайдта йә зонгәтә, ўе 'мбәлттә әмә йәхионты хуызтә кәнә та әрдзы нывтә кәныныл.

Уыди Фыдыбәстәйи Стыр хәсты. 1943 азы уәззая цәф фәцис әмә сыйздәхт йә райгуыраен Ирыстонмә. Куы фәдзәбәх, уәд кусын райдытта, сфәлдыстадон иугонд «Нывгәнәг», зәгъгә, уым. Бирә нывтә скодта хәсты темәйыл. Хәсты фәстә каст фәци Аивәдты академи әмә Кинематографийы институты режиссерты факультет. Фәстәдәр система кино «Ирон легендә». Гуырдзыстоны киностуди Къостайы «Фатимә»-мә гәсгә кино куы иста, уәд бацагуырдтой Дзанайты Азанбеджы, әмә декорацитә, уәләддарәс уый амындәй барәвдз кодтой.

Азанбег уәлдай дәсныдәр йәхи равдыста Нарты каджытәм гәсгә иллюстрациятә кәнгәйә. (Равдисын цалдәр нывы). Нәртон цард афтә арәхстджына, афтә уырнинагәй әвдиста, цыма сәм дардәй әнусты сәрты нә кәсы, фәлә се 'мдугон уыд Нартән: цыма стәрты семә цыди, куываты семә бадти, хъазты семә симдта. Уымән афтә хәдбындур әмә цәрәеццаг сты йә нывтә. Цәст сыл иунәг хатт архәцәд, әндәр сә зәрдә йәхимә айсы.

Райсәм «Әртә Нарты». Әртә гуыппырсары, кәрәдзийи хъәбысгәнгәйә, әвдисынц Нарты иудзинад әмә әнәкәрон ныифс.

IV. Хәдзармә күист: бакәсын ирон адәмон сфәлдыстадәй иу кадәг — хи фәндонмә гәсгә.

ӘХСӘЗӘМ УРОК

Уроучы темә: Таурәгъ «Кодзырты Таймураз».

Уроучы нысан: 1. Сабиты историон хъайтар Кодзырты Таймуразимә базонгә кәнын.

2. Әрдзурын цыбырәй таурәгъыл, ацы термины мидис бамбарын кәнын, фольклоры иннае хуызтимә йә абарын.

Цәстуынгә әрмәг: Кодзырты Таймуразы зарәг магнитофон-

ны лентыл кәнә пластинкәйил фыстәй, чиныг «Ирон хъәбатырты зарджытә».

Урочы мидис:

I. Раззаг урокты цы әрмәг ахуыр кодтой, ууыл цыбырәй афәлгәст саразын фәрстытәм гәсгә:

1. Ирон адәмон сәфәлдистады хуызтәй ңавәртимә базонгә стут? Цы хонәм эпос, кадәг, таурәгъ?

2. Җавәр каджытә кастыстут? Чи уыдысты Нартә? Ранымайут, Нарты хъәбатыртәй кәй ныхъхъуыды кодтат, уыдоны. Җавәртә сты сәе удыхъәды миниуджытә.

3. Зәгъүт-ма, куыд равзәрди фәндир? Җавәр хуызтә ис фәндирән? Ранымайут зынгонда фәндирдәгъеджыты нәмттә.

4. Чи уыди Сатана? Абонаи царды Сатана, зәгъгә, җавәр сылгоймагәй фәзәгъынц?

Иу-дыууә скъоладзауы цыбырәй радзурәнт, цы каджытә бакастысты, уыдоны мидис.

II. Ног әрмәг: Таурәгъ «Кодзырты Таймураз». (Магнитофонәй сабыргай хъуысы Таймуразы зарәг).

1. Ахуыргәнәджы раныхас.

Сабитә, сымах базонгә стут нә адәмы тәккә номдзыддәр әмә хъуыстгонддәр эпикон уацмыстәй цалдәримә. Гуытъиаты Хъазыбеджы араэйт Нарты каджыты әрдз әмә Нарты равзәрди тыххәй ахәм ныхәстә ис. (Текст фыст у фәйнәгыл әмә йә ахуыргәнәг кәсси уырдыгәй): «Дзыртой нә буц фыдәлтә раджы, мәңг дуне, дам, уыди фынәй, әмыр әмә саудалынг. Стәй арвыл фәзынди мәйи зынг, стъалыты әрттывд әмә кәрәй-кәрөнмә нывәндәгә рацыд Әрфәнүфәд. Уый фәстә сыгъди сәүәхсид, әмә цъәх арвыл фәзынди хуры цалх. Стәй йә рухсы әндәрг фәрдыгай цәхәртә ауагъта, әмә арвәй фесхъиудта зынджы стъәлфән. Әмә куы әрхаудта, уәд сау фәнәк фестади зәххыл.

Хуыцау сәфәлыста уыци әрвон арты сыгъдонәй Нарты.

Арвы цәссыгәй зәххыл сәвзәрди алцыппәт дәр: хәхтә 'мәлон, бәлас әмә дыргъ, кәрдәг әмә хор. Фәзындысты сырдтә.

Уалынджы хуры тәвдәй суләфыд фурд, әмә фәзындысты Донбеттыртә.

Әмә сын радта Хуыцау адәмән зонд әмә тых, амонд әмә фылбылыз...»

(Рафыссын текст литературәйи тетрәйтәм әмә йә хәдзары сахуыр кәнүн әнә кәсгәйә дзурын).

Абон та, сывәлләттә, базонгә уыдзыстут, историон таурәгъ «Кодзырты Таймураз»-имә.

Фыццаджыдәр, цы хонәм историон таурәгъ? Уый у, царды әңгәгәй чи уыд, ахәм џауы тыххәй фыст уацмыс. Таурәгъ та уымән хүййны, әмә Нарты каджытау адәмы сфәлдисгә кәй у, ома йе 'рхъуыдыгәнәг бәрәг нәү.

Уәдә чи уыди Кодзырты Таймураз, зәгъгә, куы бафәрсат, уәд ын ахәм дзуапп ссаардзыстәм: бонджынты, хъалты былысчыил митә йәс сәрмә чи не 'рхаста, адәмы сәраппонд йәс уд чи радта, уыцы хъәбатыртәй иу. Цәмәй уыцы хъәбатырты нәмттә рохуаты ма баззайой, уый тыххәй сыл-иу адәм зарджытә скодтой, сә тохы хабәртәе сын-иу радзырдтой кәстәртән, цәмәй сә нәмттә әнусты дәргъы цәрой әмә фәэминаг уой фидәны фәлтәртән.

Ахәм намысы зарәг скодтой Кодзырты Таймуразыл дәр, байхъусут-ма йәм. (Хъуысы зарәг. Кәд әмә амал нә уа азарынән, уәд та скъоладзаутәй иу бакәсы зарәдҗы ныхәстә.)

2. Раттын фәрстытән дзуаппыта:

— Чи уыди Таймураз?

— Цы ләгдзинад равдыста, цәмән ыл скодтой адәм зарәг?

— Алы рәстәгән дәр ис йәхи хъәбатыртә. Сымах та кәй зонут нә хъәбатыртәй, Фыдыбәстәй Стыр хәсты, мәхъхъәлон экстремистимә тохы чи фесгуыхт, уыдонәй?

3. Бакәсын таурәгъ. (Кәссынц әй скъоладзаутә радыгай.)

а). Дзырдуатон куыст: дзәләүәз, хъалон, фәсдзәүин, къуту, шариат, гәнгәлү, Рекомы рагъ, цъиуызмәләг, хъәләкк, Әрдженарәг, сау адәм, атагъя, Арвыкомы фәндаг, верста, әмбойны;

ә). Ссарын кадәджы әмбисәндтә: «Тулаг дурәй къәрттытә хауы», «Худинаджы бәсты — мәләт хуыздәр».

Раргом кәнын әмбисәндтү мидис, литературәй тетрәдтү сә ныфғыссын.

б). Ссарын кадәджы әрдзы тыххәй фыст кәм ис, уыцы бынәттә әмә сә бакәсын.

III. Хәдзармә куыст:

1. Сахуыр кәнын кадәг аив кәсын әмә хи ныхәстәй дзуурын.

2. Зынәмбарән дзырдтә рафыссын тетрәдтәм.

3. Таймуразы зарәдҗы ныхәстә әнә кәсгәйә базонын.

ÆВДÆМ УРОК

Уро чы темә: Кадәг «Ларс әмә Хуха».

Уро чы нысан:

1. Сабиты кадәджы мидисимә базонгә кәнын.
2. Ірдзурын кадәджы миниуджытыл: патриотизм әмә адамуарzonдзинад.

3. Цәлыккаты Ахмәты сфералдыстадимә ахуыргәнинағты қыбыраәй базонгә кәнын.

Уро чы мидис:

I. 1. Сфералдыстадон күист: ныффиысын чысыл радзырд: «Мады фәлгонц» Кодзырты Таймуразы кадәгмә гәсгә (фәйнә 5 — 10 хъуыдыйады бәрц).

Бакәсын хуыздәр күистытәй иу-фондз.

2. Дзуапп раттын фәрстытән:

— Цавәр дуг әвдышт ңауы кадәг «Кодзырты Таймураз»-ы?
— Цы зонут үңци дуджы тыххәй? Чи сты Чермен, Бәтәйы фырттә, Хазби?

— Кәсгон әлдәрттә Таймуразы хәдзары цы митә кодтой?
— Күйд равдышта Таймураз йәхіи баҳъуджы сахат?
— Кәй руаджы амардтой кәсгон әлдәрттә Таймуразы?
— Цавәр әмбисонд әмбәлы әрхәссын кадәджы мидисмә гәсгә? («Мәсый хи дурәй хәлы»).

Күйд әмбарут әмбисонды мидис?

3. Радзурын Кодзырты Таймуразы зарәджы ныхәстә әнә кәсгәйә.

II. Ног әрмәг: Таурәгъ «Ларс әмә Хуха».

1. Ахуыргәнәджы раныхас.

Ирон адәмон сфералдыстады зынгә бынат ахсынц историон тау-рәгттә. Уыдонән сә хуыздәртәй иу у Ларс әмә Хухайы тау-рәгъ дәр.

Раджы кәеддәр дыууә 'фсымәры Тәга әмә Куыртта — Тәги-атә әмә Куырттаты фыдаелтә — самадтой мәсый иу рымдзы сәр, әдас бынат у, зәтгъә. Цардысты лымәнәй. Әфсымәртә зондәй әмә зәрдәйә уыдышты фәйнәхуызон. Тәга — хәстәргом, Куыртта та зәххы күист уарзта. Хистәр-иу әнә-мәтәй бадт, әмә йәм кәстәр мәсты кодта. Уыйадыл се 'хсән сәвзәрд хәрам, әмә кәрәдзийән знәгтә фестадысты. Куыртта тыхдҗындәр разынд әмә Тәгайы йә хәдзарәй фәсирдта. Уый систад әмә әрцард әндәр хъяуы. Фәлтәртә фәлтәрты

ивгә цыдысты. Дыууә әфсымәрән фәзынди бирә байзәддәгтә әмә кәрәдзии мә тох кодтой. Туг калд әмә дзы фыдах әвзәрди.

Дардәр хабәрттә күйд раудысты, уый та базондзыстәм кадәг «Ларс әмә Хуха» бакәсгәйә.

2. Кәсүнц сабитә радыгай.

3. Бакусын зынәмбарән дзырдтыл: мәсиг, әнус, фәкъахыр, топпәхсәнтә, къәдзәхвәхстә, ләнкау, рындз, хәстәргом, хъаугъя, стәрон адәм, фыдах, фыдызгъәл, ләзәрд худ, кадымлард фәсивәд, гәрзрон, әхсар, милмә исын, архъула кодтой, уайсадын. (Дзырдтә рафыссын литературәйи тетрәдтәм).

4. Ахуыргәнәджы раныхас.

Сывәлләттә, нудәсәм әнусы кәрон әмә ссәдзәм әнусы райдайәны Ирыстоны фәзынди, национ культурәйи рәзтән стыр ахъаз чи фәци, ахәм дзырадзәугә ләгты къорд. Уыдан сә үдәй арт цагътой адәмән исты хорзы бацәуыныл. Ирыстоны культурә үыцы азты йәх хуыз скалдта.

Үыцы әвзыгъд фәлтәрәй үыди Цәлышката Ахмәт дәр. Бирә рәстәг Ахмәтән йәк кой кәнын дәр нә уагътой, знаджы цәстәй йәм кастысты. Фәлә цардивәнтә раләууыдысты, әмә Ахмәтты ном ногәй сәрттывта ирд стъалыйа.

Ахмәт үыди стыр зонды хицау, зыганд кавказиртасәг, публицист, әхсән күсәг, политик, философ, йә адәмы идеалтыл әнувыд чи үыд, ахәм адәймаг. Кодта литературон күист дәр, рауагъта цалдәр газеты, альманах «Утро гор». Йәч чингүйтә «Чаша жизни. Миниатюры», «Кавказ әмә Поволжье», «В горах Кавказа» хъуыстгонд үыдысты канд Ирыстоны нә, фәлә әппәт Кавказы дәр. Октябрь революцийи фәстә ацыди фәсарәнтәм, уым дәр кодта әхсәнадон күист, уагъта журналтә. Журнал «Кавказский горец», зәгъгә, уый фәрстыл мыхуыргонд әрцыдысты йә бирә күистытә Цәгат Кавказы истори, этнографи, фольклор әмә литературәйи тыххәй.

Ахмәт ләмбынаң бакуыста әмә уырыссаг әвзагмә ратәлмац кодта ирон, мәхъхъәлон, кәсгөн әмә цәцәйнаг адәмөн зардҗытә. Ирон таурәгъ «Ларс әмә Хуха» афтә фәцыди Ахмәтән зәрдәмә әмә йә раивта уырыссаг әвзагмә. Кәд уә, мыйыйг, искај бафәнда йә бакәсүн, уәд ссарут чиныг: Ахмет Цаликов. Избранные произведения. Владикавказ, «Ир», 2002.

III. Хәдзармә күист: 1. Ныфғыссын изложени таурәгъмә гәсгә.

2. Таурәгъ сахуыр кәнын аив кәсүн әмә хи ныхәстәй дзурын.

АЕСТАМ УРОК

Урочы темә: Санаты Уари. «Бәтәйы фырттә».

Урочы нысан: 1. Базонгә кәнын сабиты Санаты Уарийы биографи әмәе сфералдыстадимә.

2. Аердзурын таурәгъы разисторийыл.

3. Сабитәм патриотон әңкъарәнтә әзвәзарын кәнын.

Цәстүынгә армәг: Санаты Уарийы сурәттә — журнал «Max дүг», 2000, № 10, 2004, № 1. Бәтәйы фыртты зарәджы текст әмәе зарәг магнитофоны лентыл кәнә пластинкәйыл фыстәй.

Урочы мидис:

I. Хәдзармә күист сбәрәг кәнын.

1. Радзурын Хуха әмәе Ларсы удыхъәды миниуджыты тыххәй:

— Адәм цы цәстәй ракастысты хъәбатырты сгуыхтмә?

— Цәмәй фәцыдысты Хуха әмәе Ларс уә зәрдәмә?

2. Сбәрәг кәнын фысгә күистытә, иу-дыууә дзы хъәрәй бакәссын әмәе сын иумәйагәй аргъ скәни. Аерәмбырд кәнын фысгә күистытә.

II. Ног армәг: Санаты Уарийы таурәгъ «Бәтәйы фырттә». Таурәгъы разистори.

1. Ахуыргәнәджы раныхас.

Сывәлләттә, абор базонгә уыдзыстут зынгонд таурәгъгәнәг, фыссәг Санаты Уариимә.

(Равдисын Санаты Уарийы хуызист әмәе, журналы цы къамтә ис, уыдон).

Санаты Уари райгуырди 1884 азы Бруты хъәуы. Астаздыдәй бацыди Стъяраполы нәлгоймәгты гимназмә. 6-әм къласмә күи бахызт, уәд амард йә фыд, әмәе Уари йә ахуыр ныууагъта, цәмәй бинонтә әвәгәсәгәй ма баззайой. Кодта хәдзары күистытә, цыди цуаны. Цуаны-иу күи уыди, уәд йә хистәр әмбәлтәй хъуыста алыхуызон таурәгътә, аргъауттә, каджытә адәмон хъәбатыртә Чермен, Хазби, Бәтәйы фыртты тыххәй. Уәд фыцаг хатт фехъуыста Нарты каджытә дәр.

Иуахәмы йыл, цуаны уәвгәйә, топп срәмыйгъта, әмәе Уари саугуырм баци. Фәстәдәр Уари йә бинонтимә цәрынмә алыгъди Хъобанмә әмәе дзы күиста ногдауты лагеры комендантәй. Амарди 1968 азы. Уари сфералдыстадон күист кәнын райдыдта 1926 азы. Тынг хорз зыдта ирон адәмон сфералдыстад, фольклор әмәе йә литературан күисты дәр әнцой кодта уыданыл.

Йә таурәгъты архайджытә әххәст сты адәймаджы хуыздәр

миниуджытәй: ныфс, әхсар, әфсарм, әгъдау, адәмуарзондзинадәй.

Чермен, Асләнбег, Будзи — уыдан сты йә таурәгъты сәйраг архайджытә. Чи уә нә фехъуыста Чермен кәнә Бәтәйы фыртты кой? Хъаруйә әххәст, хәдәгъдау, ләджыхъәдҗын үәвгәйә, уыдан хъазуатәй, сә хъару, сә зонд, сә удтыл нә ауәргәйә, тох кәныңц адәмы цыфыдәр знәгтимә — Хъобаны әлдәртә, Тлаттаты къуыдиппыйтимә. Се 'ппәт дәр сты феодалон әхсәнады җәрәг адәм. Бәтәйы фыртты иу кәны рәестдинады, мәгуыр адәмы сәрвәлтау удуәлдайә тох кәныны идеяе.

Таурәгъ «Бәтәйы фыртты» әвдистәуы, хъәздыг әнәхатыр әлдәрттә мәгуырты стигъын, әфхәрын, марыныл күнд нә ауәрстый, уый.

Таурәгъы ныхәй-ныхмә ләууынц дыууә къорды — әлдәрттә: Мамсыраты Дуда, Хъаныхъуаты Ахпол, Цәра, Тъәрәс, әмә — әфхәрд адәмы минәвәрттә: Бәтәйы фырттә Асләнбег әмә Будзи, Дзәрәхмәт, Саухусин әмә иннәтә.

2. Байхъусын Бәтәйы фыртты зарәгмә әмә әрдзурын за-
рәдженди хицәндзинәдтыл.

- Адәмон мелоди, адәмон ныхәстә.
- Цавәр әнкъарәнтә уәм сәвзәрди зарәгмә хъусгәйә?
- Ноджы ма цавәр адәмон зардҗытә зонут?
- Цәмән сә хонәм адәмон?

3. Ныффыссын зарәдженди ныхәстә әмә сә хәдзары әнә
кәсгәйә дзурын базонын.

Уыдзән ма

АРВИСТОН

МОЙАГУР БОН

Февралы цыппар азы иу хатт вәййы 29 боны. Әмәе уәд Ирландийы алы чындыздан чызгән дәр бар ис кәңүфәндү усгур ләппүйә дәр аеромын, ракур мә, зәгъгә. Ахәм фәтк сәм ныффидар суанг XI әнусәй фәстәмә. Чызджы фәндүл чи не сразы вәййы, уый та дзәвгар әхцайә фәивар кәнынц. Гъемә, фарон ахуыргәндә куыд раиртәстой, афтәмәй чызджытән сә 94 проценты хъуыддаг ацәуы: усгуртә сә ракурыныл сразы вәййынц әнәе уәлдай ныхасәй!

Уәдә Англисы къарол чызг куы свәййы, уәд уый дәр йәхәдәг равзары йәе майджы. Зәгъәм, чызг-къарол Виктория йәхәдәг баңыд минәвар принц Альбертмә, уый Ыын разыйы дзуапп радта. Әмәе амондажынәй фәцардысты, райгуырда сын фараст сывәллоны. Уыцы рәестәг Англисы хонынц викторийаг дуг.

ХӘДСУДЗГӘ АРТ

Индийы стырдәр горәттәй иу — Бомбейы алы фәндәм чызг-сылгоймаг дәр амәлы «хәдсыгъдәй». Ныр бирә әнусты дәргъы ам ис ахәм аәгъатыр агъдау: ләгмә йәхи йәе бинойнагәй сәри-бар кәнүны хъуыды куы фәзыны, уәд ай хәтаг скони. Хурбон куыддәр раләууы, афтә йәе уынджы къәймә ракәни әмәе дзыл-ләйи раз фәзәгъы:

— Кәд ләгтә дары, уәд йәхигъдауәй ссудзәд!

Әмәе — диссәгтә! Сылгоймаг пиллон скалы, удәгасәй сай фәнүк фесты. Әнахуыргонд адәм хатдзәг скәнүнц, Буддәйыл бафтыдта йәе зынг, зәгъгә.

Хъуыддаг та аәцәгәй афтә у: әнамонд сылгоймагыл дины күсәг — натри-доны удәст сәрмагонд къаба скәни. Натри та хурмә йәхигъдауәй суадзы цъәх арт.

Уыцы мадзаләй ма пайда кәнүнц Иерусалимы Дунедарә-

джы Чырыны галуаны. Чырысти дзуарыл тыгъдәй күй амард, уәд әй ам банигәйтой. Гъемә, дам, Куадзәны бон ардәм әрцәуы Фарнхәссәг Зынг.

Ацы бынат хуыйны Кувукли — уый у чысыл аргъуангонд Чырыстийы чырыны хәдсәрмә. Ардәм Куадзәны хәдразмә Дзуарыләг бацәуы айдагъ фадхъултәм хәдоны әмә цасдәры фәстә әд судзгә цырагъ раздәхы. Йә арт та ахәм уазал вәййы, әмә дзы дингәнәг адәм сә цәсгәмтә донәй әхсәгау дәр ма фехсынц, фәлә дзы цырәгъты сой күй ссудзы фәстагмә, уәд ыл мауал андзәвай!..

Дзуарыләджы цырагъыл дәр конд вәййы натрийы удәст бәмбәг, әмә йә хуры тынмә ссудзы. Ахәм фәливән митәй адәмы сайын та дин нәу, фәлә — политикә.

КЪАХӘЙ ДӘР ӘМӘ КЪУХӘЙ ДӘР

Ахәм спортивон ерыстә сты кикбоксингәй ләгәй-ләгмә хәстытә: къухәй дәр дзы цәв дә ныхмәлләууәджы әмә къахәй дәр.

Әмә ма уызы хуызы ерыс ләппүтыл фидауы, фәлә чызджытыл... Цәй, мах рәстәдҗы та ма фидауц-әвидауыл чи тыхсы! Гъемә әрәдҗы расидтысты Уәрәсейы ерыс кикбоксингәй чызджыты 'хсан дәр. 60 киләйи уәзы уәлахиздзау сси мәхъхәлон чызг — Фатимә Бокова. Ие 'ртә ныхмәләү-уәджы дәр радыгай ахъяззаг әрхоста.

Ныр йәхи цәттә кәны Европәйи чемпионатмә, уый та уыдзән октябрь мәйи Словенийы.

ХОТЫХТАН — АХЦА

Барвәндөнәй күй радтай, цы хәцәнгәрзтә дәм әмбәхст ис, уыдон, уәд дын падзахады номәй әхца бафидзысты. Зәгъәм, автомат әмә пулеметән — фәйнә 8 мины, гранатометән — 10, дамбацайән — 5, минә әмә сармадзаны нәмыгән фәйнә 1 — 2 мины...

Ацы азы 25 маймә нә Республикайы цәрдҗытә милициәмә бахастой 32 автоматы, 33 пулеметы, 161 гранатометы, 2584 минәйи әмә сармадзаны нәмыдҗы — әдәппәт 23 милюан сомы аргъ хәцәнгәрзтә әмә рәмудзән әрмәг.

ÆНДÆР УÆРÆСЕДЗАУ

Хъулаты Дабекка зилгэйæттæн уарzon лæг уыд, бирæ-иу фæхудтысты йæ хъазæн ныхæстыл. Ноджы сын сæ фылдæр уырыссагау цъæррæмыхстытæй дзырдта. Дзырд «супруга»-мæ гæсгæ та йæ бинойнаджы хуыдта Упругæ.

Иуахæмы та йæ сыхаг Гагосты Коляйæн дзуры:

— Упругæ мын ницы бамбæрста, фæлæ дæуæн ракæнон абоны диссаджы хабæрттæ. Значит, райком окно писал, обком блокнот писал, æз та телят сосал!

— Цы, цы?!

— Корреспонденттæ æрæрвыстой райком æмæ обкомæй нæ фермæмæ, куыд, дам, цæуы нæ куыст и так далее. Гъемæ райком окно писал, обком блокнот писал, æз та...

— Ды та телят сосал?!

— О, сосал, сосал — сывæдæгæй сын дардтон.

Коляйы худынмæ сыхы лæгтæ рамбырд сты æмæ сын, кæй зæгъын æй хъæуы цæлхбадтмæ расайдта цæрдæг ирон фынджы уæлхъус.

ХÆСНАГ

Хабар Фыдыбæстæйы Стыр хæсты фæстæ уыд. Колхозы сæрдар Беруаты Ибрыхим трактористтæ Моргуаты Дзаблег, Гусалты Дзыбыртт, Пысхацъæты Гугытта æмæ йæхи 'рвад Мурикæн загъта:

— Кæд уалдзыгæнд афоныл афæлдахат, уæд уын мæнæй — фыс, дæс литры балон цъæхæй æмæ ма, цы 'мбæлы, уыдон семæ.

Цыдæр фыдамæлттæй сæ дыууæ тракторы баçалцæг кодтой, цыдæр фыдамæлттæй ардтой фæтæген, фæлæ уæддæр бæлвyrд бонмæ сæ куыст бакодтой. Сæрдар дæр йæ дзырдæн хицау разынд. Фыс мæнæ рафыцдæн, зæгъгæ, афтæ Мурик хионау Ибрыхимы хъусы бадзырдта:

— Алцыдæр хорз, фæлæ Гугытта бахъуыр-хъуыр кодта, нозт, дам, нæм мæнæн æртæ схæсты фаг йеддæмæ куы нæй...

— Цы, дам, цы?! Æртæ схæстæн дæс литры фæдæле кæндæн?! — æмæ йæ цæст Гугыттайыл æрхаста, цима ие 'нæзонгæ уыд æмæ йæ фыццаг хатт уыдта, уыйау — сардин уæхсчытæ, æцæг къутутæнджын, æцæг! Фæлæ уæддæр диссаг уайд ахæм хъусыдаг хи цæстæй фенен...

— Гугытта! — фәдзырдта йәм. — Әңгәг фәдәле кәнис... цыппар сулаeftән агуиан?

— Әртә, — күнд үәзбын ныхасгәнаг уыд, афтә үәзбынәй загъта әғомыг къәдзәх-ләг.

— Хәснаг кәнәм! Кәд әй әңгәгәй нынцъухай, уәд ма уын иу ахәм фынг мәнмә, ныр та ссәдз литримә!

Дзаблег та йә фындаштарыд, иннәтә хъырныдтой, Гугытта арахъхъ йе 'нәбын хъәләсү скъәрдта.

Уымәй фәстәмә-иу Гугыттайы күни фарстой, цас банизта, уымәй, уәд-иу уыцы иугәндзон дзуапп ләвәрдта:

— Цас, уый уын бәлвырд нә зәгъдзынән, фәлә арахъхъ мә кирзә цырыхъхъиты хъустәй кәй скалд, уый уә бауырнәд.

Цәмәй йә фәстә ахәм ныхәстә баззадаиккой, уый охыл дәр әмбәлд уыцы хәснаг скәнин.

ХЪЫНЦЪЫМ

...Цымә, В. В. Путин, Уәрәсейы Федерацияны Президент, мәнә ацы ныхәстә кәй загъта, ууыл басәттид: «Я довольно глубоко изучил марксизм-ленинизм и убедился: это вредное учение»?

Кәддәр Ленины, Сталины, Хрущевы, Брежневы ныхәстә күнд фыстой транспаранттыл, афтә, цымә, уый ныхәстә цәуынә фыстәуы абон, культаразджытә та сә сәртә бәрзонд күни схъил кодтой, уәд?

... Әрдженарәдҗы та срәмыйгътой адәмы ласәг поезды бын әфсәнвәндаг. Хорз, әмә дзы зиантә не 'рцыд. Фәлә та зәрдә асау: чи нә исы йә масть, стәй дзы цы масть бауагътам? Цәцәнни хәстән кәрон скәнин нә домәм? Әви уый нәхи бәлләхыгүрдты рәмудзән әрмәг схәңцид нә бәлләттү бын, Ирыстоны бын?

... Әнәдиссаг нәу ацы әнәбайрайгә политикә: Абхазы бәстә әмә Хуссар Ир сә быцъынәг тонынц Уәрәсейимә башу үәвүйнмә — нә сә уадзы. Афтәмәй йә гражданты паспорттә сә фылдәрән радта; Цәцән йәхү атон-атон кәни Уәрәсейә, фәлә йә нә уадзы. Берлин дәр уәдә афтә нә нылдәрән кодтам, Грозна цас фехәлд.

Махән та Абхазы бәстәй дәр зындәр у: уым иу гуырдзиаг ләг дәр зынтәй ссардзынә Гальски районәй мидәгдәр. Хуссар Ирыстоны та айдагъ гуырдзиаг хъәутә фараст ис. Гъемә, уыдон дәр сәхи Гуырдзыйә хәдбар хонынц, әңгәг әндәр пад-дзахады сты, фәсарәнты?

Чидәр та нә, цымә, йә политикон нысәннты охыл йәхицән хъазәнхъул нә кәны? Цәуылнә зәгъы иу паддзахад хъәддыхәй: «Руки прочь от Южной Осетии!»? Цы әнад дәлдзинәттән ныхәстә сты мәнә адон: «Самопровозглашенная, никем не признанная республика!..» Әнәхъән адәм цыма политикон къулы-баджытә сты.

ÆВЗАГ НӘ — ИУ ДАМГЪӘ!

Сә мадәлон әвзагыл цы адәмтә былысчыил кәнынц, уыдоны әңгәг байяр:

— Гъа-ма, кәд афтә 'нцион у әвзаг саразын, уәд ма, иу дзырд нә, фәлә иу ног дамгъә дәр әрхъуыды кәнүт!

Зәгъәм, ирәтты ахсджиагән хъәуы әңгәг «с», уырыссаг «ш»-йә фәлмәндәр чи уа, ахәм. Нәй нәм уырыссаг «ц»-йә фәлмәндәр мырән дәр дамгъә. Әйиафәм ма әндәр хъуәгтә дәр.

Фәлә, дамгъәтә нә — әнәхъән ног дзырдтә чи 'рхъуыды кәны әмә сә йә мадәлон әвзаджы исбон чи скәны, ахәм ләгтә дәр ис. Зындгонд историк әмә фыссәг Н. М. Карамзин әрхъуыды кодта дамгъә ё — фәзынд әппәтә фыццаг йә уацуа «Бедная Лиза»-ы 1797 азы. Уәдә дзырдтә общественность, человечность әмә промышленность дәр уый әрхъуыды сты. Достоевский дәр фәхъәздыг кодта уырыссаг әвзаг замманай дзырдәй — стушеваться.

Ис нәм дзырд дзигло. Гъемә, уырыссаг «быaldo»-мә гәсгә та Хъодзаты Әхсар царды раугъата дзырд «быdylo».

КӘД МӘЛГӘ, УӘД — АЕФСӘСТӘЙ

Рагзамантәй нәм әрхәецә ахәм дзырдбаст — пиры Валтасара. Персайнәгтә әвиллон Вавилоныл куы 'рхъула кодтой, уәд паддзах Валтасар (Уәлдәрсәр?) куывд ныzzылдта. Сә цин йә тәккә цыренәй куы уыд, уәд куывадон агъуисты къулыл цыдәр әгъдауәй бәрәг дарын райдытой әртә әнахуыр дзырды: МЕНЭ-ТЭКЕЛ-ФАРЭС.

Ничи сын ницы әмбәрста. Әмә уәд паддзахы ус дзуттаг зонынджын ләг Даниилмә фәсиidyн кодта. Уый тәлмац уыд ахәм: «Хуыцау алцыдәр бахыгъта. Дәу рәузонд рахуыдта.

Дæ паддзахад персайнæгты хай бауыздзæн».

Æхсæвы хæст стынг. Валтасар фæмард, æвиллоны горæт Вавилон байсæфт, бабын.

УÆДДÆР МА РÆЗГÆ КÆНЫ!

Гинессы рекордты чиныгмæ гæсгæ зæххы къорийыл æппæты бærzonddæр адæймаг у алжираг Фурарæ — сырæзыд 2 м. 44 см. Фæлæ уый æнæхъæн 17 сантиметры æмæ 6 миллиметры ныллæгдæр у украинағ Леонид Стадникæй.

Ацы телыхъæд-лæгыл кæд 33 азы сæххæст, уæддæр ма рæзгæ кæны. Афтæмæй та ныронг дæр йæ аккаг нæдæр къахыдарæс ис, нæдæр уæллæдарæс.

Уæдæ хæдтулгæтæй иуы дæр нæу йæ бон сбадын, хуысгæ дæр хиконд сынтæгыл кæны. Сæ электрон цырæгтьæ ивын куы бахъæуы, уæд та сæ бадгæ-бадыны баивы.

Цас ма сырæздзæн, уый ничи зоны, фæлæ Гинессы чиныгмæ йæ ном хаст кæй æрцæудзæн, уый та æнæмæнг у.

ÆМБÆЛЛÆГГАГ — БÆГÆНÝЙЫ БÆЛЛÆГЬ

Пыл Индийы цæрджытæн стыр æххуыс дæр у æмæ сын, хъæддаг куы уа, уæд та стыр фыдбылызтæ дæр аразы. Сæ хуымтæ сын фесафы, сфæлдахы æмæ сын фехалы сæ хæдзæрттæ, суанг дзы лæджы мæрдтæ дæр æрçæуы.

Штат Джаркхандæйы хъæддаг пылтæ сæ куист скодтой,

бәгәны «махуа» цы хъәуты фыңынц, уыдоны: бабырсынц сәм, хәдзари-хәдзар әрзилынц әмә сын сә бәгәнйи боцкъаты иу хуыпп дәр нал ныуудзынц. Ома, дам, бәгәны «махуа» хъумә мах уа...

Хъуыддаг афтә у, әмә ам бәгәны фыңынц хуымәлләдҗы бәстү къутәр «махуа»-йы дидинджытимә, уыдон та пылтән сә уарзондәр хәринаг сты.

Фәлә ләг әрхъуыдыйән у. Әмә Джаркхандәйи цәрджытә дәр ныр пылты доннуазән бынәтты егъау бәләгътә дзагәй дарынц нозтәй. Уыдон сәхи хорз фенеңиң сау бәгәнйи әмә нал ләбурынц хъәутәм.

ФЫДБОН ӘМӘ... ИМПЕРИ БИРӘ НӘ ХӘССЫНЦ

Немыцы нацисттә хицауиуәг фәкодтой 1933 азәй 1945 азмә, сәхи та буцдәрән хуыдтой Әртыккаг рейх (паддзахад ома).

Немыцаг историктә Фыңцаг рейхыл нымадтой Сыгъдәг Ромы импери, фәзынд Чырыстийи Райгуырды фәстә 962 азы. Ахаста 1806 азмә — уәд Наполеон йә къәләтджынәй расхуиста Франц Дыккәгәмы, Ромы империйи бынылзады.

Дыккаг рейхыл нымад у, немыц Франкаг-пруссаг хәстү күү фәүәлахиз сты әмә Герман импери күү сис, уыцы рәстәг — 1871 азәй 1918 азы онг. Уәд Гогенцоллернты династи Фыңцаг дунеон хәстү амәддаг басис.

Гитлер йә миназон цәрәнбоны тыххәй кәмән дзырдта хъәуа-нәхъәуайә, уыцы фашистон рейх та ахаста әдәпәт 12 азы.

Үәрәсейы, стәй та советон империты хъысмат дәр сә бәллиццәгтәй нә рауд.

· КӘЦОН У «ВОДКА» ·

Сәдә ләгәй нәүәдз фараст зәгъдзысты: уырыссаг, әндәр кәцион. Ныхас нозт нә, фәлә дзырдән йәхиуыл цәуы — мах ай «вода»-имә ивдзаг кәнәм, цыма сын иу бындур ис, афтә нәм кәсы. Әцәгдзинадәй та...

Украинэгтæ йæ хонынц «горилкæ», беларустæ — «гарэлкæ». Ёмхуызон бындурутæ сын ис дзырдтæ «гореть» æмæ «угар»-имæ.

Польшæйæгтæм у «вудкæ». Ёмæ йын иу бындури ис дзырдтæ «копить», «жарить»-имæ. Украинағ æвзаджы иу диалекты та дзырд «вудыты» амоны арауын, судзын. Ёмæ уæдæ «вудкæ» у «горилкæ».

Нозт «вудкæ» æппæты фыццаг фæзынд Польшæйы, уагътой йæ дзуттæгтæ æмæ йæ 'ндаp бæстæтæн дæр уæй кодтой, уымæ Уæрæсейæн дæр. Ам æй сводкæ кодтой. Уæдæ, уæдæ, æддаг бакастæй æмхуызон, æнгæсæн дзырдтæ дæр сæ туг-стæгæй хицæн кæннынц.

КУЫДЗ — ЙÆ ХИЦАУЫ ХАЛДИХ

Рагæй нырмæ дзырдæуы, зæгъгæ, дам, куыйтæ, уæлдайдæр уæздантуг куыйтæ, сæ хицæутты хуызæн сты.

Калифорнийы университеты психологтæ Николас Кристеңфельд æмæ Майкл Рой ахæм фæлварæнтæ сарæстой. Горæты стыр паркмæниу ацыдисты æмæ, сæ куыиты тезгью кæннынмæ чи ракодта, уыдоны къамтæ истой æд цæрæгойтæ. Стæй къамтæ дыууæ дихы фæкодтой — куыйтæ хицæнæй, сæ хицæуттæ хицæнæй. Уый фæстæ се студентты бафарстой, цæй-ма, чи сæ кæй куыдз у, уый, цымæ, базониккат.

Фондз æмæ дзыссæдз куыдзæй æхсæрдæсæн базыдтой сæ хицæутты.

ТӘРХЪУС ДӘР ЗОНЫ МӘСТЫ КӘНҮИН

Немыцаг ләппуләг Юрген Марнедел, газет «Курьер» күйд фыссы, афтәмәй быдыры мопедыл фәңгәйцыд. Уалынджы йын чидәр йә къахыл фәхәңцыд. Кәсі әмә — тәрхъус. Фәсте аззайы, стәй та йә байиафы әмә йәм дәндагәй ләбүры.

Чи зоны, йә ләппынтын фәтарст. Ің та ам дәр ләг амал-джындәр разынд: ләдзәгәй хъәбатыр тәрхъусы мәләтдзаг цәфтә фәкодта...

БУЛАТ ОКУДЖАВӘ ДЗЫРДТА

... Райгуырдтән дыууын цыппәрәм азы Мәскүйы, Арбаты. Мә фыд гуырдзиаг, мә мад сомихаг. Уыдисты партион күсдҗытә. Мә мад нудәс азы бәрә фәбадт ахәстоны, мә фыды мын әртын әвдәм азы фехстой — фәстәдәр күйд сәбәрәг, афтәмәй бынтон әнаххосәй.

Цыппор дыккәгәм азы бархионәй хәстмә ақыдтән, уыдтән минометәйхсәг. Фәңәф дән Мәздәдже бынмә. Куы сәзәбәх дән, уәд та ногәй хәстмә — ныр артиллеримә.

Герой не сдән, амбраузурәтә мә риуәй не 'хәдтон. Ахәм тынг тәссаг у хәсты, ахәм тынг тәссаг, әмә!..

... Нывғәнәджы размә кәддәриддәр иунәг хәс ләууы, әрмәстдәр иунәг хәс. Йә бәрны цы мадзәлттә ис, уыдоны фәрци үәхи тыххәй радзурәд. Йәхи рагром кәнәд. Дүнейи хъәр цас бамбәрста, уый равдисәд. Әндәр ницы.

... Цәңәны хәстәй әбуалгъдәр хъуыддаг нәй. Бирә дәсгай азты сә нә ферох уыдзән, чи зоны, әмә сәдәгай азты дәргүй дәр. Аңы чысыл адәм, милуан дәр әххәст не сты, фәлә тынг хиуарzon сты әмә тынг зын бамбарән. Әрмәст уәлдәр национ психологи нымайнаг у, уәлдайдәр ахәм чысыл адәмы удысконд. Нудәсәм әнүсү сә әнәхъән фәндзай азы дәргүй мардтой әмә цагътой. Мах әнүсү сә цыппор цыппәрәм азы әнәхъән дзылләйә фәхастой бынтыбын бауынмә. Әмә та сә ныр дәр цәгъдынц, сафынц. Уәд уый циу?! Ау, Уәрәсейы хицауад әндәр хуызы нә араәхсы үәхи әрфидар кәнүнмә?! Ау, уый охыл әнәмәнг де 'мбәстаг, де 'мпаддзахады адәмы марын хъәуы?!

... Царды мидис ахәм у, цәмәй цәрай әмә дын Хуыщау цы загъта, уыцы хъуыддаг әххәст кәнай. Әндәр ницы.

БЫНХОРТАӘ

Куындар бөльшевиктә Уәрәсейи къәбицгәстә систы, афтәйын йә күлтурон бынтаә ёнәвгъауәй уәй кәнын байдыңтой, ноджы бынтон асламәй. Уый та уымән, ёмә сә цәсты күлтурә каджын никуы уыд.

Абон сәдәгай милюан долләртә чи кәны, аргъ кәмән нәй, ахәм хәзнатә, зәгъән ис, капеччытыл ләвәрдтой, ныхастәй се сәфт кәмәй уыдтой, уыцы капиталисттән.

Уыдонимә Рембрандты, Рубенсы, Рафаэлы, Ван Дейкы, Ван Гогы, Лукас Кранахы, Сезанны шедевртә.

1928 азәй 1933 азмә бәстәйә аластәуыд 6000 тоннәйи нывтә, стәм чингуытә, зәрингуырдты ёмбисонды күистытә. Сыдәймәләг адәмән, дам, ёххуыс кодтам. Фәлә хъәддаг, ёнәфенд, ёгъатыр кәй уыдышты, уыйадыл адәмы дәр цалдәр хатты ёртардтой сыдәй мәлышмә.

Ахәм паддзахад ёгәр бирә дәр ма ахаста, ныр дәр ма йә гәндзәхтә цәгъыды, удмидағ ма ис, йә фыццагон зондыл хәст ма у: миллиард долләрли аргъ дәлдонцәуәг атомон нау «Курск» бабытъайлак ёмә — цы?

ÆППАЕТӘЙ ХЪӘЗДЫГДӘР

Уәрәсейи ёппәтәй мәгуырдәр цы дәс республикәйи ёмә губернийи сты, уыдоны 'хән та тәккә хъәздыгдәр у аланты бәстә — РЦИ-А.

Нә бонәй уәм!

ФӘЛТАУ

Ныхас иу фыдләджен тыххәй рауад. Чидәр афтә бакодта:

— Уый јрцыдмә дзәбәхәй фәцәр!

Фыдләджен тыххәй койгәнәг ём фәцарәхст:

— Уый раздәхыны бәсты ёз фәлтау ёппындәр нал цәрыныл — разы!

МИН ДӘР ЧЫСЫЛ НЕ СТЫ

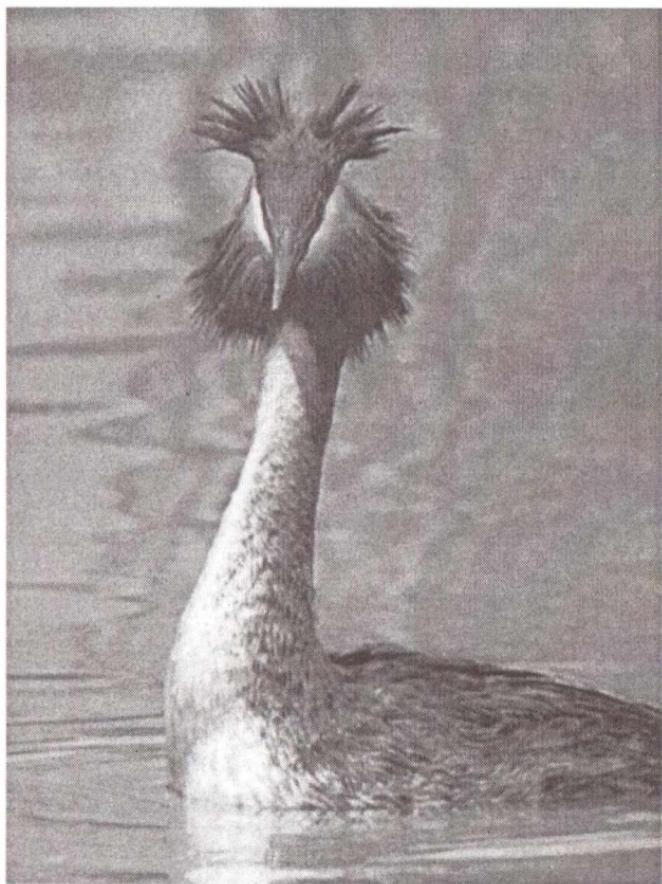
Нымайын дзәбәх чи нә зыдта, иу ахәм ләджен бафарстәуыд;

— Уәдә ма нын зәгъ, минәй дыууиссәдзәй фылдәр кәцы у?

— Уәлләй, — хъуыдзастәй райдыңта уый, — мин дәр чысыл не сты, фәлә уәддәр дыууиссәдзы фылдәр сты!

ÆЛГЬАГ, ДАМ...

Доны мæргъты рæсугълдæртæй иу — чомгæ. Йæ къайимæ сæ уарзты сахат афтæ диссаджы кафт фækæнынц, æмæ æцæгдæр уалдзыгон дзæнæт дунейы фидауц свæййынц. О, тынг рæсугъд маргъ у йæ бакастæй дæр æмæ йæ миниуджытæй дæр чомгæ. Фæлæ йæ адæймаг та æндæр номæй дæр ма схуыдта — æлгъаг (поганкæ), йæ фыд хæрынмæ бæзгæ кæй нæу, уый фыддæрагæн...

ФАКТТАӘ

- ◆ Акуләтән әнәх хәргәйә сәбон цәрын у 6 къуырийы. Фәлә Калифорнийы штаты аквариумы иу акулә әххормагәй фәцарди 15 къуырийы.
- ◆ Бамбук бона дәргты сырәзы 90 сантиметры.
- ◆ Сабитә бон худыңц 400 хатты, стыртә та рәстәмбис нымадәй — 15 хатты.
- ◆ Къәдзыг әмә иннәх архәцән нысәннә тә фәзындысты XV әнусы.
  - ◆ Кенгуру фәстәмә гәпп кәнын наэ зоны.
  - ◆ Хъугән сынәр цәгъдәгәйә йе 'фсәртә суткәмә базмәлыңц 40 мин хатты.
  - ◆ XIX әнусы онг мидәггаг дарәс дардтой әрмәстәләр хъәзәдгүйтә.
  - ◆ Дунейы алы әртә секундмә дәр райгуыры ног адәймаг.

**ИРОН
ПОЭЗИЙ
АНТОЛОГИ**

ХЪАЗБЕГТИ ХЪАЗБЕГ

(1912 — 1966)

Хъазбегти Темболаты фырт Хъазбет райгуырди Чырыстонхъәуы (ныр горәт Дигорә). Сәхъәуы скъола каст күң фәци, уәд кусын райдыцта фәскомцәдиси Дыгуры зылды комитеты. Ноджы ахуыр кодта әфсәнвәндаджы техникумы әмәх Хәххон педагогон институты литературон факультеты 1938 азы каст фәци Цәгат Ирыстоны наукон-иртасәг институты аспирантурә әмәх ахуыргәнәгәй күиста пединституты.

1942 азы ацыди Фыдыбәстәйы Стыр хәстмәх, хәңцидис алы фронтты. Ирыстонмә сыйдахти бирәх хәрзиуджытимә.

Хъазбет литературон күистыл фәцалх 1928 азы. Рауагъта къорд чиньиджы. Йәх уацмысты әххәстдәр әмбырдгәндәт сты: «Фәлтәрты намыс» (Орджоникидзе, 1960), «Фарны дуг» (Орджоникидзе, 1977).

ОХХ, АНА!

Охх, ана, е,
Дәхъәболәх
Идард бәсти
Зәрдтагонәй
Дә фәууиндәмә
Ку бәллуй!
Дә рохс сорәт
Әппунәдзух
Әе фәлгәси
Әд цийнадә
Зәрдирајән
Ку гъазуй!

Хонсар фронт,
станицә Дьякова,
15.06.1943

ФÆЗЗÆГ

И бон бæзæрхугæй
Тарбун фæлгæсуй.
И хор фæлладхузæй
Мегъти лæгæрдуй.

Донгон фæууазал æй,
Думгæ инæфуй.
Кæрдæг æнадзalæй
Сæйуй, æмпулуй.

Мæргтæ зæрдæсastæй
Тæхунцæ ниллаeг...
Хæлеу, æнæкарстæй
Лæзæруй тиллаeг.

Гъæутæ æгомугæй
Æстунцæ æдзæр...
Ихæлл, пурхæндæгæй,
Хæлиуттæй — лæзæр...

Фæсvæd, и надgæron
Цæлхvædi — инgæn,
Æ цирт — сау къудурон,
Финст ibæl цитæн:

«Ами цардгъæуагæй
Хуссуй æфсæддон,
Зæрди кадирадæй
Цæрдзæнæй æ ном!»

И бон бæзæрхугæй
Тарбун фæлгæсуй,
Хор дæр фæлладхузæй
Мегъти лæгæрдуй.

Хонсар фронт,
04.09.1943

ÆЙ АЕХСÆВÆ

Æй аехсæвæ, æй мæйдар,
Æнаæ унæр, æнаæ тох,
Æмæ бабæй фунтæй хъал
Æз исонма — æнæсцох.

Фæззелдзæнæн цæргæсау
Мæ бæстæн æз æ фалдзос,
Ма мин е дæр мæ мадау
Бауфсдзæнæй зæрдæрохс!

Хонсар фронт,
02.10.1943

ЗАРÆ, МÆЛГЪÆ!

Зарæ, мæлгъæ, зарæ,
Цъæх сифтæри идзулд:
Æрхаста дин барæ
Аци уалдзæг ивуулд.

Зарæ, мæлгъæ: фунау
Нæбал цæрæн æдтухст.
Зарæ, ести фарау
Ку нæ 'й æрдзæ рæхуст.

Зарæ, мæлгъæ, зæрдæн
Дæ нæртон зар — адгин,
Æримистæй мæнæн
Мæ гъæубæстæ, мæ синх...

Зарæ, мæлгъæ, зарæ!
Цъæх уалдзæг дин — дзæнæт...
Æз сатæги фагæ
Бæллун, кæнун сæ мæт.

Берлин, 15.05.1945

БАЛАТЫ ТЕМБОЛ

(1912 — 1995)

Балаты Ильяйы фырт Тембол райгуырди Цәгат Ирыстоны Нары хъәуы. Ахуыр кодта сәх хъәуы скъолайы, стәй та Мәскуыйы Сверловы номыл кусәг факультеты. Ноджы каст фәзи М. Горькийы номыл Литературон институт. Күиста Къостайы номыл литературон музейи директорәй, наә республикәйи Фысджыты цәдисы консультантәй.

Йәе фыццаг әмдзәвгәтә мыхуыры фәзындысты артынаәм азты. Йәе поэтикон чингүүты зынгәдәртә стыг «Әрфәны фәд» (Орджоникидзе, 1971), «Әмдзәвгәтә әмәе каддҗытә» (Орджоникидзе, 1982).

* * *

Цард! Дәу ысты бонтә,
Уаф сәе, уаф, тынтә!
Чи загъыта: «Әңцион дә?»
Чи загъыта: «Зын дә?»

* * *

Хәехтә дардәй зынынц.
Хәехтәм куыд Ҙауын хәстәгдәр,
Афтә уыдон кәнүнц,
Уыдон, бәрzonддәр, аз — ныллағдәр.

ФЕСТЫ ТЫМЫГЪТАЕ

Фесты тымыгътә фыдлағ, фыдбонау.
Зымәгән ныссаст йәе тых, йәе хъару.
Хъарм дымга дымы, маә уәнгты хъары,
Рагуалдзәг аәрбахаеццә бәлләннау.

Зәхмә хур фәтыйнг кодта йәе тынтә,
Зәххәй рох кәнүнц, фынтау, йәе зынтә.
Тәдзындҗытә ауыгъдәй лаууынц,
Уыдон зымәгыл тыхсынц, кәуынц.

* * *

Фыдәбон ңас фәкодтон, ңас,
Цәмәй рухс истаин хур әмә мәйә,
Цәмәй аэз кодтаин ныхас
Дзыхәлвәст әмә парахат зәрдәйә.

АЭЗ

Аэз хъуыдтән
Амә нә хъуыдтән,
Аэз уыдтән
Амә нә уыдтән.

* * *

Мәйрухс әхсәв... Хъәрәй
Зары буләмәргъ әрдзән.
Цом, ардыгәй, кәннод
Ләг әрра дәр ысуыдзән.

АХИЦӘН ЦАРДӘЙ...

Ахицән цардәй
Адәмы уарzon,
Адәмы хъәбул
Хъызт әмә карз бон.
Адәм — йә уәлхъус...
Алчи дзыназы,
Хиуыл фәхәцын
Ничи фәразы.

Алчи фәдзырдта,
Феппәлыд мардәй.
Баныгәйтой йә,
Дзыллае ныххал и.
Халон та назәй
Баусы 'икъардәй:
«Үид әмә нал и,
Үид әмә нал и!»

МÆ ХУРМАË

О, куыд уæззаугай тылдтæ, мæ хур,
Куыд уæззаугай, кæддæр хæрдмæ!
О, куыд тагъд тулыс ныр та, куыд тагъд,
Æнæрлæугæ, бынмæ!

* * *

Мæ дыргъдон мын мæргътæ ныууагътой,
Ныууагътай йæ мæргътау ды дæр.
Сæхи мыл гæрæм мигътæ руагътой,
Æруагътон æз дæр, æз, мæ сæр.

* * *

Гуниб... Лæууын... Хур нал калы цæхæр.
Гуниб фæсхурныгуылд фæмил.
Æрæвæрдта йæ гæрзтæ ам кæддæр
Имам Шамил,
Имам Шамил.

* * *

Мæн циндзинад исы хæрдмæ,
Хъыгдзинад та ласы бынмæ.

* * *

Цард цæуы, æнхъæвзы...
Цард æнцон, зынай кæй фæрсы?
Цардæй чи næ тæрсы,
Уый мæлæттæй дæр næ тæрсы!

* * *

Цы дзурон, фæлтау ныzzарон,
Фæлтау мæ амонд уафон.
Нæй амондæн фидæн, фарон,
Ис уымæн æрмæстдæр абон.

* * *

Æз куы 'рдæуон
Искæд бон мæ уарzon бæстæй уærст,
Уæд уыдзынæн,
Уæд уыдзынæн знæгты бын æууærст!

* * *

Лæг райгуырд, ысхъомыл,
Цæры 'мæ цæры.
У рæстæг та рæмпæг,
Хæры йæ, хæры.

* * *

О амонд! Да бæхыл
Фæндыдис мæн бадын,
Фæкодтон æм гæпп,
Фæлæ йæм кæм хаудтæн, —
Фæстæмæ-иу зæххыл
Фæцыди мæ тъæпп.

* * *

Хæцыдыстæм ногифтыгъд галтау, —
Æз — иуырдæм, иннаердæм — ды.
Мæн ницæмæ дардтай ды хъалтау,
Нæ кодтон дæу дæр æз хъуыды.

Гъе афтæ дæуимæ фæцардтæн,
Æмæ мын куыннæ уа ныр хъыг! —
Нæ базыдтам амайын цардæн
Йæ номыл наэ уарзтай мæсыг.

Цъары фәрстыл:

1. *Дзанәгаты Зауырбек*. Таурәгъ.
2. *Кучиты Аслан*. Цәсттылуайәнтәе.
3. *Къорнаты Алан*. Сизиф.
4. *Джиоты Владимир*. Тлиаг хәстон. Бронзә.

* * *

Технический редактор
Корректор
Компьютерный набор
Компьютерная верстка
Дизайн

Виктория БОРАЕВА
Зайра КАРАЦЕВА
Альбина ДАТИЕВА
Ирида КОДЗАТИ
Залина ГУРИЕВА

* * *

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГКНФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

*Журналы цы аәрмәг рацәуа, уымәй әндәр мыхуырон оргән күң пайда кәна,
уәд хъумә амынд уа, «Мах дуг»-әй ист кәй у, уый.*

*Журналмә цы къухфыстытә цәуы, уыдан редакци рецензи нә кәны,
стайл сә автортән фәстәмә нә дәтты.*

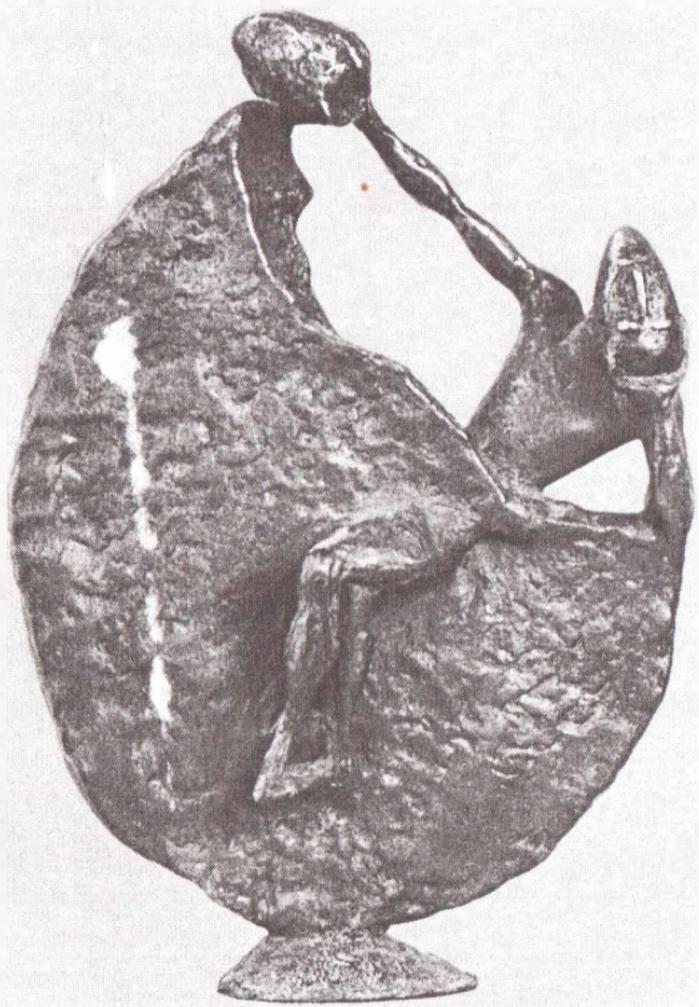

**Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания**

Подписано к печати 07.07.04. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 9,77. Учетно-изд. л. 8,18. Тираж 2300 экз. Заказ № 1581.

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.*

*Журнал отпечатан на Республикаんском издаельско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.*

Индекс 73247

